DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14153

Striĭ Memorial Book

ha-Zeʾaḳah ha-ilemet

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	Nusenblaṭ, Yitsḥaḳ, b. 1903.
TITLE	ha-Zeʾaḳah ha-ilemet : (toldot Yehude ha-ʾir Sṭri, Galitsyah ha-mizraḥit, Polin, be-ʾet Milḥemet ha-ʾolam ha-sheniyah) / Yitsḥaḳ Nusenblaṭ.
IMPRINT	880-03 Tel-Aviv : Bamot le-sifrut ule-omanut, c1988.
DESCRIPT	204 p. : ill. ; 22 cm.
SUBJECT	Jews -- Persecutions -- Ukraine -- Striĭ. Striĭ (Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Striĭ.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

יצחק נוסנבלט

הזעקה האילמת

(תולדות יהודי העיר סטרי, גליציה המזרחית, פולין,
בעת מלחמת העולם השניה)

הוצאת "במות לספרות ולאמנות"

(ביצוע טכני: עקד)

צילום העטיפה: ״הזעקה האילמת״, פסל בזלת מעשה ידיה של הפסלת לאה מיכלסון (מוצב ב״יד ושם״ בירושלים).

תל־אביב, רח׳ בר־כוכבא 29
טל. 283648

סדר ולוחות: ״סדר־צלם — כל־סדר״ ת״א
דפוס בני שאול

יצחק נוסנבלט ז"ל

הרעיה הלנה נוסנבלט

הקדמה

דודי יצחק נוסנבלט ז״ל היה שריד של משפחה ענפה בת עשרות נפשות, שגרו בגליציה המזרחית של פולין, אחרי מלחמת העולם הראשונה. משפחה שהיתה ואיננה עוד. הוא ועוד שלושה מבני המשפחה ניצלו במחבוא אצל משפחה פולנית בעיר סטרי. לאחר השחרור ולאחר עלייתו ארצה כתב את תולדות אותם הימים הנוראים, הכלולים גם במחזה המופיע בספר זה, היוצא לאור על ידי רעייתו הלנה, כדי להציב יד לזכרו.

יצחק נוסנבלט ז״ל נולד בשנת 1903 בעיר סטרי, ולאחר שסיים את לימודי הפילולוגיה באוניברסיטת לבוב ואת לימודי היהדות בסמינר לרבנים, שימש כמורה בבתי ספר תיכוניים, תחילה בעיר ברסט על נהר בוג ואחר כך בעיר פינסק, שבמזרח פולין. בבית־ספר פולני הורה את השפה הפולנית ולימודי דת לתלמידים יהודיים, ואילו בבית־ספר ״תרבות״ לימד את השפה העברית ותנ״ך. עם כיבוש פולין המזרחית על ידי הצבא הסובייטי בשנת 1939, חזר לעיר הולדתו ושם המשיך בהוראה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה בשנת 1941. מרגע כניסת הצבא הגרמני, גדודי ס.ס. וגסטפו לעיר, החל הגיהנום של תקופת השואה, שהגיע לשיאו עם תפיסת כל בני המשפחה והובלתם, עם יתר יהודי העיר, למחנה המוות בבלזץ. דודי הצליח לחמוק מהטרנספורט בקופצו מהרכבת הדוהרת והגיע אל משפחה פולנית בשם פשקביץ, אם ושני בנים. הבנים היו תלמידיו ודודי, שהיה מחנכם, היה אהוד עליהם מאוד, משום שגילה כלפיהם יחס מעודד. הוא ושלושה מבני המשפחה קיבלו מקלט בדירתה הדלה, בת חדר ומטבח, של המשפחה. במשך שנתיים היו כולם בסכנה תמידית פן יתגלו על ידי הנאצים ועוזריהם. רק פסע הפריד ביניהם לבין המוות האכזרי, שהיה צפוי לכולם.

בשנת 1945 נישאו יצחק ובת עירו הלנה לבית וולפינגר וכל בני המשפחה עברו למדינת פולין, בגבולותיה החדשים, והתישבו זמנית בעיר ביטום שבשלזיה העליונה. בכל מקום ששהו בני־המשפחה שימש דודי יצחק ז״ל כמורה ועם עלייתם ארצה בשנת 1950 לימד, תחילה בבית ספר תיכון ע״ש טשרניחובסקי בנתניה ומשנת 1952 בבית הספר המקצועי ״שבח״ בתל־אביב, ועד יציאתו לגימלאות.

בזכרונות ובמחזה המתועדים בספר זה, שהוא עדות חיה למאורעות הטרגיים והנוראים של תקופת השואה, הביע את רגשותיו שאותם נאלץ לכבוש בתוכו במשך שנים רבות. נסגר המעגל בחיי בני המשפחה ששרדו, בעת ביקורו של אחד מהבנים של אמא פשקביץ ז״ל, ששהה בארץ במשך חודש ימים, כאורחת המשפחה. השיא בביקורו היה הכרזתו כחסיד אומות העולם ונטיעת עץ ביער חסידי אומות העולם ביד ושם בירושלים. כן הופגש לשיחה עם בני נוער במכון להוראת השואה בהיכל יהדות ווהלין בגבעתיים, המנוהל על ידי ״יד ושם״. הוא ישב מול עשרות צעירים וצעירות, ילידי הארץ, וסיפר להם בשפתו הפשוטה את תולדות אותן שנים קשות, מלאות חרדה יום־יומית, שנלוותה למשימת הצלת שרידי בני משפחתנו.

בת־דודתי גב׳ הדה גורן, אחת הניצולות, שהיתה אז בת 6, מתארת את ביקורו זה של ולדק פשקביץ, בן ה־60, שהיה מלא חוויות והשתאות על מה שראו עיניו. בעת הפרידה הנרגשת אמר, שתחיית העם היהודי במולדתו החדשה־הישנה אחרי השואה הנוראה, היא פלא גדול, כי לא ציפה לראות ארץ פורחת על חולות ומדבריות. הוא הוסיף, שלעולם לא ישכח את קבלת הפנים החמה לה זכה, לא רק מבני המשפחה, אלא גם מכל מי שהתוודע אליו בעת סיורו בארץ.

ספר זה מוקדש בשלמותו, לא רק לזכרו של דודי יצחק נוסנבלט ז״ל, אלא גם לזכרם של כל בני משפחתנו, שנרצחו באכזריות על ידי הנאצים ועוזריהם, ולכלל העם היהודי שלא זכה לגאולה כמונו. יהי זכרם ברוך.

מרס / 1988 אדר, תשמ״ח

צבי נוסנבלט

המחבר עם הוריו ז״ל

פרק א׳

יהודי סטרי בתוך המערבולת המלחמתית של שנת 1939

״רציחתם של יותר משׁשה מיליון יהודים אירופיים בידי הגרמנים הוא הפשע הגדול ביותר בהיסטוריה של העולם״ (״פרגול צלב־הקרס״ מאת לורד ראסל אוף ליברפול, עמ׳ 247).

המאורעות ההיסטוריים בגרמניה אחרי עלותו של היטלר לשלטון השפיעו השפעה מכרעת וגורלית על מצב היהודים בפולין ויהודי עירנו בתוכם. האווירה הפוליטית והמוסרית בפולין נעשתה מיום ליום יותר דחוסה ויותר מורעלת.

העם הגרמני ודרישותיו כלפי אירופה החלו להכות גלים (השתלשלות המאורעות שבאה בעקבותיהם מוכרת למדי — כיבוש אוסטריה, צ׳כוסלובקיה ובסופו של דבר הפלישה לפולין). בתוך העם הפולני קם פילוג לשני מחנות, אחד של מתנגדי היטלר והשני של אוהדיו. בין שני המחנות האלה נמצא הציבור היהודי, כמו בין פטיש וסדן, ונדמה היה שיישחק ביניהם. המלחמה נגד פולין החלה בהתקפות־פתע קטלניות ובהפצצות איומות של ערים, תחנות ופסי רכבת, רכבות, שדות תעופה וריכוזי צבא ושל האוכלוסיה האזרחית. במקום זה צריך להדגיש, כי לא נשמרו ע״י האווירייה הנאצית כללי ניהול מלחמה ותכופות הנמיכו הטייסים הגרמנים את מעופם והפציצו וירו בפליטים, בבתים ובסתם אזרחים. הקרבנות

בתוך האוכלוסיה האזרחית היו רבים. זכורני באחד הימים — ב־11 בספטמבר 1939 — הופצצה העיר סטרי איומות במשך כל היום כמעט בלי הפסק ובעקבות ההפצצות האלו נהרסו הרבה בתים ונספו גם הרבה אזרחים ובתוכם מספר יהודים. בין הקרבנות נמצאו שוסטר אברהם ז״ל, אבי המורה בביה״ס התיכון העירוני בת״א והגב׳ אלנר ז״ל, אשת הסוחר הידוע בסטרי, ובני משפחת רטהויז. אלה נספו עקב הריסת הבית, בו התגוררו ותחת הריסותיו נקברו ומצאו את מותם.

ההפצצות הטילו אימה על האוכלוסיה האזרחית וכולם היו סבורים, כי הן תימשכנה עוד ימים ואולי שבועות ובעוצמה עוד יותר גדולה, ולכן עוד בערב אותו יום גורלי של ה־11 בספטמבר 1939 החלה בריחה כללית של האוכלוסיה וגם של היהודים לכפרים וליערות הסמוכים לעיר. הבתים ברובם נתרוקנו מתושביהם. יחד עם בריחת האוכלוסיה האזרחית החלה נסיגה כללית של פליטי הצבא הפולני. זרם בלתי פוסק של גברים, נשים וטף ושל יחידות צבא מפולגות ומפורדות נהר באותו לילה היסטורי בלי הפסק. פליטי האוכלוסיה מצאו מקלט ארעי ביערות הסמוכים לעיר. היה זה ליל אימים. האויב האכזרי לא הניח לנו אפילו בלילה. ההפגזות וההפצצות המתמידות האירו את השמים ופיזרו לכל עבר רסיסים, שעלולים היו לפגוע ולהרוג את האומללים הרבוצים על פני היערות. הפליטים סבורים היו, כי בליל אימים זה ביער, הרחק ממקום מגוריהם, ימצאו את המוות. בפחד וברעדה עבר הלילה. למחרת בבוקר המשיכו חלק מהפליטים בדרכם, כדי לעבור את גבול רומניה או הונגריה ולמצוא שם מקלט. חלק אחר של הפליטים חזר עם דמדומי ערב, ביום הבא, העירה. העיר עצמה הופגזה והופצצה עוד ימים מספר ולאחר מכן נכבשה, ללא התנגדות מצד פליטי הצבא הפולני, ע״י הגייסות הנאציים. למזלה של האוכלוסיה היהודית היה הכיבוש רק ארעי. אולם באותו פרק זמן קצר ארעו דברים, שעלולים היו לסכן את חיי הציבור היהודי בעירנו. באחד הימים, כנראה ביום שוק, תפסו הנאצים מספר יהודים, על פי רוב אנשים זקנים, ולקול תשואות ההמון האוקראיני, שהתקהל באותו יום בשוק, דרשו מהם לרקוד ריקודים חסידיים לעיני הקהל המשתולל. הריקודים היו מלווים הכאות במגלבים ובקתות רובים, התקלסות פראית ותלישת שערות זקניהם הלבנים של הקרבנות.

בתוך הקבוצה הזאת נמצא גם מאיר'ל. הימים הראשונים של שלטון הנאצים הוכיחו ליהודי סטרי, איזה גורל צפוי להם בעתיד.

למזלנו ולאושרנו השתלשלו המאורעות בכיוון אחר. אחרי ימים ספורים של שלטון הנאצים בעירנו נפוצה פתאום שמועה, כי רוסיה עומדת לחתום עם גרמניה על חוזה, לפיו תחולק פולין לשני חלקים, שאחד מהם יישאר תחת כיבוש הגרמנים והשני תחת כיבוש הסובייטים. השמועה הזאת התאמתה ע"י הכרזת מולוטוב, מיניסטר החוץ דאז של ברית־המועצות, בה נאמר, כי גליציה המזרחית (או, כמו שקראו הרוסים לחלק זה של פולין, "זפדנה אוקראינה") צריכה להיספח לרוסיה. לא ידענו בדיוק, באיזה מקום יעבור הגבול בין גרמניה ורוסיה. הדעות בין היהודים היו חלוקות. היו כאלה, שטענו שרוסיה תספח אליה חלק של פולין עד הנהר סטרי, אולם מה יהיה גורל העיר סטרי עצמה, לא היה ברור. היו אפילו כאלה, שטענו שסטרי תישאר בתחומי גרמניה.

בינתים נפוצה שמועה, כי חטיבה משוריינת של הצבא האדום הגיעה ממזרחה של העיר לאחד מפרבריה. לשמע הדבר הזה נדהמו היהודים והרגישו, כי ממקום זה יבוא להם רווח והצלה. הדבר הזה המריץ מספר גדול של יהודים, צעירים וגם זקנים, אשר החלו חוצים את הנהר סטרי, כדי למצוא מקלט תחת חסותם של הטנקים הסובייטיים. שמחנו לפגוש את החטיבה הסובייטית הראשונה, שהיתה צריכה לכבוש את העיר, כי ברוסים ראינו ברגע של משבר זה את ידידינו, שיצילונו מיד הנוגש הנאצי. לאכזבתנו הרבה לא נכנסה החטיבה הרוסית באותו יום לעיר וחזרנו עם דמדומי ערב הביתה. מאידך גיסא היה מסוכן להישאר בלילה בכפר, כי יחס האוכלוסיה אלינו היה עוין (הכפר היה אוקראיני). הלילה היה ליל ציפיה ומתיחות (היה זה ליל כיפורים), כי לא ידענו לאיזה צד תוכרע כף המאזנים ומה יהא גורל יהודי סטרי. המצב נתחוור למחרת בבוקר. תכונה רבה החלה להיות מורגשת בעיר והבנו, כי הנאצים מתכוננים לעזוב את העיר. ובאמת, תוך שעות ספורות עזב האויב את עירנו. הרגשת אושר פיעמה בלב כל יהודי סטרי והאוכלוסיה היהודית קיבלה בשמחה ובסבר פנים יפות את הצבא הסוביטי, שכבש את העיר.

פרק ב׳

יהודי סטרי תחת כיבוש הסובייטים

(סוף ספטמבר שנת 1939 — יוני 1941)

א. הקדמה

עם כיבוש העיר בדרכי שלום ע״י הצבא האדום נשתנו פני החיים, אשר קיבלו אופי חדש לחלוטין. היהודים הגיחו ממחבואיהם וקידמו את הצבא בשמחה וצהלה. הם ראו בו את גואלם מעול כבד ומשעבוד פיסי ומוסרי מחפיר. הוחזר ליהודים כבודם האישי ובוטלו ההגבלות, שהוטלו עליהם בימי שלטון הנאצים הקצר נשתנו פני העיר וברחובותיה נראו פנים חדשות. סטרי החלה הומה וסואנת, במרוצת הזמן נשתנו סדרי החיים שהופרעו והם חזרו על כנם. בתי הספר, שנסגרו ע״י הנאצים, נפתחו מחדש ונתמלאו שאון והמולה. הפקידים חזרו למשרדים והחלו בעבודתם הסדירה. נתקבלו לעבודה פועלים ואנשי אינטליגנציה, שקופחו ע״י השלטונות הפולניים, ושוטטו בעיר, לפעמים במשך שנים ארוכות, מחוסר עבודה. אולם עד מהרה חלפה תקופת ההתלהבות. העקרון שלפיו העריכו השלטונות הסובייטיים את האוכלוסיה, והיהודית בתוכה, היה עקרון מעמדי. האוכלוסיה חולקה לפי מעמדות. האמת ההיסטורית צריכה להיאמר: מצד אחד הוענקו זכויות שוות למעמד הפועלים ולאינטליגנציה העובדת, מאידך גיסא קופח המעמד הבינוני (חלק גדול של האוכלוסיה היהודית שייך היה לאותו מעמד) ונשללו ממנו אותן הזכויות. בתי החרושת והמפעלים, ובתוכם היהודיים,

הוחרמו והולאמו ע״י השלטונות הסוביטיים ובעליהם גורשו מהם ורצוין בפספורט שלהם סעיף מיוחד — סעיף 11 — האוסר עליהם מגורים בעירם והמטיל עליהם חובה לעבור לגור במקומות מרוחקים ונידחים. את הסעיף הנ״ל קיבלו רוב הסוחרים, בעלי הבתים וכל אלה, אשר נראו כמסוכנים למשטר הסובייטי. בתוך האוכלוסיה היהודית קמה בהלה. השלטונות הסוביטיים ראו בעין רעה את היסודות הנ״ל. עפ״ר הם לא נתקבלו לעבודה. קופח מקור פרנסתם. מבין פועלי המפעלים, בתי החרושת וכו׳ נתקבל רק חלק לעבודה, הואיל והם היו חיוניים למפעלים ולא יכלו לוותר על מומחיותם וכושר העבודה שלהם וע״י כך ניצלו מחרפת רעב.

ב. רישום האוכלוסיה

בתוך האוכלוסיה היו פליטים רבים ממערב פולין, אשר נמלטו מחמת המציק הנאצי עם פרוץ מלחמת גרמניה־פולין. השלטונות הסוביטיים החליטו לערוך רישום האוכלוסיה וביחד עם זאת לבדוק את נאמנותה למשטר החדש ובמיוחד של הפליטים. אלה בהחלט לא רצו להשלים עם גורלם להישאר בתחומי הכיבוש הסובייטי וחלמו תמיד על חזרתם לבתיהם. בין הפליטים היה רב אחוז היהודים. הם לא הספיקו להכיר את המשטר הנאצי האכזר ואת שיטות ההשמדה הבלתי־אנושיות שלו והשלו את עצמם, כי מעבר לנהר סאן צפויים להם חיי שקט ושלווה. הפליטים האלה לא רצו לקבל את הפספורט הסובייטי כסמל של אזרחות סובייטית ודרשו במפגיע להחזירם לבתי מגוריהם שבמערב פולין, הנמצא תחת כיבוש הנאצים. קשה להבין היום את העובדה הזאת ואת אורח חשיבת היהודים, אשר בתחושתם האינטואיטיבית לא הרגישו, כי מצד זה לא יבוא להם רווח והצלה. השלטונות הסוביטיים ראו בדבר זה יחס עוין למשטרם והחליטו להעביר את כל הפליטים הנ״ל הרחק מגבולות פולין לפנים רוסיה, עפ״ר לערבות סיביר המרוחקות אלפי ק״מ ממרכז המדינה. הפליטים ראו בהחלטה הסובייטית הזו מעשה זוועה, אולם הודות להעברתם לערבות סיביר, למרות שחלק גדול מהם מת מרעב וקור — ניצלו אלפים ורבבות של יהודים מהשמדה טוטלית ע״י הנוגש הנאצי.

ג. חיסול ההסתדרות הציונית ומוסדות יהודיים אחרים

עם כיבוש עירנו ע״י הצבא האדום חוסלה בראש וראשונה ההסתדרות הציונית על כל גווניה ומפלגותיה ומוסדות לאומיים אחרים, והוגבלו סמכויות הקהילה היהודית למטרות דתיות גרידא, כגון שחיטה, קבירת מתים וכדומה. אסור היה לה לטפל בבעיות לאומיות, סוציאליות ובמיוחד חל איסור חמור על הוראת הלשון העברית, אשר נחשבה בעיני הסובייטים כביטוי לשאיפות הלאומיות של היהודים ושל הקונטררבולוציה. הספריה הגדולה של הקהילה היהודית והספריה של אגודת ״עבריה״, אשר הכילו אלפי ספרים מטובי החוקרים והסופרים העבריים ואשר חינכו מאות ואלפים של בני נוער וחלוצים ברוח התרבות העברית והדריכו אותם לעליה לארץ האבות, נשדדו בחלקן וברובן הוחרמו ע״י השלטונות הסובייטיים והועברו לרוסיה. אותו גורל נפל גם בחלקן של ספריות ציבוריות אחרות של עירנו. האוכלוסיה היהודית נתייתמה במובן הרוחני ונשארה בלי ספר עברי או יהודי וגם בלי עתון עברי או יהודי. במובן זה קמה אנדרלמוסיה, שקשה לתארה.

ד. פתיחת בתי־ספר לאומיים

עם חזרת החיים למסלולם התקין נפתחו בעיר בתי־ספר לפי העקרון הלאומי של הגדרה עצמית, כלומר בתי ספר אוקראיניים, פולניים, רוסיים ואף בית־ספר תיכון יהודי. אולם בניגוד לכל בתי־הספר, שבהם הונהגה כלשון הוראה הלשון הלאומית של הילדים (כלומר בבתי־ספר הפולניים שפת ההוראה היתה פולנית, באוקראיניים אוקראינית, ברוסיים רוסית), בבית־הספר היהודי (הכוונה לבית הספר התיכון לשעבר ״לוקס״) שפת ההוראה היתה אוקראינית. נעשה נסיון להנהיג כמקצוע יידיש (עברית היתה לשון שחל עליה איסור חמור, כלשון ״הריאקציה היהודית״), אולם הוא נכשל מחמת חוסר תמיכה מצד משרד החינוך והנהלת ביה״ס. הנוער היהודי הופלה איפוא לרעה ביחס לנוער בבתי־ספר אחרים ונאלץ שוב ללמוד בלשונות זרות — ברוסית, אוקראינית או פולנית. היחס הזה להוראת יידיש בבית־הספר היהודי משקף בכלל את היחס

השלילי של השלטונות הסובייטיים באותו פרק זמן לתרבות היהודית. נפגע כאן קשה עקרון ההגדרה העצמית, שהיה אחד העקרונות היסודיים של תורת סטאלין. האוכלוסיה היהודית נוכחה, כי אין כוונות משרד החינוך והנהלת בית הספר רציניות, ועד מהרה נגוז חלומה ללמד את ילדיה לשון יהודית וספרות יהודית.

חבר המורים של ביה״ס היה מעורב מיהודים ואוקראינים. בראש המוסד עמדה בזמן הראשון יהודיה בשם קוזלובסקה, אשר החליפוה מהר באוקראיני בשם לובאצבסקי. זמן קצר שימשה קוזלובסקה סגנית, אחריה תפס את מקומה רפפורט, מורה להיסטוריה. יידיש לימד במשך חודשים אחדים פריילין, מורה לשעבר בבית־הספר העברי בסטרי. אחר כך נפסקה הוראת היידיש. המורים האחרים היו: שולמית פרנס לבית וולפינגר, מורה לפיסיקה וכימיה; חוה ויזלטיר, מורה ללטינית וקונסטיטוציה סובייטית; סגל, מורה לספרות גרמנית; פרוכטר, מלאכת יד; לשניבסקי (יהודי מרוסיה) רוסית; בודנרצ׳וק (אוקראיני) אוקראינית והלפגוט מתמטיקה. מספר הכיתות בבית־הספר — עשר.

המורה היחידה, שנשארה בחיים מבין המורים היהודיים היא שולמית פרנס, המתגוררת כיום בחולון. יתר המורים נספו בעת כיבוש הגרמנים.

ה. כליאת העסקנים הציוניים והפליטים

כבר בימים הראשונים של שלטון הסוביטים בעירנו נכלאו בכלא סטרי על לא פשע בכפם רוב העסקנים הציוניים והפליטים ובתוכם העו״ד ד״ר ונדל, חבר ותיק של הועד המקומי הציוני, בנימין אברלנדר (בר) חבר מפלגת פועלי ציון שמאל (שניהם מתו מתוך עינויים בכלא סטרי), בנימין קלין, יו״ר ההסתדרות הציונית בסטרי, ד״ר פרסר, נשיא הקהילה היהודית, ציוני ותיק ויו״ר ההסתדרות הציונית בסטרי, שוומר, יו״ר של התאחדות, האופטמן, מנהיג מפלגת פועלי ציון שמאל; לאו גרפונקל הבכור (שלושה אחים גרפונקל היו, שניים חברי התאחדות); לאון, בניו, והצעיר מיכאל עו״ד וחבר ברית הרביזיוניסטים, חיים דוד קורן — מורה בבית הספר העברי, ציוני

ותיק, ד״ר פלסר עו״ד; וילדר מנהל חברת החשמל בסטרי ואחרים. מה היה גורלם — קשה לקבוע. סברה אחת אומרת, כי עם תבוסת הצבא האדום בשנת 1941 הוצאו מבית הכלא והועברו לרוסיה. לפי סברה אחרת נורו ונהרגו ע״י המשטרה החשאית בדרך בעת נסיגתם של הסובייטיים מגליציה המזרחית. עוד סברה אחת אומרת, כי נהרגו ביחד עם אסירים אחרים בבית הכלא בסטרי ונזרקו לתוך בור השופכין בחצר הכלא. הסברה הזאת — לדעתי — איננה נכונה.

אחרי כיבוש העיר ע״י הנאצים הייתי בחצר בית הכלא בשעה שהוציאו את הקרבנות מבור השופכין. לפני היו שטוחים מספר גדול של חללים. השתדלתי לזהות מביניהם את האסירים היהודים, שהוזכרו לעיל. לא הצלחתי לזהות אף אחד מהם. גביתי גם בענין זה עדויות מפי אנשים אחרים, אשר היו באותם הימים בסטרי וכמה מהם אישרו את השערתי.

איך שלא יהיה, דבר אחד אפשר ללא כל ספק לקבוע — שאף אחד מהעסקנים הנ״ל לא חזר הביתה אחרי המלחמה ועקבותיהם נמחו לעולמים. עוול גדול נעשה לעסקנים הנ״ל, ואין כפרה למעשה זוועה זה. יהי זכרם ברוך!

ו. סיכום

בסיכומו של דבר צריך להדגיש, שעם כל הצללים של המשטר הסובייטי בסטרי, כגון הלאמת המפעלים, בתי החרושת, העסקים, הבתים, גירוש הבעלים ממפעליהם, גירוש הפליטים והאלמנטים הזעיר־בורגניים וכל אלה, אשר היו קשורים קשר הדוק עם המשטר הישן הקאפיטליסטי, נשתררה בעיר אווירה די נוחה, חפשית, והיהודים הרגישו את עצמם די טוב ורוב האוכלוסיה לא היה מקופח מבחינה פוליטית וכלכלית. המשטר החדש לא נקט באופן מיוחד עמדה אנטי־יהודית ועודד במידה מסויימת את היהודים. באותה תקופה קצרה של שלטון הסובייטים משנת 1939 — 1941 נפתרה אחת הבעיות הכאובות של האוכלוסיה היהודית, במיוחד של הפועלים והאינטליגנציה העמלנית ושל הנוער הלומד באוניברסיטאות, אשר רבים מהם היו מחוסרי עבודה ולא ראו לעצמם שום סיכויים להסתדר

בעבודה. נפתרה איפוא בזמן כיבוש סטרי ע״י הסובייטים במידה רבה בעיית האבטלה. רוב האוכלוסיה היהודית היתה מועסקת והיו ביניהם גם יחידים, אשר תפסו עמדות־מפתח כמנהלי מפעלים, בתי חרושת, עסקים, צרכניות וכדומה. בשביל הנוער הלומד נפתחו כל סוגי בתי־הספר (בקשר להגבלות בבית־הספר התיכון לשעבר ״לוקס״, שבו למדו בני נוער יהודיים, ראה למעלה), וגם באוניברסיטאות נשתררה אווירה אחרת, חפשית, ובוטלו כל ההגבלות אשר היו קיימות בזמן שלטון הפולנים.

פרק ג׳

סטרי תחת כיבוש המרצחים הנאציים

התקופה הראשונה יולי 1941 — אוגוסט 1942
(תקופת הטבח הפראי ביהודים)

א. העיר סטרי תחת שלטון "פיקוד המחוז", כינון המועצה היהודית והמשטרה ("אורדנונגסדינסט")

ב־22 ביוני שנת 1941 התקיפה גרמניה הנאצית באורח פתאומי את רוסיה וחצתה את הגבולות בנקודות שונות. הצבא האדום הופתע ע"י ההתקפות וההפצצות ובגלל אי נכונותו להדוף אותם החלה נסיגה כללית לאורך כל הגבולות הרוסיים־גרמניים. הפולש הנאצי כבש כבר בימים הראשונים שטחים נרחבים והחל לחדור לפנים רוסיה. הפלישה הנאצית הביאה עמה הרס והרג. העיר סטרי נכבשה ב־2 ביולי שנת 1941. עם כיבוש העיר ע"י הפולש הנאצי החלה בשביל יהודי סטרי תקופה חשוכה, מלאת אימים וחרדה, תקופה של רדיפות ונגישות, השפלות ודריכה ברגל גאה וגסה על גבם. היהודים נהפכו מיד לעבדים, שמקומם במחנות עבודה, בהם עבדו כל עבודות כפיה כבדות, המפרכות גוף ונפש, או במחנות השמדה. עוד לפני פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה החלו חודרות אלינו שמועות מעורפלות, וביחד עם זה איומות ומחרידות, על הרג המוני של האוכלוסיה היהודית במערב פולין (מערב פולין נכבש ע"י הצבא הנאצי עוד

בשנת 1939) אשר הטילו פחד ואימה על יהודי סטרי והדריכו את מנוחתם.

עם פלישת הצבא הנאצי נתאשרו ונתאמתו מיד השמועות ויהודי סטרי הרגישו על עורם את השינוי שחל במצבם. פליטים ואלה שהצליחו להמלט מהמוות הנורא סיפרו סיפורי אימים על התעללות הגייסות הנאציים ואנשי הגסטאפו באוכלוסיה היהודית, בגברים, נשים וטף. הפליטים סיפרו על רציחות, תליות והרג המוני של קהילות שלמות, על קברים המוניים שקרבנותיהם נאלצו לכרות לעצמם במו ידיהם, כי כלים לא נתנו להם.

עם כיבוש העיר החל המנגנון הנאצי לפעול מיד במלוא עצמתו. טרם שנכונו השלטונות האזרחיים הגרמניים, ניהל את עניני העיר הצבא, פיקוד המחוז, אשר הוציא ביד אכזרית פקודות שונות וביניהן פקודות, אשר לפי תוכנן התכוונו להפלות לרעה את האוכלוסיה היהודית. לפי אחת הפקודות חויבו היהודים ליצור מועצה יהודית מנציגי הציבור היהודי (יודענראט), שמתפקידה היה לטפל ביהודים, לערוך רישום האוכלוסיה היהודית, לפתוח חנויות לאספקת המצרכים החיוניים, להפעיל משרדי עבודה, שהיו מחוייבים לספק יום־יום פועלים לכל מיני עבודות קשות, לדאוג למצב הבריאותי והסניטרי, לפתוח ולהפעיל קופת חולים ובתי חולים ובעיקר חויבה המועצה היהודית לעמוד לרשות השלטונות הנאציים ולשרת את המנגנון המלחמתי שלהם.

חברי היודענראט:

הוטרר, יו״ר; עו״ד מישל, סגן יו״ר; וולמוט משה; וולמוט משה לייב (אחרי זמן מה הסתלק מהמועצה, הסתתר בבונקר המיועד לחברי המועצה היהודית ומשפחותיהם ולאחר שנתגלה הבונקר ע״י השופו הועבר לבית חולים בסטרי ובו מת); יושיו רוט (עבר לאחר מכן למשטרה היהודית); זאורברון (בעל מאפיה); רינר ונתן וולקר. אולם הרוח החיה והפעילים ביותר בתוך היודענראט היו שלושה: הוטרר, מישל וזאורברון.

ליד המועצה היהודית קמה משטרה, אשר שמה הרשמי היה ״אורדנונגסדינסט״ ואשר גם היא לא הוסיפה כבוד לאוכלוסיה היהודית. המשטרה היהודית היתה מחויבת לשתף פעולה עם

השלטונות הנאציים ובמיוחד עם הגסטאפו בעת המבצעים המפורסמים נגד האוכלוסיה היהודית, ואשר הודות למסירותם וקפדנותם הוצאו להורג במקום או הועברו למחנות השמדה מאות ואלפי יהודי עירנו. פרט לפעולה המבוזה הנ״ל, עסקה המשטרה היהודית בהחרמת רכוש יהודי בשביל השלטונות הגרמניים, כגון חפצי ערך, שטיחים יקרים, רהיטי לוקסוס, פרוות יקרות בשביל הצבא הנאצי וכו׳. כמפקד המשטרה היהודית שימש בחודשים הראשונים של כיבוש הנאצים עו״ד ד״ר כהנא (לא איש סטרי). אחרי התפטרותו תפס את מקומו דולק לאופר, מורה לשעבר. השוטרים, שהצטיינו ביחסם השלילי כלפי אחיהם היהודים, היו: רוט, שהוזכר לעיל, איזיק שטארק, סשה הלר ואחרים. מחובתנו להזכיר לשבח, שאחדים מבין השוטרים היהודים פעלו לא לפגיעה ברכוש ובחיי יהודי עירנו, אלא להגנתם מפני הנוגש הנאצי. עם הקבוצה הזאת נמנו הייבר, גולדברג — לשעבר מורה, ואחרים. כ״פרס״ לנאמנותם ומסירותם לנאצים חוסלו אנשי המשטרה היהודית והוצאו להורג ביום חיסול גיטו סטרי ב־3 בחודש יולי שנת 1943.

ב. הופעת השלטונות האזרחיים הנאציים ופרסום גזרות חדשות נגד היהודים

לא ארכו ימי המשטר הצבאי בסטרי ותוך זמן קצר, עם התקדמות החזית לפנים רוסיה, הופיעו השלטונות האזרחיים. השלטונות הנאציים פרסמו גזרות חדשות, אשר הגבילו את זכויות היהודים וחופש תנועותיהם וחייבו את כל הגברים מגיל 12 עד 60 להירשם במשרדי עבודה לעבודות כפיה. כמו כן חויבו כל היהודים מגיל 12 ומעלה, גברים ונשים, לענוד בזרוע הימנית סרט עם מגן דוד. אי ענידת הסרט כרוכה היתה בעונשים קשים ואפילו בעונש מוות.

המשטר הנאצי נהיה למשטר של דיכוי ורדיפות והפליה כלפי האוכלוסיה היהודית והחל מיד לתת את אותותיו בחייהם. המוני יהודים החלו צובאים על לשכות עבודה, כדי להירשם ולקבל פנקס עבודה, אשר הפך אותם לעבדים ועלול היה, כביכול, להצילם בעת צרה ממוות. בעקבות הרישום החלו מופיעים בשעות הבוקר

המוקדמות גדודי פועלים יהודים בבלויי־סחבות, כשעצב נשקף מפניהם ועל זרוע יד ימינם סרט כחול־לבן עם מגן דוד, שצעדו תחת משמר המשטרה היהודית למחנות־עבודה, בהם הוכרחו לעבוד בכל העבודות הקשות, המפרכות, בגוף ובנפש.

היו גם כאלה, אשר ראו את הסיכוי להצלתם מיד הנוגש האכזרי לא בקבלת פנקס עבודה, הכופה על היהודים כל עבודה שפלה ומזוהמת, אלא בירידתם למרתפים ולבונקרים. היה גם סוג שלישי של יהודים, אשר ברחו בהסתר בחסות הלילה ליערות הסמוכים והרחוקים, כדי להסתתר מפני עינו הזועמת של האויב או להצטרף לגדודי הפרטיזנים, אשר החלו במרוצת הזמן להתארגן, ושמטרתם היתה לחבל במכונת המלחמה הנאצית ובתכניות החילות הנאציים.

אווירת עצב ויגון קודר השתררה בעיר. רחובותיה נתרוקנו מעוברים ושבים יהודים ואפשר היה להבחין רק בילדים בודדים או בנשים המסדרות בחפזון את קניותיהן הדלות או בזקנים, תשושי כוח ונפוחי רגליים מרעב, הנשענים על מקלותיהם ומכוונים את צעדיהם לקופת החולים של המועצה היהודית.

ג. פתיחת חנויות ובית־החולים היהודי ע״י המועצה היהודית

בינתיים הפעילה המועצה היהודית חנויות, שהחלו לספק לאוכלוסיה היהודית מנות מזון דלות (100 גר׳ לחם לנפש ליום ומנות מזון זעומות אחרות, שלא היה בהן כדי לקיים נפש חיה), בית־החולים היהודי וקופת־חולים. בית־החולים היה תמיד מלא וגדוש עד אפס מקום (מחמת הרעב וחוסר תנאים סניטריים הוגנים ברובע היהודי) ומספר החולים עלה תמיד על מספר המיטות. המוות החל פוקד תכופות את הרובע היהודי. הרופאים עשו מאמצים נואשים, כדי להציל חולים ולהקטין את אחוז התמותה בתוך האוכלוסיה היהודית, אולם מאמציהם עלו עפ״ר בתוהו מחמת חוסר תרופות. יום יום מתו אנשים והובאו לקבורות בחשאי, מבלי שיורשו קרוביהם או ידידיהם ללוותם בדרכם האחרונה. מצב התברואה נעשה עוד יותר גרוע בשעה שנוצר הגיטו בעירנו. היהודים גורשו מהרחובות

הראשיים של העיר ונאלצו להתגורר 3—2 משפחות בחדר אחד. עקב התנאים הסניטריים הבלתי נסבלים והבלתי אנושיים גדל מיום ליום אחוז התחלואה והתמותה ביניהם.

גם מסדרונות קופת־חולים היו תמיד מלאים אנשים וכאן נראתה לצופה תמונה, שעוררה רחמים והשתתפות בצער החולים, היושבים על ספסלים רעועים והמחכים לתורם. על פי רוב הופיעו בקופת־חולים נשים, זקנים וטף וגברים, שכושר עבודתם ירד עד למינימום. צללים ולא אנשים חיים ראית לפניך. אנשים אלה היו מזי־רעב ובוודאי התפללו לאלהים, שהרופא יוסיף להם עוד מנת מזון זעומה, שלא יגוועו ברעב.

והרעב בגיטו היהודי היה כבד. ברחובות העיר יכולת לראות אנשים מכובדים, שאי־פעם היו בעלי עסקים גדולים וקיימו את משפחותיהם בכבוד, ואף היו בין ראשוני התורמים למטרות ציבוריות ולאומיות שונות, שאספו בין אשפתות שיירי לחם ומזון, קליפות תפוחי אדמה ופירות, כדי לא לגווע ברעב ולזכות לגאולה. אולם תקוותם אף פעם לא התקיימה — למחרת מצאו את "גאולתם" במקום אחר, באקציה ובקבר המוני באחד היערות הסמוכים לעיר, בבית הקברות היהודי או במחנה השמדה.

ד. שלילת כל הזכויות מיהודי סטרי

התמונה לא תהיה שלמה אם לא נציין, כי באותה תקופה חשוכה, החשוכה ביותר בתולדות ימי עמנו, תקופת הדיכוי והרדיפות נגד היהודים, נשללו מהם כל זכויות אזרח וכל הזכויות האנושיות הבסיסיות והם נדמו ליצורים המחוסרים כל מחסה ומגן. הם נדמו לזה, שנקרא בספרות ימי הבינים "פאגעלפריי". כל מאן דהו היה יכול להתעלל בהם, לסטור להם ולהכותם, להשפילם, והשלטונות הנאציים לא ראו לנכון להעניש את האשמים. החוק לא היה קיים בשביל יהודים והם לא יכלו להגיש לבית משפט שום תלונה. להיפך, הנאצים ועוזריהם האוקראינים והפולנים שמו לחרפה ושמצה את היהודים ובהשפלת כבודם האישי והלאומי ראו אמצעי להשגת מטרותיהם. העסקים היהודיים נסגרו והסחורות נשדדו או הוחרמו,

בתי־הספר נהפכו למשרדים או לבתי־חולים, התלמידים היהודיים פוזרו לכל הרוחות, הפקידים והמורים היהודיים פוטרו ממשרותיהם ובתי החרושת הוחרמו לצרכי המנגנון המלחמתי הנאצי.

ה. הלאומנים האוקראינים מקבילים באהדה את החילות הנאציים ועושים הרג ביהודים

טרם שאתאר את האקציות השיטתיות, שהועברו בהתאם לתכנית הממשלה הנאצית בברלין, אתאר את הפרעות והשחיטות הפראיות נגד האוכלוסיה היהודית בסטרי, שבוצעו ע״י הפורעים האוקראינים בסיוע השלטונות הנאציים והגסטאפו. האוכלוסיה האוקראינית הקבילה את פני הגרמנים בשמחה ובצהלה, בראותה בהם את גואליה מיד הכובש הסובייטי, ואת אלה שכוננו את עצמאותם המדינית במזרח גליציה (״זפדנה אוקראינה״). הצבא האדום נסוג בבהלה אחורה מפני התקפות פתע של חילות הנאצים והעם האוקראיני במזרח גליציה שמח לתבוסתו. ברוסיה הם ראו את אויבם המושבע, אשר שם לאל את שאיפותיהם לכינון מדינה אוקראינית עצמאית במזרח גליציה. אחרי נסיגת הצבא האדום ממזרח גליציה וכיבושה ע״י הנאצים ראו לעצמם הלאומנים האוקראינים הזדמנות לשפוך את זעמם וחמתם על האוכלוסיה היהודית, כי ראו בה אוהדת המשטר הסובייטי. בעת שלטון הסובייטים במזרח גליציה בשנים 1939 — 1941 נהנו שכבות מסוימות של הציבור היהודי מזכויות אזרח מלאות, אולם ביחד עם זאת קופחו על ידם שכבות אחרות (כאמור לעיל), שכבות הסוחרים, החרושתנים, בעלי הבתים ובכלל, כל המעמד הבינוני היהודי. כל העסקים, בתי־החרושת והמפעלים הוחרמו והולאמו והבעלים גורשו על פי רוב מהם ומבתיהם ותכופות נשארו בלי קורת גג. רובם הועברו לאחר מכן בכוח לאזורים המרוחקים של רוסיה, במיוחד לערבות סיביר, ורק חלק מהם חזרו עם תום המלחמה למקום מגוריהם. אחוז גדול מהם מת ברוסיה מרעב וקור. מסתבר איפוא, כי לא כל השכבות של הציבור היהודי נהנו מזכויות אזרח מלאות. להיפך, היו שכבות שנשללו מהן אותן הזכויות, רכושם הוחרם והולאם והם עצמם נשארו בלי מקורות פרנסה. לא

היה, איפוא, יסוד הגיוני ללאומנים האוקראיניים לשפוך את זעמם על היהודים ולהתעלל בהם בעת צרתם. וצריך להגיד במקום זה ולגלות את האמת, כי האוכלוסיה האוקראינית במזרח גליציה נהנתה מזכויות יתר בעת שלטון הסובייטים, כי בראותם את התנגדותם של הלאומנים למשטרם, עשו הסוביטים מאמצים גדולים והשתדלו בכל מיני אמצעים לקנות את לב העם האוקראיני.

נשאלת איפוא השאלה, מה פשע ראו הלאומנים האוקראינים ביהודים ולמה התעללו בהם ופרעו בהם פרעות באותו פרק זמן? וכי התנגדו היהודים לכינון עצמאותם המדינית? לא ולא! אלא מה? התעוררה בלב האוקראינים השנאה הדתית, שנאת חמלניצקי וגונטה, שנאת ההאידמקים, שלובתה ע״י התעמולה המרושעת של הנאצים, שהיו מעונינים לסכסך את שני העמים ולהפיק מהסכסוך את מלוא התועלת בשביל עצמם ועוצמתם הצבאית.

יתכן והלאומנים האוקראינים רצו לאזן את חשבונם עוד מימי השלטון הפולני עם היהודים, בראותם בהם את מתחריהם המסוכנים בשדה המסחר. נוסף איפוא לשנאתם הדתית וההיסטורית לעם היהודי מצאו להם האוקראינים עתה עילה להתנקם במתחריהם בשדה המסחר ועשו בהם שמות.

קשה במקום זה לקבוע, מהי האמת ההיסטורית ומהו הגורם שהכריע לערוך טבח המוני ביהודי גליציה המזרחית ובתוכם ביהודי סטרי. מכל מקום צריך להדגיש, שהוא לא היה מוצדק, כי אף בתקופה אחת, כולל תקופת שלטון הפולנים בגליציה המזרחית, לא קיפח העם היהודי את האוקראינים מאיזו בחינה שהיא. להיפך, האוכלוסיה היהודית מופיעה כמקופחת ומחלק גדול שלה (האינטליגנציה, הסטודנטים ואפילו הסוחרים), נשללו הזכויות בפולין. אולם קשה לדרוש מההיסטוריה הגיון. תכופות מופיעות בה תופעות הנוגדות את ההגיון הבריא.

ו. טבח המוני ביהודי הכפרים והחוות בסביבות סטרי

ובכן החל מחול השדים, החל טבח המוני של היהודים, בראש וראשונה בכפרים ובחוות שבסביבות סטרי, ומבצעיהם היו הלאומנים

האוקראיניים בסיוע הפולנים וסתם יסודות נחשלים ואפלים, שמצאו להם עילה לשדוד ולבוז רכוש יהודי ואת בעליו להוציא להורג. השוד והטבח בוצעו בחסותם ובתמיכתם המלאה של השלטונות הנאציים. היהודים בכפרים גורשו בכוח מבתיהם, הוכו באכזריות, הופשטו מבגדיהם ועונו במכשירים כבדים וקהים ולבסוף נהרגו או נורו. היו מקרים, שיהודים הוצאו בלילה עירומים ממיטותיהם, נאלצו לכרות להם קבר במו ידיהם ונהרגו. אי־פה אי־שם הצליחו יחידים להימלט מהמוות העירה ולספר לקרוביהם על מעשי ההתעללות של האיכרים האוקראיניים, אשר לא ידעו רחם על הנפשות האומללות. המוות האיום והאכזרי השתרר בסביבות סטרי.

ההתקפה הנאצית באה במפתיע ונסיגת הסובייטים ממזרח גליציה בוצעה גם היא בקצב מזורז ולכן רבו המקרים שאנשים נותקו ממקום מגוריהם ולא היתה להם אפשרות לחזור הביתה, באחד מאמצעי התחבורה, הואיל והפצצות חיל האוויר הנאצי הרסו את פסי הרכבת, הטרנספורטים והכבישים וכו׳. בלית ברירה נאלצו האנשים לשים נפשם בכפם ולחזור הביתה ברגל, במיוחד מלבוב. רובם מצאו את מותם בדרך בידי פורעים אורקאינים אשר התעללו בקרבנותיהם בצורה ברברית, שקשה להעלותה על הנייר. בצורה כזאת מת בנו של רוסלר שלמה ז״ל, מרח׳ קז׳ימיז׳, שלמד בלבוב בפוליטכניקה הנדסה, וגם יהודים וסטודנטים אחרים. אין להעלות על נייר את כל הפרטים האיומים של הפרשה המדאיבה הזאת, כי במרוצת הזמן נטשטשו ונשתמר בזכרון רק חלק מהם.

חוסלו כל יהודי הכפרים והחוות, נהרגו הפליטים. אולם זה מהווה רק פרק ראשון ואפילו בלתי בולט של הטרגדיה של יהודי סטרי וסביבותיה. יותר איומים ומזעזעים הם הפרקים הבאים. המשטר הנאצי על כל זוועותיו ומוראותיו השתרר בכל פינות העיר. לאט־לאט נתקררו המוחות החמומים של הלאומנים האוקראיניים, אשר ציפו מהשלטונות הגרמניים שיכוננו את עצמאותם המדינית במזרח גליציה. אולם לא זאת היתה כוונת השלטונות הנאציים. אף פעם לא עלה במוחו של היטלר י״ש לכונן מדינה אוקראינית עצמאית במזרח גליציה. במרוצת הזמן גם האוקראינים וגם הפולנים, כמו כל עמי אירופה, נהפכו לעבדים, שהיו דרושים לחיזוק המנגנון המלחמתי

של היטלר. כי הרי זאת היתה מטרתו — לשעבד עמים שלמים, שישרתו את האינטרסים הגרמניים באירופה ובעולם כולו לשם הנצחון הטוטלי.

בפרק הבא של הטרגדיה של יהודי סטרי עוברת היזמה לידי הנאצים עצמם. לא האוכלוסיה האוקראינית, אשר נתקררה במקצת מהתלהבותה והתפעלותה מהמעצמה הגרמנית, כי לא נתקיימו הבטחותיה (וכי איזו הבטחה כן קיים היטלר?), עורכת פרעות וטבח ביהודים, כי אם הגרמנים עצמם (האוכלוסיה האוקראינית וגם הפולנית לא חדלה למרות הכל לשתף פעולה עם הנאצים). ברצונם היה להדגיש, כי רק המה השליטים היחידים והבלעדיים על האוכלוסיה ורק המה זכאים לכוון את השתלשלות המאורעות. היצרים הפראיים של הלאומנים האוקראיניים רוסנו במידת־מה והם היו רשאים לפעול רק לפי פקודות השלטונות הנאציים.

ז. כריית קברים המוניים לקרבנות כלא סטרי ופחד היהודים

גם בעיר עצמה החלו מתרחשים מאורעות, שעלולים היו לפגוע קשות באוכלוסיה היהודית. גם כאן התחשמלה האווירה בגלל דבר, שזעזע את כל התושבים. לאחר נסיגת הצבא האדום מסטרי נמצאו בתעלת הביוב שבחצר בית הכלא גוויות האסירים, שהוחזקו בו. פשטה שמועה, כי האסירים נורו ונהרגו ע״י אנשי הנ.ק.וו.ד. (המשטרה החשאית הרוסית) ונזרקו אל התעלה, כדי לטשטש את עקבות הרצח המתועב. בין ההרוגים היו אסירים אוקראיניים, פולנים ואחרים. לפי סברה אחת נמצאו ביניהם גם העסקנים היהודיים, שנכלאו בכלא סטרי. חיפשתי אותם בין הגוויות, אבל קשה היה לזהותם. לפי סברה אחרת הוצאו האסירים היהודיים מהכלא קודם לכן והועברו, כפי שהוזכר לעיל, לערבות סיביר. ראיתי במו עיני את גוויות ההרוגים, אשר הוצאו מהתעלה, כדי שהקרובים והידידים יוכלו לזהותם. התמונה שנראתה נגד עיני, עוררה בי רגשי בחילה וגועל נפש ובעת ובעונה אחת רגש מחאה על העוול הנורא, שנעשה לאנשים האלה. לא די שהם נהרגו מתוך עינויים, נרמס גם כבודם האנושי, חלק אלוה בנפש האדם, והוטלו כדבר מתועב לתעלת הביוב. העובדה הזאת

עוררה רוגז בתוך האוכלוסיה המקומית — במיוחד האוקראינית, כי כנראה רוב ההרוגים היו אוקראיניים — ובאופן ספונטני התארגנה הפגנה רבתי נגד מעשה זוועה זה של השלטונות הסוביטיים. נתארגנה גם הלוויה הפגנתית של קרבנות הרצח, בה השתתפו אלפי תושבי העיר וגם איכרים בהמוניהם נהרו מהכפרים הסמוכים העירה, כדי להביע את מחאתם הנמרצת נגד הרצח.

יום ההלוויה הפך ליהודי סטרי ליום הפורענות, ליום הדין. יהודי עירנו נהיו לשעיר לעזאזל. קבוצות קבוצות של בריונים אוקראיניים החלו, ביום המיועד להלוויה, השכם בבוקר, להשתולל ולהתפרע בחוצות העיר, התנפלו על בתי יהודים, הכום באכזריות וסחבום לבית הקברות הנוצרי, כדי לכרות קברים לקרבנות. ברחובות העיר אפשר היה לראות תחת משמר בריונים אוקראיניים קבוצות־קבוצות של יהודים נפחדים ומבוהלים, המובלים לבית הקברות, כשפניהם פצועים וזבי דם. נדמה היה שיחד עם גוויות האסירים ייקברו גם המה ואולי חיים (כי גם מקרים כאלה ארעו באותו פרק זמן) ושלא יחזרו עוד לבתיהם.

גם אנוכי הוצאתי בכוח באותו יום מביתי והובלתי עם קבוצת יהודים לבית־הקברות הנוצרי. בית־הקברות היה מרוחק מהעיר בערך 4־3 ק״מ. במרוצה, מבלי לתת לנו לנוח בדרך, הגענו למקום. הועמדנו כולנו מאחורי הגדר והניחושים של חברי הקבוצה היו שונים. רובם היו בדעה, כי בעוד דקות מספר נוצא להורג. ברגליים כושלות, כשהשיניים נוקשות אלו לאלו, חיכינו לרגע הגורלי. הרגעים האחרונים נתמשכו עד לאין סוף. אני האמנתי, כי לא לשם הוצאה להורג הובאנו הנה, כי אם לכריית קברים. עודדתי את חברי לצרה ואלה נרגעו במקצת וכעבור זמן מה נתאמתו ניחושי. נפלה פקודה לקבל כלים ולהתחיל בכריית קברים. עבדנו עד הערב וכרינו קבר, שאורכו 5 מ׳, רוחבו 3 מ׳ ועומקו 1.5 מ׳. נחלי זיעה נגרו מעל פנינו (הזמן התחלת יולי), אולם להפסיק, אפילו לרגע קט, אסור היה, כי זה קשור היה במכות כבדות של קתות רובים וצליפות נוספות וצורבות של מגלבים מחומשים. לפנות ערב שוחררנו ושבורים בגוף ובנפש ומיוגעים חזרנו הביתה, כשהרגשת רווחה מלווה אותנו. ניצלנו ממוות בטוח — הרהרנו — אולם לבנו היה מלא רגש של חרדה

לגורל משפחותינו. צווינו לחזור למחרת לעבודה, אולם אף אחד מקבוצתנו לא מילא אחר הפקודה. בחזרנו בריאים הביתה ובמצאנו את כולם גם שלמים, נשתררה אווירת שמחה ותקווה — הנה כל בני המשפחה נמצאים שוב יחד. אולם השמחה היתה רק חיצונית והשקט היה זמני, ובמוחו של כל אחד ניקרה המחשבה: מה ילד יום המחרת?

ח. רצח 12 יהודי סטרי, כביכול קומוניסטים

לאחר המאורעות הראשונים אחרי כיבוש העיר, לא אחרו לבוא מאורעות עוד יותר טרגיים. באחד מימי חודש יולי, שנת 1941, נפוצה בעיר שמועה, כי הגסטפו עורכת רשימה של חברי המפלגה הקומוניסטית, כביכול, לשם הוצאתם להורג. קשה היה לקבוע, מי יהיו הקרבנות הבאים של הקרדום הנאצי, כי למעשה לפי תורת היטלר כל היהודים נחשבו כאוהדי המשטר הקומוניסטי. הנאצים לא הבדילו בין יהודי וקומוניסט, כל יהודי היה נחשב בעיניהם כקומוניסט וקומוניסט היה זהה עם יהודי. הוכנה רשימה של 12 יהודים, אשר הוצאו להורג בכפר גרבובצה, הסמוך לעיר. ההוצאה להורג של 12 היהודים, כביכול קומוניסטים, היתה צריכה לשמש עונש ואזהרה לציבור היהודי בעד תמיכתו במשטר הקומוניסטי.

בין הקרבנות היו: פריימן הבן מרח׳ לבובסקה, דונקל, סוחר נודע בעירנו, שצקר (בעלה של קרונשטיין), המהנדס שטיירמארק, רינגל, פקיד בכיר בעירית סטרי, שצ׳רסקי (המומר), גם הוא פקיד בעירית סטרי. את שמות האחרים שכחתי. השתדלתי לגבות עדויות בענין זה מפי אנשים שניצלו, אבל העליתי חרס. פרט לפריימן, שהיה חשוד בהשתייכות למפלגה הקומוניסטית, אף אחד מהנדונים למוות לא היה מעולם חבר המפלגה ולא קיים אתה שום קשרים.

אחי דוד ז״ל, שהיה בקבוצת היהודים, שנתפסו ע״י הנאצים כדי לכרות קבר המוני לקרבנות, מסר לי אחר שחרורו פרטים על המקרה המזעזע. ״אחרי שהובאנו למקום ההרג״ — סיפר אחי — ״קיבלנו פקודה לקבל כלים ולהתחיל בכריית קבר. העבודה בוצעה בליווי מכות רצח וחבטות מקתות רובים וצליפות אכזריות של מגלבים מידי

שוטרים אוקראיניים. לאחר כריית הקבר, התרחקנו ממנו כמאה מטר ונאלצנו לשכב עם הפנים אל האדמה. להרים את הראש ולהביט אחורנית היה אסור בהחלט. לאחר מכן, נשמעו מספר יריות ממקלע ונשתררה דממה. קיבלנו פקודה לקום ולסדר בקבר את גוויות ההרוגים ולקבור אותם. המראה היה מזעזע וסומר שערות. זיהיתי כמה גופות. השתדלנו לסדר יפה את הגוויות ולקבור אותן כדין, כי הלא אחינו הם, אשר נשחטו ביד אכזרית על לא עוול בכפם, רק בגלל היותם יהודים. בצורה כזאת רצינו לחלוק כבוד אחרון לאחינו האומללים. אחר כך שחררו אותנו וציוו עלינו לא לספר כלום ולא לגלות פרטים מכל מה שראו עינינו". נבהל ונפחד חזר אחי הביתה ודרש מכל בני המשפחה להסתתר מיד, כדי שלא ליפול בידי המרצחים הנאצים.

ט. הרג המוני של אלף יהודים ביער רילוב (הולובוטוב) — כפר מרוחק 5 ק"מ מהעיר סטרי) (מבצע אלף)

לאחר מעשי אלימות ברבריים ורצח יחידים וקבוצות, בא הרג המוני. שום בן־אדם לא היה מסוגל להעלות על הדעת את המאורע המזעזע, שבא לאחר מכן. קשה היה להאמין שהעם הגרמני, העם של גיתה, שילר וקנט יכל לבצע מעשים הנוגדים את מושגי האנושות המקובלים והמוסכמים זה דורות ומאות שנים ולהרוס במחי יד אחת רצחנית וקטלנית תרבות מוסרית, שעמלו עליה דורות שלמים. אולם, מה שנוגד את התרבות, ההגיון הבריא, המוסר ואפילו הדמיון המפותח ביותר, בא וזאת בצורה אכזרית וברברית ביותר.

ליל זוועות ואימים של 1 בספטמבר שנת 1941 הגיע. אותו לילה הדהים והסעיר את רוחות הציבור היהודי בסטרי והנחית עליו מכה כבדה. האוכלוסיה היהודית לא ציפתה למה שהתחולל באותו ליל תופת. עדיין התוכנית על האויב מס. 1 היתה באיבה, עדיין היא לא עובדה על פרטיה והיתה קיימת רק להלכה וביצועה המלא והאכזרי בקפדנותו המדויקת, האופיינית לעם הגרמני, יבוא לאחר מכן. אולם הדבר הזה לא הפריע לשלטונות הנאציים לבצע רציחות המוניות של מאות ואלפי יהודים חפים מפשע. באותו ליל־אימים של 1 בספטמבר 1941, בשעה שהאוכלוסיה היתה שקועה

בתרדמה עמוקה, יצאו מאות שוטרים גרמנים ואוקראינים, אנשי גסטאפו וגם יסודות אחרים, שהנאצים הסתייעו בהם, מזוינים מכף רגלם ועד קדקדם, לבצע את זממם השפל — רצח בדם קר של אלף יהודי סטרי. ללא רחמים, ללא כל זיק של רגש אנושי, הוצאו גברים ונשים ממיטותיהם (הצורך של התקנת בונקרים לא היה ידוע עדיין) והושמו בכלא שליד רחוב טריבונלסקה. לפני כליאתם הוחזקו האסירים יממה בחצר המשטרה האוקראינית ברחוב בטורי ועונו שם עינויי מוות. משמר כבד של שוטרים — בעיקר אוקראינים — הושם עליהם, כאילו בוצעו ע"י האסירים מעשי פשע כבדים ביותר. אחדים מהאסירים הצליחו להשתחרר תמורת שוחד וזהב, ואלה סיפרו על עינויים קשים וברבריים, שעונו האנשים בתאיהם. בשעות הלילה היו פורצים במפתיע שוטרים אוקראיניים וסתם רוצחים והיו מתעללים באסירים האומללים באופן אכזרי, מכים אותם בקתות רובים, בקרדומים, בקורות ובמכשירים קהים וכבדים אחרים עד זוב דם ועד צאת נשמתם. שום עזרה רפואית לא הוגשה לאסירים, ואחדים מהם לא יכלו להחזיק מעמד ומתו מפצעים ועינויים בבית הכלא. הם נקברו בשטח בית הכלא ולא חולק להם אפילו כבוד אחרון. הרבה נשים נאנסו. אחרי שבעת ימי עינויים וסבל רב נפוצה שמועה, כי כל האסירים הועמסו בבוקר השכם על מכוניות והובלו בכיוון בלתי ידוע. רק בערב אותו יום, כשחזרו השוטרים האוקראיניים העירה, גילו את מקום הטבח של האומללים והוא היער ליד כפר רילוב (הולובוטוב) במרחק 5 ק"מ מהעיר. הם סיפרו אפילו על סצינות מחרידות ומזעזעות, שהתחוללו בעת הוצאת האנשים להורג. ההוצאה להורג היתה הפתעה איומה בשביל האסירים. הם לא ציפו לכך, כי היתה זאת ההוצאה להורג ההמונית הראשונה באזור סטרי. קבוצות קבוצות הועמדו האסירים עירומים על קרש ליד הקבר ההמוני ונורו ונהרגו בצורה אכזרית. היריות נמשכו במשך כל היום. היו גם מקרים, שאנשים נפצעו פצעים קלים בלבד, והם נזרקו לקבר וכוסו בעפר, כשרוח חיים עוד באפם. הקבר כוסה ותם המחזה הקטלני. בערב חזרו המכוניות העירה עמוסות בגדי ההרוגים.

לאחר מכן עבדתי כפועל בפירמה "שטראסענבאואמט", שתפקידה היה סלילת כבישים ונקלעתי במקרה לכפר רילוב. במקום גביתי

עדויות מפי איכרים, אשר אישרו את הפרטים שהובאו לעיל. הם הוסיפו, כי העפר המכסה את הקבר מתנשא ושוקע לסירוגין ואינו יכול לשקוט. כשרציתי לגשת למקום הקבר, בו נרצחו אחי האומללים ולראותו במו עיני, הזהירוני האיכרים, כי הגישה אסורה בהחלט והיא כרוכה בעונש מוות. בלית ברירה ויתרתי, כשהרגשה כבדה מלוותני ואינה נותנת לי מנוח. שאלתי את עצמי: למה? בשל מה נהרגו בצורה אכזרית אלף יהודים חפים מפשע? פתרונות לאלהים.

אחרי מבצע "אלף" פקד את סטרי וסביבותיה שטפון גדול. הנהר סטרי עלה על גדותיו והציף חלק מרחובות העיר וסביבותיה. הודות לזה ניצל חלק מקרבנות המבצע. בגלל השטפון אי אפשר היה לכרות קברים וכמה עשרות אסירים שוחררו בינתיים מהכלא תמורת שוחד הגון.

שמות הקרבנות שנספו במבצע "אלף", אשר נשתמרו בזכרוני ובזכרון מספר אנשים, שגביתי מפיהם עדויות:

עו"ד רוזנברג, עו"ד מילק שפיגל, איזיק הובל, האחים צייגלר (יוסף והשיו), זנדנר דונק, אירקה אלנר, שמואל בראונר עם אשתו ושלושת ילדיו, סוניה רייכמאן, דוד נוסנבלט, משה קרון, יעקב בר, וקסלר מניה, הרמן זולדן ואוסקר ריינר.

י. צרת הפרוות ורהיטי בית

לאחר המאורע האיום של ה־1 בספטמבר 1941 ועד ה־1 בספטמבר 1942 באו על יהודי סטרי ימים קשים והתרחשו מאורעות עוד יותר מזעזעים מאלה שהזכרתי. לכאורה השתרר בעיר שקט יחסי והחיים חזרו למסלולם הרגיל. עדיין מותר היה ליהודים לגור בכל רחובות העיר, עדיין מותר היה להם לצאת ולנוע בחופש יחסי. עדיין לא היה גיטו בסטרי והשלטונות הנאציים הכינו תכנית של הגבלות כלפי היהודים והקמת רובע יהודי. באוקטובר־נובמבר שנת 1941, בערך, הוצא צו אשר לפיו נאלצו היהודים לעזוב את הרחובות הראשיים ולהצטופף ברחובות הצרים של הרובע היהודי, שתיים־שלוש משפחות נאלצו להתגורר בחדר אחד בכפיפה אחת בתנאים סניטריים בלתי־נסבלים. בתיחום הרובע ראו היהודים סימן רע

לעתידם. כל החנויות, העסקים, המפעלים וכו׳ נסגרו והוחרמו לטובת המשטר החדש. היהודים נהפכו לעבדים, המחויבים לשרת את המנגנון המלחמתי של הנאצים ואוי ואבוי היה לאלה, שהעלו על דעתם להתנגד לתכניות הנאצים. סופם היה תמיד המוות.

לאחר המצב הפראי של 1 בספטמבר 1941 עד ה־1 בספטמבר 1942, השתרר ברובע היהודי שקט יחסי. לא בוצעו באותו פרק זמן מבצעים המוניים, לא נרצחו בסיטונות אלפי יהודים שבעירנו. אולם היה זה שקט לפני סערה. בינתיים עיבדה הממשלה הנאצית בברלין תכנית מפורטת וקפדנית של חיסול טוטלי של יהדות אירופה. החיסול הזה החל בסטרי ב־1 בספטמבר 1942.

אולם טרם אגיע לאותה פרשה טראגית בתולדות יהודי סטרי, עוד מלים מספר על צרות צרורות שירדו על ראש יהודי עירנו. חורף שנת 1941 הציק מאד לחילות הנאצים ברוסיה ונתן בהם את אותותיו. החיילים הנאציים לא היו רגילים לאקלים הקר של 40־50 מעלות מתחת לאפס וקפאו מקור. היה צורך לספק להם אדרות ופרוות חמות. מברלין יצאה פקודה, כי האוכלוסיה היהודית חייבת למסור את כל הפרוות לצבא הגרמני. אי־מסירת הפרוות היתה כרוכה בעונש מוות. אחוז ניכר של יהודי סטרי לא רצה לסכן את חייו ובחפזון, לפי הפקודה ובתאריך המדויק, מסר את פרוותיו. היו גם יהודים אמיצי־לב, אשר סירבו למלא אחר פקודת ברלין והחביאו את פרוותיהם. נחרת בזכרוני מקרה אחד של הוצאה להורג בגלל אי־מסירת פרווה. המקרה הזה נוגע לאשה בשם קרנר מרחוב רינק. גם לי צפוי היה עונש מוות בגלל דבר זה, אולם ברגע האחרון ניצלתי.

צרה אחרת, אשר באה על יהודי סטרי, היתה החובה של מסירת רהיטי־בית והחרמתם ע״י הגסטאפו. כל יהודי, שהיו לו רהיטים הראויים לשמם, היה חייב לפי פקודה חדשה למסור אותם לשלטונות הנאציים, אשר שלחום לגבירות העגונות בגרמניה, כדי שיקשטו בהם את דירותיהן. אלה אשר סירבו למסור את רהיטיהם הוכו מכות־רצח. בהחרמת הרהיטים סייעה בידי הגסטאפו המשטרה היהודית.

פרק ד׳

התקופה השניה — ספטמבר 1942 עד יוני 1943

(תקופת הטבח המתוכנן ביהודים)

א. האקציה הראשונה מיום 1 — 3 בספטמבר 1942

כל הדברים הנ״ל לא הביאו במבוכה מיוחדת את יהודי סטרי. הם היו מוכנים למסור את כל רכושם וכספם, ובלבד שיוכלו להציל את נפשם. אולם תקוותיהם נכזבו ורובם ככולם מתו בסופו של דבר מות קדושים.

בחודש ספטמבר שנת 1942, במסגרת ביצוע התכנית המרושעת של ממשלת היטלר ושות׳ בדבר חיסול טוטלי של יהדות אירופה, החלה הטרגדיה האיומה של יהודי סטרי. החל מחודש ספטמבר החלו האקציות השיטתיות נגד האוכלוסיה היהודית בסטרי בכל קפדנותן ואכזריותן, ובעקבותיהן הביאו לידי חיסולה. בתקופה זו ידעו היהודים בדרך כלל על כל אקציה שצריכה לבוא. לפני כל אקציה היו מופיעים נציגי הגטסאפו המחוזי בעיר, כדי להוציא הוראות למועצה היהודית ולכל אלה, שהיו צריכים להשתתף במבצע והשמועה על כך היתה נפוצה במהירות־בזק בתוך האוכלוסיה היהודית, אשר היתה יורדת מיד לבונקרים ולמרתפים (פרימיטיביים לפעמים) כדי להציל את נפשם מפני עין האויב האכזרי, שלא ידע רחם. היו מקרים נדירים, שהמועצה היהודית הצליחה, תמורת שוחד הגון, לדחות לזמן מה את הביצוע של אקציה מסוימת.

בערב 31 באוגוסט 1942 נפוצה שמועה בעיר, כי למחרת צריכה

להתקיים אקציה בעירנו (למעשה היא היתה צריכה להתקיים עוד ב־13 באוגוסט, אולם הודות לשוחד הגון שקיבל הגסטאפו מהמועצה היהודית נדחתה ל־1 בספטמבר). בהגיע השמועה האיומה לרובע היהודי, התרוקן מתושביו. חלק מהם ברחו למכריהם הנוצרים, אשר החביאום לזמן המבצע. רובם ירדו למרתפים, עליות ובונקרים, כדי להסתתר ולהציל את נפשם. אווירת־מוות השתררה ברובע היהודי. ב־12 בלילה, 31 באוגוסט, הוקף הרובע היהודי (הגיטו בסטרי נוצר בתקופה יותר מאוחרת) בכל מיני משטרות (הגסטאפו, השופו [שוצפוליציי], המשטרה האוקראינית, איגודי נוער אוקראיניים וכו') כולל המשטרה היהודית, מזוינים ברובים מכודנים, רימונים, בכובעי פלדה על ראשיהם בליווי כלבי גישוש, כאילו יצאו נגד אויב מחומש ומחופר יפה. היציאה בשעה זו מהרובע היהודי היתה אסורה בהחלט וגם מסוכנת. השכם בבוקר של 1 בספטמבר נורו מספר יריות, ששימשו סימן, כי האקציה מתחילה. כשדים הגיחו הרוצחים הנאציים ועוזריהם ממחבואיהם, פרצו את שערי הרובע היהודי בכוח ובאכזריות והחלו במעשיהם המרושעים. הדירות נפרצו, החלונות נשברו, הרהיטים נהפכו, הכרים והכסתות נקרעו והנוצות הועפו, והחולים והזקנים, שנמצאו במיטות, נורו במקום. בצורה כזאת נורו ונהרגו הורי משפחת פרידלר מרחוב יוסלביץ וגם אחרים. לאחר מכן ירדו המרצחים למרתפים ולבונקרים, וכאן הם מצאו יהודים צפופים ומצופפים, כשפחד בלתי־רגיל שפוך על פניהם, אשר לקול קריאתם הגסה "יודן ראוס" נאלצו לעזוב את מקומות מחבואיהם ולהצטרף לשיירה הארוכה, אשר התרכזה אחר כך ברחוב רינק. חלק מהם נהרגו באחד היערות הסמוכים, חלק שני בבית הקברות היהודי ויתרם הובלו לתאי הגזים שבמחנה השמדה בבלז'ץ (מצפון לעיר לבוב).

האקציה הזאת, הנקראת בפי יהודי סטרי הראשונה, ארכה 3 ימים ו־3 לילות, מ־1 עד 3 בספטמבר 1942, ובה הושמדו חמשת אלפים יהודי סטרי, אשר הובלו רובם לבלז'ץ ושם נחנקו כולם — גברים, נשים וטף — בתאי הגזים. ההרג וההרס היו איומים וקשה להעלותם על נייר.

אחרי שלושה ימים תם המעשה השטני. בכי, נאקה ותאניה נשמעו בחוצות העיר. אצל אחד נהרג אב, אצל השני אם, השלישי מבכה את

מות ילדיו ואשתו. פה ושם מתרוצצים ילדים מסכנים, המחפשים את הוריהם, אשר נתפסו והובלו לטרנספורט, ולעצב וליגון אין סוף ואין קץ. היום, בו הובלו יהודי סטרי למחנה השמדה, היה יום שרב איום ואוכל ומים לא הוגשו לקרבנות האומללים, וכפי שסיפרו עדי ראיה, חלק גדול מהם מתו בו ביום מצמא בקרונות הטרנספורט לפני הגיעם לבלז׳ץ.

לא אתאר במקום זה את השיטות הבלתי־אנושיות, שבהן הושמדו יהודי סטרי בתאי הגזים בבלז׳ץ, כי הן מוכרות למדי ואין צורך לחזור עליהן. אסתייע רק בעד אחד, בשם רֶדֶר, מוצאו מלבוב, אשר עבד באותו פרק זמן במחנה השמדה בבלז׳ץ כמומחה ואשר הצליח להימלט ממנו. הוא סיפר לי פרטים על היחס האכזרי של הגרמנים לאסירים ועל שיטות השמדת היהודים.

האוכלוסיה האוקראינית ואף הפולנית הסתכלה מהחלונות בנחת רוח ובשביעות רצון, כיצד היהודים, לפעמים שכניהם, מובלים לטרנספורט, כדי לא לחזור יותר לבתיהם. הם ניצלו את ההזדמנות ואת אסונם של היהודים ושדדו ברובע היהודי את רכושם של הקרבנות ולא התביישו לסחוב שקים מלאי בגדים, לבנים וכלים.

כל זה במו עיני ראיתי ובמו אזני שמעתי ואין בתיאורי אף שמץ של הפרזה.

שמות הקרבנות שנספו באקציה הראשונה שנשתמרו בזכרוני ובזכרון מספר אנשים, שגביתי מפיהם עדויות:

שוסטר זיידע, ד״ר נתן שכטר עם בני משפחתו, עו״ד מרק הורוביץ, עו׳ד זלינגר, פרופ׳ זיינפלד, משפ׳ אוסטריונג, בוציה אפפלגרין (עסקן ציוני פעיל) עם בני משפחתו, שלמה שולמן עם בני משפחתו (5 נפשות), בנימין נוסנבלט, פשיה יוזפסברג עם בתה ייטה, רייכמן גניה עם בתה חיה ושני ילדיה, אפפלגרין (סוחר נעליים) עם בני משפחתו, אחי ישראל נוסנבלט עם בנו מרדכי, אפפלגרין האלמנה עם בתה טילדה, אשת העו״ד פיכמן ובנם הבכור לולק, עו״ד משה בר עם ובני משפחתו (4 נפשות), עו״ד שינדלר עם רעיתו, האחים רובינזון (חברי ״התאחדות״), קרמר עם בנו המהנדס, קלינגר חייקה עם אמה, ד״ר הרטשטיין דורה עם הוריה, עו״ד וייס, פייוול רוזנברג עם בני משפחתו (5 נפשות), הנדל פרוכטר עם בנה אהרון, בוכוולטר עם

בני משפחתו (3 נפשות), אייזיק פרוכטר עם בני משפחתו, עו״ד לייב פילץ עם אשתו והוריו (4 נפשות), המורה מקס הורוביץ, המורה לרנר עם בני משפחתו (3 נפשות), גיסו המורה רוזנצוויג, ד״ר הרמן אונגר עם אשתו — שניהם מורים, המורה קובה הירשהורן, המורה בבקו אונגר, והמורה חוה ויזלטיר.

ב. האקציה השניה מ־17 — 18 באוקטובר שנת 1942

לא ארכו הימים ואחרי האקציה הראשונה באה האקציה השניה, אשר חלה ב־17 — 18 באוקטובר שנת 1942, כלומר שישה שבועות בערך אחרי הראשונה. בין האקציות הנושא העיקרי, שעליו התווכחו יהודי סטרי היה — מי יסע ראשון לבלז׳ץ ומי אחרון? יהודי מזרח גליציה הובלו באותו פרק זמן בעיקר למחנה השמדה בבלז׳ץ ורק לאחר מכן למחנות השמדה אחרים. כמעט כל האקציות בוצעו לפי אותה התכנית ולפי אותן השיטות. בערב 16 באוקטובר 1942 נפוצה שמועה בעיר, כי הגסטאפו האזורי מלבוב הופיע בסטרי וערך ביקור במועצה היהודית. היהודים החלו מתלחשים, כי משהו חדש עלול להתרחש, וכי צריך לנהוג זהירות. רחובות העיר נתרוקנו ובהלה אחזה ביהודים. לא הגלידו עדיין הפצעים אחרי האקציה הראשונה, לא נמחו הדמעות אחרי הקרבנות הקודמים, והנה הרציאה החיה הנאצית את צפורניה לקרבנות חדשים. רק במקרה נודע לי על ההרג שעלול להתבצע למחרת ובמרוצה הלכתי הביתה, כדי להודיע לבני משפחתי ולשכנים, שיתכוננו ויסתתרו בבונקרים. חלק מהיהודים נמלטו באותו ערב מהרובע היהודי. רובם מצאו מקלט במרתפים, בעליות ובבונקרים פרימיטיביים בבתיהם או בבתי שכניהם. הבונקרים לא היו משוכללים ובקלות אפשר היה לגלותם. בחפזון הוכן מזון לכמה ימים. כובו כל האורות ברחוב. באפלת הלילה אפשר היה להבחין בקושי בדמויות אנשים, הממהרים למקלטים. הלילה עבר בפחד ובחרדה ללא שינה, כשמשמרות גברים משוטטות ברחובות, כדי להזהיר ברגע האחרון את האנשים, כי האויב הנאצי מתקרב. אני עם בני משפחתי ועם שכנים אחדים הסתתרנו בעליה, שהוסוותה בצורה כזאת, כאילו היא מהווה סיפון הבית. בשעה

ארבע, השכם בבוקר, נשמעו פתאום יריות וצווחות של "צײדי" היהודים, אשר פרצו לרובע היהודי בהסתערות, כאילו כבשו עיר בצורה ומבוצרת. השתתקנו כולנו ודומיית־מוות השתררה בעלייתנו. אפילו הילדים והתינוקות הבינו, שאסור לבכות ושצריך להתנהג בשקט. אחרי עלות השמש יכולנו לראות דרך הסדקים קבוצות שונות של שוטרים גרמניים, אוקראיניים ויהודיים וגם חברי איגודי נוער שונים, אשר סייעו בידי הנאצים בציד הקרבנות היהודיים. מדי פעם בפעם הופיעו ברחוב קבוצות של יהודים, שנתפסו והובלו למקום ריכוז הקרבנות והוא כיכר השוק "רינק" שבמרכז העיר מזמן לזמן פקדה את הבונקר שלנו קבוצה חדשה, אשר חיפשה, חיטטה בכל הפינות, טיפסה על הגג, דפקה בכלים שונים וכשלא מצאה כלום, הסתלקה. החיפושים ומריטת העצבים ארכו יומיים. היינו סבורים, כי ניצלנו. אמי, אשר ישבה בפינה, התפללה כל הזמן וקראה בספר תהלים, הפיחה בנו רוח של תקווה ועודדה אותנו, שלא תפול רוחנו ושלא נתיאש.

במשך שתי יממות החזקנו מעמד בתנאים קשים והיינו משוכנעים, כי הפעם ניצלנו ממוות. למרבה צערנו לא נתמלאה תוחלתנו. כמעט עם תום האקציה, בשעה חמש אחרי הצהריים, הופיעה בחצר ביתנו קבוצת שוטרים גרמנים ואוקראינים, החלו שוב הדפיקות והנקישות החזקות והתכופות והרגשנו, כי הגיע הרגע האחרון שלנו וכי אבודים אנחנו. פתאום נפתח בסיפון העליה חור גדול והחלו נושרים הקרשים, אשר הסתירו אותנו מפני המבטים העוינים של התליינים שלנו. נתגלינו. "יודן ראוס" — שמענו את הצעקה הרצחנית, המוכרת לנו היטב. השוטרים עלו אל העליה והחלו לסחוב אותנו בגסות ובעטו בנו בעוצמה, שנרד מה שיותר מהר. אמי ז"ל, אשר היתה חולה ורגליה צבו, לא יכלה לרדת מהעליה בכוחות עצמה. אני עם אחי אברהם ז"ל לקחנוה בזהירות, כדי להורידה לבל יארע לה דבר, אולם אחד השוטרים דחף אותי בחוזקה והפלתיה. אמי, בת ה־75, למרות הכאבים האיומים שתקפו אותה, לא השמיעה הגה. הקימונו אותה והורדנוה לחצר. הסתדרנו, כדי שיובילונו לכיכר השוק "רינק". באותו רגע נעלם אחד מבני אחי אברהם, פנחס. שמחתי להעלמו. חשבתי, אם אין באפשרותנו להינצל, שיציל לפחות הוא את עצמו. לא ידעתי,

מה קרה אתו ולאן ברח. לאחר מכן נודע לי, כי הצליח להיעלם מעיני השוטרים. נכנס פשוט לדירתו, הסתתר מאחורי ארון וכך ניצל מהמוות. השוטרים הבחינו בהיעלמו, חיפשוהו, אבל לשמחתנו לא מצאוהו. בארץ שירת בצבא־קבע, והשתחרר בדרגת סגן־אלוף.

עייפים וחדלי אונים, כשרגלינו כושלות, הובלנו למקום ריכוז הקרבנות האומללים. הוקפנו שוטרים מכל הסוגים, כשרובים מכודנים בידיהם ומופנים נגד כל אחד, שינסה להימלט. אנשי הגסטאפו שיבחו את השוטרים האוקראיניים, שעושים את מלאכתם נאמנה. בכיכר השוק הספיקו ה"ציידים" לכנס כאלפיים יהודים, שארשת פניהם ענתה בהם, כי סובלים הם סבל רב ויסורים בל יתוארו. הבחנתי בהרבה פנים מוכרים לי. בין היתר ראיתי את מוניו גרוס, הסוחר מרח' רינק, המורה אכסלרד ואחרים. רובם היו מלוכלכים, מפוייחים ומזי רעב. לאחר שעתיים של המתנה הסתדרנו בחמישיות וצעדנו קדימה. שיירת המוות צעדה בצעדים כבדים לתחנת הרכבת לטרנספורט, שהוכן ע"י השלטונות הנאציים. כיוון הטרנספורט — מחנה ההשמדה בלז'ץ. בעברנו ברחובות העיר לתחנת הרכבת הסתכלו בנו מהחלונות פולנים ואוקראינים, אשר כאילו לעגו לנו ושמחו לאידנו ולפורענותנו. את אמי החולה נשאתי במו ידי, כשאני עמוס תרמיל מלא חפצים ותיק, כי לא רציתי, שהשוטרים יהרגו אותה לנגד עיני. הנאצים היו נוהגים להרוג אנשים חולים ותשושי כוח, כדי להיפטר מהם ולא להיאלץ לסחבם למחנה השמדה. בקושי הבאתי את אמי לתחנת הרכבת והשכבתיה על האדמה. הורחקתי ממנה והתיישבתי בתוך קבוצת אנשים אחרת. מרחוק ראיתי את שתי בנות אחי ישראל ואשתו גולדה, טונקה ורות, אשר עמדו ליד אמי והתיפחו בבכי. הרגשתי, כי אלה הם רגעי חייה האחרונים של אמי. לאחר ישיבה של כשעתיים, כשבינתיים מובאות קבוצות חדשות של קרבנות, הסתדרנו והוכנסנו לקרונות הטרנספורט. שמתי לב, שאמי הוכנסה בידי ארבעה יהודים לאחד הקרונות. הייתי בטוח כי היא מתה בינתיים. לא ראיתיה יותר. בכאב ובצער נפרדתי ממנה. גורלה היה כגורל כל היהודים, שהובלו לבלז'ץ. היא נחנקה בתאי הגזים ונשרפה ואפרה פוזר ביער הקרוב. יהי זכרה ברוך!

הקרונות, שאליהם הוכנסו הקרבנות, היו מיועדים לבקר, ללא כל

סידורים סניטריים. הדלתות והחלונות הוגפו בקרשים ובחוטי תיל. הוכנסתי לקרון אחר ולא לזה של אמי. דרך הסדקים יכולתי להבחין במכרים, שהובלו לקרונות אחרים. בין היתר ראיתי את משפחת זומרפלד, שני האחים. בקרון היו בערך כ־100 עד 120 איש. צפופים ומצופפים שכבנו כמעט איש על רעהו, כשהמחנק רב ואוויר לנשום אין. ידענו, כי גורלנו נחרץ, כי מובלים אנו למחנה השמדה. הצעירים שבינינו קיוו, כי ייבחרו למחנות עבודה ובצורה כזאת יוכלו לעת עתה להינצל ממוות. גם אנוכי הייתי סבור, כי בשעת הסלקציה אִבָּחֵר למחנה עבודה, ולכן סחבתי אתי בגדים אישיים ותרמיל גב מלא חפצים. אוכל ומים לא הוגשו לנו. לפני חצות זז הטרנספורט. אנשים, אשר הצטיידו בכלים ובמכשירים, החלו מיד לפרוץ את החלון והדלתות, כדי לקפוץ ולהימלט מהטרנספורט. החלון והדלתות נפרצו ואנשים החלו לקפוץ מהקרון (כמו גם מקרונות אחרים). תוך רבע שעה התרוקן הקרון מ״דייריו״. התור הגיע אלי. התחלתי להיאבק עם עצמי. מה לעשות? לקפוץ מן הקרון או לנסוע לבלז׳ץ? הנסיעה לבלז׳ץ תגרור אחריה מוות בטוח בתאי הגזים. הקפיצה מהקרון עלולה להצילני למרות הסכנה הצפויה לי. זרקתי החוצה את החפצים והבגדים והחלטתי לקפוץ. רבים מהקופצים נהרגו מכדורי משמר הגסטאפו, אשר ליווה את הטרנספורט, או שנתקלו בתמרורי מסילת הברזל ונהרגו או נפצעו קשה. השעה היתה שעת חצות. החשכה היתה כבדה וכיסתה את פני העולם, וקשה היה להבחין במשהו. קפצתי. לא נפצעתי והתגלגלתי לתעלה שליד פסי הרכבת. נשרטתי רק שריטות קלות בכמה מקומות. גשם שוטף וקר החל לרדת. לאחר שעבר הטרנספורט קמתי. לא ידעתי באיזה מקום אני נמצא. החלטתי לחזור בכיוון הפוך. את החפצים לא חיפשתי. רציתי להציל רק את נפשי. התחלתי לחזור בשביל שליד פסי הרכבת, המוביל לסטרי. לפני ואחרי רצו כמטורפים בחפזון בלתי רגיל אנשים ואיש לא שם לב לרעהו. רגש של אגואיזם פרימיטיבי תקף כל אחד והמריץ אותו לרוץ ולברוח מה שיותר מהר ומה שיותר רחוק מסכנת המוות. לאחר הליכה של עשר דקות הגיע אלי קול אנקות כבדות. סובבתי את ראשי בכיוון פסי הרכבת והבחנתי בחשכה באדם, השרוע על הדשא הרטוב. קשה היה להכיר, אם זה גבר או אשה. התכופפתי והכרתי

אדם דמוי אשה. פניה היו מוצפים דם. היא איבדה כמעט את הכרתה וקשה היה לה להוציא הגה מפיה. אחרי שהבחינה בדמות אדם העומד על ידה, התאוששה במקצת ושאלה בלשון מגומגמת: "מי אתה? איפה אני נמצאת? מה קרה אתי?" סיפרתי לה, כי קפצנו מהטרנספורט, שנסע לבלז'ץ וכי אני איש סטרי. האשה היתה אשת חברי רוזנברג, ששימש מורה בלבוב. ניקיתי לה את פניה והרמתיה. בינתיים שמעתי קולות וצפצופים, שהגיעו מהיער הסמוך. לא ידעתי, מה פשר הקולות והצפצופים, אם הם אותות אזהרה של ידידים, או סימני היכר של המשטרה האוקראינית.

נכנסנו היערה ובו פגשנו קבוצת "קופצים", שהצליחו להימלט כמוני מהטרנספורט. הצטרפנו אליהם. בקבוצה היה וולובסקי, עו"ד מסטרי, אשר נפצע ברגל ולא יכול בכוחות עצמו ללכת. הוא ביקשני לא לעזוב אותו ולטפל בו. נעניתי לבקשתו. שלובי זרוע הגענו שלושתנו למקום מבטחים בלב היער והתישבנו בתוך ערימת שחת. חושך כבד אפף אותנו, ולא היה טעם להמשיך ללכת, או יותר נכון לצלול בבוץ העמוק של היער האפל. אלינו הצטרפה עוד קבוצת אנשים והחלטנו פה אחד להישאר עד אור הבוקר בתוך השחת. הגשם החל לרדת בעוצמה יותר גדולה. רועדים מקור, נחלשים מרעב וצמא, הצטופפנו יחד, כדי להתחמם איש מרעהו, כשהשיניים נוקשות זו לזו. היה זה ליל־אימים וקשה היה לנחש, מה ילד יום. האווירה היתה מחושמלת והמתיחות עקב האקציה לא פגה עדיין. עם הנץ החמה קמנו ויצאנו לדרך. בדבר החזרה היו הדעות חלוקות. לאחר התייעצות קצרה החלטנו לחזור לסטרי. החזרה לא היתה קלה. נכנסנו ראשית לכפר הסמוך, אולי נמצא כאן מקלט לשעות מספר ותימצא אולי נפש רחמניה, אשר תרצה להאכילנו ולהשקותנו, שלא נגווע ברעב ובצמא. השעה היתה חמש לפנות בבוקר. בהגיענו לכפר, הבחנו באיכר העומד על סף ביתו. ניגשתי אליו וביקשתיו, שיכניסנו לביתו לשעה קלה באמתלה, כי נסענו בעגלה והציר נשבר, ואין באפשרותנו להמשיך בדרך. הכרת פנינו ענתה בנו, כי יהודים אנחנו, כי כולנו היינו פצועים או שרוטים, מלוכלכים ומזוקנים ובוודאי הננו פליטים מטרנספורט שהוביל יהודים למחנה עבודה או השמדה, וכי כל המעשיה, שסיפרתי לאיכר על הציר השבור, היא בדותה

בלבד. האיכר הסתכל בנו בחשדנות ומבלי לחשוב הרבה השיב לנו לתמהוננו הרב באוקראינית: ״זייד׳יץ״, כלומר היכנסו. בשמענו את תשובת האיכר לא היה גבול לאושרנו. הכנסת יהודי או פליט באותה שעה היתה כרוכה בסכנה גדולה ואפילו בעונש מוות. הזמנת האיכר להיכנס לביתו בעיצומה של אקציה המשתוללת בעיר ובכל הסביבה היתה בשבילנו הפתעה יוצאת מגדר הרגיל. חשבתי: אולי באמת נתן האיכר אמון בסיפורנו הבדוי או אולי הוא אחד מל״ו הצדיקים, שנזדמן לכאן, כדי להציל קומץ יהודים אומללים? נכנסנו. חום נעים אפף את כולנו. בני ביתו של האיכר, אשתו ובתו, היו עדיין שקועים בתרדמה עמוקה. ביקשנוהו להרתיח לנו חלב, כדי להשקות את נפשותינו הצמאות. הוא נענה לבקשתנו והעיר את אשתו. זו לא מיחתה והבעירה אש בתנור ושפתה סיר גדול מלא חלב. בינתיים פשטנו את בגדינו הרטובים מגשם הלילה, חלצנו את נעלינו וגרבינו, כדי לייבשם באש. נשמנו לרווחה. תקווה מילאה את לבבנו ואווירה נעימה ומעודדת השתררה בבקתה. כל אחד קיבל ספל חלב ואפילו שניים. לאחר שנתייבשו בגדינו לבשנום, שילמנו לאיכר בעד החלב והחילונו להתייעץ, מה לעשות. החלטנו לבקש את האיכר שיסיענו בעגלתו לסטרי. אולם הלה תפס בינתיים כי יהודים אנחנו ועננו, כי הסוסים נמצאים ביער ואין באפשרותו להסיענו הביתה. הודינו לו בעד אדיבותו ובעד קיום מצוות הכנסת אורחים, ויצאנו לכפר.

חשבנו, אולי נמצא מקלט אצל אחד האיכרים עד הערב, כי ההליכה ביום בכביש בעת אקציה היתה כרוכה בסכנת מוות. נכנסנו לכמה בתי איכרים וביקשנו, שירשו לנו להישאר עד שקיעת החמה. אף איכר אחד לא רצה לקבלנו, ודרשו מאתנו להסתלק מיד, כי בקרבת מקום נמצאת תחנת משטרה. בלית ברירה הסתלקנו מהכפר ונכנסנו ליער הסמוך, ותחת חיפוי העצים המשכנו בדרכנו בכיוון סטרי. כשעה בערך צעדנו ביער. כשנגמר היער, יצאנו לכביש. מכוניות מלאות קצינים ושוטרים גרמניים התרוצצו אנה ואנה, אולם למזלנו הרב אף אחד לא שם לב אלינו. כדי לא לעורר חשד בעיני העוברים ושבים התחלקנו לקבוצות יותר קטנות. בראש הקבוצות כחלוץ הלכה הגברת רוזנברג (שמצאתיה ליד פסי הרכבת), אשר היתה צריכה להזהירנו, אם תהיה צפויה לנו סכנה. אני הייתי בקבוצה האחרונה, כי ראשית,

משקפי הלכו לאיבוד בשעת הקפיצה מהקרון, וראייתי נעשתה בגלל זה לקויה, ושנית הייתי מוכרח לסחוב את וולובסקי, אשר בגלל רגלו הפצועה לא היה יכול ללכת בכוחות עצמו. ברגע מסוים אותתה לנו גברת רוזנברג, כי הסכנה קרובה, כי יחידת שוטרים אוקראיניים בודקת את התעודות של העוברים ושבים. בן רגע צץ במוחי רעיון, כי צריך להימלט. התחלתי לברוח, בסחבי את וולובסקי, בכיוון הפוך, היערה. רצנו כברת דרך ולפתע שמענו מאחורי גבנו צעקה: "עמוד, עמוד, כי אירה". סובבתי לרגע קט את ראשי והבחנתי בשני שוטרים אוקראיניים, שדלקו אחרינו, כשרוביהם המכודנים מכוונים אלינו. בדרך נתקלתי בקורת עץ והתהפכתי. לא היה באפשרותי להמשיך לברוח. נתפסנו. לרגע קט צץ במוחי רעיון להגן על חיי ולהאבק עם השוטרים, אך מיד ויתרתי, כי הלא וולובסקי היה פצוע וחדל-אונים ואי אפשר היה להעזר בו, ואני אחרי כמה ימי רעב וסבל רב לא הייתי יכול לעמוד בפני שני שוטרים חסונים ומזוינים ברובים. השוטרים הנחיתו בקתות רוביהם כמה מכות רצח נאמנות על ראשינו, שדדו מאתנו את החפצים האישיים והובילונו לתחנת המשטרה הקרובה. בתחנת המשטרה רעש והמולה. מצאנו כאן חלק גדול מה"קופצים" מהטרנספורט שלנו. הכרת פניהם ענתה בהם, כי עייפים ומיואשים המה. חלק ניכר מהם היו פצועים בחלקי גוף שונים, מיעוטם היו בריאים. לא ידענו, מה יהא גורלנו. אחדים סיפרו לנו, כי קבוצה אחת של ה"קופצים" נורתה ונהרגה ביער הסמוך. היינו משוכנעים, כי אבודים אנחנו. הרהרתי: רצינו להציל את נפשנו ואם לא הצלחנו, צריך לקבל את הגורל המר באהבה ובאומץ לב. במה נבדלים אנחנו ובמה טובים אנחנו מיתר הקרבנות, שהובלו לבלז'ץ ושגורלם נחרץ בבטחון מוחלט? במה אני יותר טוב מאמי, אשר מתה בתוך יסורים על-אנושיים בראותה את בניה, כלותיה, נכדיה ונכדותיה מובלים למוות? במה נבדל אני מאַחַי, אשר מתו מות קדושים?

נכלאנו בכעין מחסן או ממגורה, שהיו בה מצבורי כרוב. במשך היום קיבלנו ארוחה אחת, מרק דליל וחמוץ. לפנות ערב ערכה המשטרה חיפושים אישיים. היא מצאה אצלי את הדיפלומות שלי וקורספונדנציה אישית על מות אחי מאיר ואשתו בתיה, אשר מתו מות רעב בגיטו סטניסלב. היות והדברים האלה היו בשבילי יקרי

ערך, לא רציתי לוותר עליהם וביקשתי את מפקד המשטרה, שיחזיר לי אותם. תשובתו היתה: "מה איכפת לך על הניירות האלה, הם חסרי ערך עבורך, ממילא לא תיהנה מהם יותר."

לילה אחד "לנו" בתחנת המשטרה. הלילה עבר, למרות עייפותנו, ללא שינה. "לנו" על הרצפה, כשקור סתווי חודר לכל אברי גופנו. מחשבות והרהורים שונים ומשונים פקדו אותי ולא הרפו ממני. התכוננתי כבר לרגע, בו אצטרך לכרות לי במו ידי קבר ולמות מתוך עינויים ויסורים. הרהרתי: מה גורל אנשי הטרנספורט, ממנו נמלטתי, מה גורל אמי ובני משפחתי? האם הם עודם בחיים? או אולי הם מובלים כבר לתאי הגזים בבלז'ץ? התהפכתי מצד לצד ולא יכולתי להירדם. לנגד עיני נראו שיירות של יהודי סטרי, ההולכים בקומה זקופה ובראש מורם למות והנדחפים בכידוני השוטרים האכזריים לתאי הגזים.

פתאום קיבלתי מכה והתעוררתי. שכן, ששכב על ידי, העיר אותי ואמר כי הגיע הזמן לקום. יצאנו החוצה ומתוך "הקופצים" נבחרה קבוצת אנשים, שמתפקידם היה לאסוף את גוויות המתים, אשר תוך קפיצתם מהטרנספורט נפצעו או נהרגו. לקבוצה הזאת גם אנוכי נבחרתי. יצאנו לדרך ואספנו מפסי הרכבת כמה עשרות חללים והעמסנום על עגלות. ביניהם היו גם פצועים, ששתתו דם בלי הרף. לא הוגשה להם כל עזרה רפואית. מה אשמת אנשים אומללים אלה, שנידונו מתוך יסורים על־אנושיים למוות איום? — הרהרתי. צמרמורת עברה בכל אברי גופי. שמנו את המתים והפצועים במחסן קר. המחסן נסגר והגישה אליו היתה אסורה. בין הפצועים היו גם כאלה, שנפצעו פצעים קלים ואפשר היה להצילם, אילו הוגשה להם עזרה רפואית. אולם מי דאג לזה, ומי שם לב למספר יהודים פצועים, שהתפתלו והתעוותו ביסורים כבדים וביקשו רחמים והצלה מהמוות? הלא גם אלה וגם אחרים נדונו למות ומה צורך יש בהגשת עזרה רפואית?

למחרת בבוקר מצאנו את כולם מתים, כשסבל נורא נסוך על פניהם. ארשת פניהם ענתה בהם, כי מתו מתוך יסורים קשים ועל־אנושיים. כולם נקברו בקבר המוני. ברוחי הספדתי את אחי הקבורים ואמרתי קדיש: "יתגדל ויתקדש..."

עוד באותו יום העבירו אותנו לסטרי וכלאונו בכלא ליד רחוב טריבונלסקה. בפעם הראשונה נמצאתי בבית־כלא. ידעתי, שכולאים גנבים, פושעים, רוצחים ובכלל אנשים, שעברו איזו עבירה. אולם על מה ולמה כלואים אנחנו? התשובה ניתנה מיד: על היותנו יהודים, חפים מפשע, אשר היטלר, יימח שמו, החליט להשמיד. התא שבו נכלאתי הכיל כשלושים איש בערך. האוויר היה דחוס ולא היה במה לנשום. כמות האוכל שקיבלנו היתה זעומה, ולא היה בה כדי להחיות נפשנו. מיטות ומזרנים לא קיבלנו ו"ישַׁנו" על הרצפה. הלילות עברו ללא שינה ומתוך הרהורים. לא ידענו, איזה גורל צפוי לנו. כמה אנשים מקבוצתנו שוחררו הודות לשוחד, שנתנו לגסטאפו ואולי גם לפרוטקציה של ראש המועצה היהודית בסטרי, הוטרר. כל החברים לצרה עודדוני, כי אשתחרר. לא הבנתי על סמך מה הם היו בדעה זו. כסף לא היה לי, בני משפחתי נספו באקציה האחרונה והוטרר לא היה ידידי. רצינו לקלוט איזו שהיא ידיעה על הנשמע בעיר, אבל לא הצלחנו, כי שומרי הכלא קיבלו הוראה חמורה לא להכניס לתאים מכתבים, פתקים, ספרים או עיתונים.

לאחר כמה ימי מתיחות, מריטת עצבים וחוסר בטחון הופיעו בתאנו אנשי משמר הכלא ודרשו מאתנו להסתדר. הורדנו למסדרון הכלא. היינו בטוחים, כי נוצא מיד להורג. לתמהוננו הרב הופיעו במסדרון גם אנשי המשטרה היהודית. ביניהם היו גם כמה ממכרי, כגון איזיק שטארק, גרוס ואחרים. שאלתים מה כוונת הגסטאפו ביחס אלינו. תשובתם היתה, שיובילונו בחזרה לטרנספורט השני שעומד לצאת לבלז'ץ. קיבלתי את הידיעה באדישות גמורה. לא היה אכפת לי כלל וכלל, מה יעשו אתי. המשטרה היהודית היתה בליווי של שוטרי קריפו (קרימינל פוליציי). שמתי לב, כי אחדים מן האסירים משתחררים ומובאים לעבר השני של המסדרון. לא הבנתי, בשל מה משתחררים דווקא אלה ולא אחרים. לאחר מכן נתחוור לי הדבר. אלה היו אנשים, אשר שולם עבורם שוחד לגסטאפו והם עומדים לצאת לחפשי. לא קינאתי בהם. לא היה איכפת לי להשתחרר, כי מה ערך לחיי, אם הורי, אחי וכל בני משפחתנו נספו? אל מי אחזור, הלא אין לי עוד לא קרוב ולא משפחה?

פתאום נשמע קולו של שטארק, אשר פנה אל שוטר הקריפו:

"נא לשחרר את נוסנבלט, הוא מורה גימנסיה". הועברתי לקבוצה שעמדה להשתחרר. את המלים האלו קיבלתי באדישות גמורה. לאחר דקות מספר שמעתי, כי האסירים החלו להתלחש ביניהם ופנו לשוטר הקריפו בזו הלשון: "לנוסנבלט אין כסף (לא היתה לי באותו רגע פרוטה בכיס), אנחנו נשלם סכום הגון עבור שחרורנו". לא התפלאתי כלל וכלל על התנהגות חברי לצרה ולמשמע דבריהם. כל אחד מהם רצה לחיות ולנצל את שעת הכושר האחרונה להציל את נפשו ואפילו על חשבון חבר. השוטר פקד עלי לעבור בחזרה לקבוצה הראשונה, כלומר לזו, שצריכה היתה לנסוע למחנה השמדה. באותו רגע הסתירו אותי שטארק וגרוס, אשר בוודאי היו מעונינים להצילני ממוות, ואמרו: "נוסנבלט עבר כבר לקבוצה ההיא". הודות להם ניצלתי ונשארתי בתוך קבוצת המשוחררים. הצטערתי מאד על האנשים, החפים מפשע, שצריכים ללכת למות, אולם במה יכולתי לעזור להם כרגע?

קבוצת המשוחררים הובלה תחת משמר לבנייני המועצה היהודית. כאן דרש שוטר הקריפו, שליווה אותנו, מכל אחד ביחידות, שוחד בעד שחרורו. כשהגיע תורי והרגשתי, כי אין פרוטה בכיסי, ביקשתי מבחור צעיר אחד מפשמישל, ששוחרר אתי, שילווה לי סכום כסף. הלה נתן לי חמש מאות זלוטי ואת אלו מסרתי לשוטר. השוטר הביע את מורת רוחו על הסכום הקטן שאני מגיש לו, ודרש עוד תוספת של חמש מאות. הבטחתי לו, שאשתדל בהזדמנות להוסיף לו את הסכום הנדרש. שוחררתי על ידו.

כשחזרתי הביתה נראתה לנגד עיני תמונה איומה. דלתות וחלונות הבית פרוצים ושבורים, הרהיטים הפוכים והרוסים, נוצות הכסתות והכרים הוצאו והועפו לכל עבר, הכלים פוזרו והרס ושממון עמדו בכל פינות הבית. ריקנות נבעה מכל זווית. לא מצאתי אף אחד מבני משפחתי. כולם סחף רוח האקציה. פרצתי בבכי ורק בקושי יכולתי להבליג על הדמעות. נתיתמתי. נסתיימה תקופה בחיי, תקופה של חיים בחוג המשפחה, והחלה תקופה חדשה וקשה, תקופת הבדידות.

שמות הקרבנות שנספו באקציה השניה, שנשתמרו בזכרוני ובזכרון מספר אנשים, שגביתי מפיהם עדויות:

זומרפלד, פקיד בכיר בעירית סטרי עם אשתו ובנו המהנדס יוסף, אחיו יעקב זומרפלד, עם אשתו ושלוש אחיותיו. גודפריד, פקיד הדואר, מוניו גרוס, רגיה אכסלרד מורה, טונקה שאף מורה, שלמה שמורק עם שתי אחיותיו, משה שטייף עם אשתו ושתי בנותיו טונקה ופאולה, ד״ר קיצ׳אלס (התאבד ב־13 בנובמבר 1942), ברטה פרידלנדר (לבית הלר) עם שני ילדיה, י. אקשטיין עם אשתו פרידה ושני ילדיה, הרמן הלר עם אשתו שולמית ושני ילדיו, רבקה נוסנבלט (אמי), גולדה נוסנבלט גיסתי, עם שתי בנותיה טונקה ורותקה, אברהם נוסנבלט אחי, עם אשתו דבורה ובנו מונדק, ברל הלפרן, זלה זיינפלד, מורה, עם אמה.

ג. תיחום הגיטו בסטרי אחרי האקציה השניה וחיי היהודים בתוכו

אחרי האקציה השניה תכננו השלטונות הנאציים צמצום הרובע היהודי והחלו לתחום גיטו. הגיטו נסגר בתחום הרחובות הבאים: בטורי, זילונה, טרגוביצה, קז׳ימיז׳, צרקיבנה, החלק המזרחי של הרינק ופוטוצקי (עד פינת בטורי). שוב נאלצו היהודים לעזוב מספר רחובות ולהצטופף בתוך רחובות ספורים. צמצום הרובע היהודי ותיחום הגיטו היתה לו מטרה זדונית והיא ריכוז האוכלוסיה בשטח מוגבל, כדי להקל על הנאצים את חיסול שארית הפליטה, שהצליחה להינצל מצפורניהם באקציות הקודמות. נוסף לכך רוכזו באותו פרק זמן שרידי היהודים מהעיירות הקטנות הסמוכות לסטרי, כגון ז׳ורבנו בולֶחוב, דולינה, סקולֶה וכו׳. הצפיפות בגיטו נעשתה עוד יותר גדולה ותנאי הדיור עוד יותר גרועים. שערי הבתים, שהובילו לרובע הארי, נסגרו והיציאה מהגיטו נאסרה בהחלט.

נשאלת השאלה, במה נתקיימו יהודי סטרי והעיירות הסמוכות, אשר רוכזו בגיטו? התעסוקה במסחר, בתעשיה ובמלאכה היתה בחזקת אסור מוחלט, החנויות היהודיות, בתי המלאכה, העסקים והמפעלים נסגרו או הוחרמו. גם התעסוקה במקצועות החופשיים היתה אסורה. כל היהודים, מנער ועד זקן ואפילו חלק גדול של הנשים נהפכו לעבדים, העובדים עבודת־כפיה למען המנגנון

המלחמתי הנאצי. רק יחידי סגולה נתקבלו למשרדים ועבדו בכל מיני עבודות משרדיות, כי עבודתם היתה חיונית והכרחית בשביל הנאצים וקשה היה למלא את מקום היהודים באנשים אחרים. חלק זעום של בעלי מלאכה היו מועסקים בפירמות גרמניות שונות, כגון "שטראסנבאואמט", "הרסברקנבאו", "גלאספפיר", "טרויהנדפרוואלטנונג" וכו'. היהודים הנותרים, רובם עבדו רק בעבודות פיזיות קשות. השכר, שקיבלו הפועלים עבור עבודתם, היה זעום ואפסי עד כדי כך, שלא היה סיפק בידי הבעלים לקיים את משפחותיהם ולכסות אפילו חלק קטן של הוצאותיהם. הרעב החל לתת את אותותיו בקרב היהודים. רק אחדים עסקו במסחר חשאי והיו מבריחים סחורות לגיטו מהרובע הארי. רובם התקיימו מממכר חפציהם האישיים, רהיטיהם, כלי מיטותיהם וכו'. משא ומתן עם אנשים מבחוץ היה אסור באיסור חמור, אולם האיכרים היו מוכרים ברצון מזון ליהודים, כי היו משיגים אצלם מחירים יותר גבוהים. ברחובות הגיטו אפשר היה לראות אנשים מזי רעב ונפוחי רגליים, בעלי פנים חיוורים, כשהמוות נשקף מעיניהם. טיפוסים כגון אלה אפשר היה גם לראות במסדרונות קופת חולים היהודית לעשרות, אשר התפללו בלבם לקבל מהרופא מנת מזון נוספת, כדי להחזיק מעמד ולזכות לגאולה מהעבדות הנאצית. אולם על פי רוב מצאו את "גאולתם" באקציה, אשר לא אחרה לבוא, ולגאולה, שלה ציפו בכליון עינים, לא זכו.

היה קיים בסטרי גם מטבח־עניים מטעם המועצה היהודית (ומי נחשב באותו זמן לעשיר?), שבו היו מקבלים הרעבים מנת אוכל רזה וזעומה, אבל המנות האלה לא יכלו להציל את היהודים מהרעב ומהמוות. כל יום היו מתים עשרות אנשים, שלא יכלו להחזיק מעמד, כי לא היה להם במה להתקיים והיו מובאים לקבורה בחשאי. ידי אנשי חברה קדישא היו מלאות עבודה. פרט לבני משפחה קרובים ביותר, לא היו מלווים שכנים ומכרים את המתים, כי היציאה מהגטו היתה אסורה בהחלט ועל מות מישהו היו שומעים רק לאחר זמן מה.

בעת הכיבוש הגרמני היו קיימים גם קופת חולים ובית חולים יהודיים. אולם מי שנכנס לבית חולים לא היה עפ"ר יוצא ממנו עוד. בגלל מחסור בתרופות לא היתה לרופאים, למרות מסירותם

והקרבתם, אפשרות להציל את החולים האומללים, או שהיו מחוסלים באקציה הקרובה ביותר. הנאצים היו נוהגים להעביר גם אקציות מיוחדות, כגון אקציות נגד חולים, שהיו נורים ונהרגים במיטותיהם, אקציות נגד אסירים, זקנים, ילדים, זרים (כלומר לא תושבי סטרי, כי אם אלה אשר באו מעיירות הסמוכות לסטרי) וכו׳. הרופאים היו לא פעם עושים מאמצים עליונים, על־אנושיים, כדי להציל חולים מהמוות, אבל תנאי עבודתם היו קשים ביותר ולא היה סיפק בידיהם, כפי שהזכרתי לעיל, לספק להם את התרופות ההכרחיות. ייזכרו במקום זה לשבח רופאי עירנו, אשר מתו מות קדושים ואשר במסירות ובנאמנות ומתוך רגש של אחריות לאומית המשיכו בעבודתם עד הרגע האחרון, כלומר עד חיסול גיטו סטרי ביוני שנת 1943. ואלה שמותיהם: ד״ר אינגבר, קניג, גבירץ, בראונר ואשתו, מילבאור, שניר, ניבס, רוט הבן, קיצ׳לס (התאבד ב־17.11 שנת 1942), ד׳ר ליבוביץ ואחרים.

בתקופת הכיבוש הגרמני היה קיים גם בית יתומים ומושב זקנים, אולם זמן קיומם היה מוגבל, כי במרוצת הזמן חוסלו ע״י הנאצים באקציות השונות, שפקדו תכופות את עירנו.

לא היו קיימים כלל וכלל חיי תרבות ולא נפתח אף בית־ספר יהודי אחד. על הביקור בבתי־ספר ממשלתיים חל איסור חמור לגבי ילדים יהודים וגם מבחינת הבטחון לא היה רצוי, שיבקרו בבתי־ספר כלליים. הילדים בבתי־ספר אלה חונכו ברוח השנאה לעם היהודי ושמו הושמץ בשיעורים. העם היהודי תואר בהם כעם פחות ערך, שנועד לכליון גמור. הילדים, עקב המצב הזה, התבטלו לגמרי וגם להורים לא היתה סבלנות לטפל בהם. אלה שהגיעו לגיל שתים עשרה עבדו יחד עם המבוגרים עבודת כפיה, וחלק מהם עסקו במסחר חשאי, בממכר סיגריות, ממתקים ועוגיות ועזרו על ידי כך להורים. שעת חירום חלה גם על ילדינו. לא זו בלבד, שהתבטלו מהלימודים, אלא שהיו מוכרחים עפ״ר לבצע עבודות קשות, שהיו למעלה מכוחותיהם הפיזיים. ביזמת מורים אחדים של עירנו הועלה אפילו הרעיון של פתיחת בית־ספר, אולם הוא הושם לאל בעיקר בגלל חוסר תמיכה מצד המועצה היהודית וגם עקב הוצאתם להורג של מספר גדול של מורים באקציות. הבורות והבערות והירידה המוסרית עשו איפוא

שמות בתוך הנוער היהודי המוזנח. המועצה היהודית לא דאגה לחינוך הדור הצעיר, כי היא ראתה בו בעיה שניה במעלה לגבי בעיות אחרות יותר בוערות. את אנשי המועצה היהודית העסיקו בעיות — שלדעתם היו ראשונות במעלה — כגון בעיות כלכליות, סחיטת תשלומים שונים מהאוכלוסיה היהודית, שירות האינטרסים הנאציים בכלל ובעת האקציות בפרט, וגם הגנת־מה על האוכלוסיה היהודית בפני השלטונות הגרמניים.

ייזכר במקום זה לגנאי יושב ראש המועצה היהודית בסטרי, הוּטֶרֶר, אשר התייחס בצורה גסה אל האוכלוסיה היהודית ואשר מאסוננו הלאומי ידע להפיק תועלת מקסימלית ולצבור הון, שממילא נשדד ממנו ביום הפורענות, ביום חיסול הגיטו בסטרי, ביוני שנת 1943, בו נורה ונהרג בחצר המועצה היהודית ע״י אותם אנשי הגסטאפו, אשר שיתף איתם פעולה במשך כל תקופת הכיבוש הגרמני בסטרי. באותו יום נהרג ע״י הגסטאפו גם סגן יו״ר המועצה היהודית, העו״ד מישל. המועצה היהודית הנהיגה נוהג להטיל על האוכלוסיה היהודית תשלומים בלתי רגילים מסוגים שונים, כדי לעמוד בפני השלטונות הנאציים והגסטאפו בהתחייבויותיה, אשר היו סוחטים ממנה סכומים גבוהים שהגיעו למיליוני זלוטי בצורת קונטריבוציות (קונטריבוציות על שום מה, אי אפשר היה לקבוע!). הקונטריבוציות האלה היו מוטלות תכופות והיהודים ראו בהן כופר בעד נפשם, אשר עשוי, כביכול, להצילם ממוות. גברים ונשים היו מביאים את פרוטותיהם האחרונות ותכשיטים שונים, כגון עגילים, טבעות, נזמים, שרשרות זהב, כדי לצאת ידי חובה לגבי מצפונם ולגבי החיה הנאצית, שבסחיטותיה ודרישותיה לא ידעה שׂבעה. ברור, שחלק גדול מהכופר הזה הועבר לידי הגסטאפו או נוצל בהזדמנויות אחרות, כדי להציל את נפש יהודי סטרי. אבל נשאלת השאלה, מנין צבר הוטרר ושותפיו הון תועפות, כסף, זהב, תכשיטים שונים ומטבע זר, שנמצאו אצלו בחגורה מיוחדת ובחזיה, שנעשו למטרה זו, ביום הוצאתו להורג?

המועצה היהודית בסטרי נכונה כבר בשבועות הראשונים של הכיבוש הנאצי ותפקידה היה לשרת את האינטרסים של האוכלוסיה היהודית, אולם למעשה הפכה במרוצת הזמן למכשיר־עזר בידי הגסטאפו לשם דיכויה וחיסולה. תפקידי המועצה היו רבים ומגוונים,

ובעיקר היתה משמשת מתווכת בין האוכלוסיה היהודית והשלטונות הנאציים. היא היתה חייבת לדאוג לאספקת מצרכים חיוניים ליהודים, כמו כן לתמוך במוסדות השונים שהיו עוד קיימים בעירנו כגון בית חולים, בית יתומים, מושב זקנים, קופת חולים, מטבח עניים וכו׳. אולם המועצה לא מילאה את תפקידיה, כפי שהוטלו עליה. התפקידים היו קשים ולא קל היה לבצעם, בהתחשב בתנאים המיוחדים, שבהם חיו היהודים תחת הכיבוש הנאצי ובעובדה, שהיהודים הפכו לעבדים, שהוטלו עליהם כל העבודות הבזויות והכבדות ואף נסתמו כל מקורות פרנסתם, והעיקר ששימשו בשר לתאי הגאזים במחנות ההשמדה. כל הגורמים האלה ודאי שלא סייעו בידי חברי המועצה לעמוד בתפקידיהם הכבדים, ואם גילו אי־פה אי־שם כוונות טובות היו אלה משותקות ע״י האקציות התכופות, שהיו פוקדות את עירנו וע״י המדיניות המרושעת של השלטונות הנאציים.

לא היה כלל וכלל שיתוף פעולה בין המועצה היהודית ובין האוכלוסיה היהודית, שראתה בה מכשיר־עזר בידי הנאצים להשמדתה וחיסולה. המועצה שיתפה פעולה עם הנאצים בעת האקציות והמשטרה היהודית סייעה בידי הגסטאפו — לצערנו — בגילוי הבונקרים היהודיים. ב״מלאכה״ מזוהמת ונתעבת זו הצטיינו במיוחד כמה מחברי המשטרה היהודית המושחתים והשפלים, אשר בגילוי של מספר יותר גדול של בונקרים יהודיים ראו כעין משימה אישית. מחובתי להזכיר לגנאי כמה מהם (אשר מתוך נאמנות ומסירות — כביכול — לתפקידם השפל גרמו לעתים קרובות למות עשרות יהודים, גברים, נשים וטף, אשר היו יכולים להציל את נפשם) כגון יושיו רוט, איש רודף בצע וקברן הגיטו היהודי, איזיק שטארק, הלר, בחור צעיר, אשר היה נוהג להשתולל בעת האקציות ומוסר את קרבנותיו לגסטאפו וכו׳ ועוד אחד, בן הסוחר ברהיטים מרחוב מיצקביץ, אשר בעת אקציה אחת ביקש מהגסטאפו לשחרר את הוריו שנתפסו. הגסטאפו הבטיח לו לשחררם בתנאי, שיביא תמורתם מאה יהודים אחרים. הלה הסכים, הביא קבוצה של קרבנות, אולם הוריו לא שוחררו.

לעומת זה היו במשטרה היהודית גם טיפוסים חיוביים, שעזרו

בהרבה מקרים ליחידים להציל את נפשם מידי החיה הנאצית. עם סוג זה נמנו היבר, בעלה של המורה שטרן מרחוב רינק, המורָה גולדברג ועוד אחרים, אשר נכנסו למשטרה מתוך כוונות טובות ואשר בשום אופן לא רצו להשתתף בציד יהודים בעת האקציות ואשר לא פעם היו מכריזים: "ניהרג ולא נשתתף באקציות ולא נמסור יהודים בידי התליינים הנאציים". הם מתו מות קדושים בעת חיסול גיטו סטרי ביוני שנת 1943. יהי זכרם ברוך!

ד. האקציה השלישית ב־28 בפברואר — 1 במרץ שנת 1943

כפי שהוזכר לעיל נוצר הגיטו בסטרי בחודש נובמבר־דצמבר שנת 1942 ושעריו נסגרו על בריח ומנעול. בגלל הצפיפות בדירות נעשו תנאי החיים בכלל והסניטריים במיוחד עוד יותר גרועים, והזוהמה והלכלוך החלו לתת את אותותיהם בגיטו. החיים קיבלו אופי מיוחד. הגיטו דומה היה ליצור מוזר אשר רצה לחיות, על אף הרדיפות הקשות והדיכוי האכזרי, ליצור, אשר ריאות לו, אבל אוויר לנשימה לא ניתן לו. היצור המשונה הזה רצה לחיות, לא רצה בשום אופן למות, למרות שחסרים היו לו התנאים האלמנטריים, שהיו דרושים לו. יצירת הגיטו היתה לו עוד השפעה הרסנית ומכרעת על חיי קומץ היהודים, שנשארו בין חומותיו. תנאי ההגנה על החיים חסרי התקווה נעשו יותר קשים ובסופו של דבר הביאו לחיסול הגיטו. לכאורה סאנו החיים בתוך חומות הגיטו, במיוחד בשעות הערב, כשהיו חוזרים הגברים מעבודה במחנות לבתיהם ונראה היה, כאילו החיים נעשים שוב תקינים ומסודרים. אולם כל זה היה רק לכאורה, למראית עין. הגרמנים לא הרפו מכוונותיהם הזדוניות לשים קץ לגיטו בסטרי ולחסל את שארית היהודים שנשארו בו. קשה להעריך בדיוק את מספר היהודים שחיו בתוך הגיטו עם תיחומו. היהודים בסטרי היוו שליש האוכלוסיה הכללית של העיר, כלומר שלושה עשר עד ארבעה עשר אלף בערך. באקציות הראשונות הושמדו ביערות הסמוכים לעיר ונחנקו במחנה ההשמדה בבלז'ץ שמונת אלפים איש בערך. נשארו עוד חמשת עד ששת אלפים תושבי סטרי. אם נוסיף את יהודי

העיירות הסמוכות לסטרי, ייצא לנו מספר כולל של שבעת עד שמונת אלפים איש.

האווירה בגטו נעשתה מיום ליום יותר דחוסה, מחושמלת ובלתי נסבלת. על דבר זה השפיעו גם גורמים חיצוניים. התבוסה הקטלנית, שנחלו הגרמנים בסטלינגרד ובעקבותיה נסיגת החילות הנאציים מעמדותיהם הקדמיות, השפיעו במידה מכרעת על החשת ביצוע תכנית הממשלה המרכזית בברלין בדבר חיסול טוטלי של יהדות אירופה. הנאצים איבדו את שיווי משקלם ובטחונם המופרז, נעשו יותר עצבניים והחלו לשפוך את חמתם על האוכלוסיה היהודית, החפה מפשע. שיטות הדיכוי נעשו יותר דרסטיות ויותר אכזריות.

גם היהודים בתוך הגיטו הסגור נעשו יותר עצבניים, כי הרגישו מה צפוי להם בעתיד הקרוב. תנאי בטחונם ואפשרויות הצלתם נעשו יותר גרועים. בתוך הרובע היהודי לפני יצירת הגיטו התקינו להם היהודים בונקרים בתוך בתיהם ורבים מהם ניצלו הודות לזה בעת האקציות. עם העברתם וריכוזם בגיטו איבדו את הבונקרים שלהם והתקנת חדשים בבתים זרים לא היתה דבר קל. האוכלוסיה היהודית היתה חסרת אונים וייאוש תקף אותה. קבוצות אחדות החלו לעזוב בחפזון את הגיטו ולהתקין להן בונקרים ביערות או הצטרפו לפרטיזנים, שהחלו אי־פה אי־שם להופיע בסביבות העיר. למרבה הצער לא היה קיים קשר בין הפרטיזנים והיהודים בגיטו סטרי, כי אחרת היו מצטרפים לשורותיהם מאות אנשים. קבוצות אחרות עברו בחשאי את הגבול הפולני־הונגרי ומצאו מקלט בהונגריה. אחדות מהן נתפסו בדרך ע״י השוטרים הגרמניים או האוקראיניים והוצאו מיד להורג. בתוך אחת הקבוצות היה לאדיר עם ארוסתו, בן הרב בסטרי, בני משפחת פרידלר (פרט ליונה), וד״ר גבירץ, אשר נתפסו סמוך לגבול והוצאו להורג. אחרים מצאו מקלט, עבור תשלום הגון, אצל הפולנים או האוקראינים מעבר לגיטו. חלק מהם ניצלו ונשארו בחיים. מאחרים נשדד רכושם ונהרגו, לפעמים בצורה אכזרית, ע״י בעלי הבתים שאצלם קיבלו מקלט.

אולם הרוב המכריע של האוכלוסיה נשאר בלית ברירה בגיטו והיה נתון ללחץ ורדיפות הגרמנים. למעשה חיכו היהודים חסרי־אונים ומיואשים לגמרי למוות, אשר לא איחר לבוא. אחרי תיחום

הגיטו פקדה את סטרי אקציה חדשה בחודש פברואר־מרץ שנת 1943 ומספר קרבנותיה אלפיים. בזמן האקציות הקודמות ידעו היהודים פחות או יותר את התאריך המשוער של ביצוען, ולכן היו גם יכולים ברגע האחרון להתחבא בבונקרים או לברוח אל שכניהם הארים. את האקציות אחרי תיחום הגיטו אפפה סודיות גמורה, והן באו בדרך כלל בחטף ובפתאומיות, ולכן היו גם קרבנותיה יותר מרובים וציד היהודים הוקל גם על התליינים הנאציים.

האקציה החלה בשלוש לפנות בוקר. המשמרות אשר הופקדו בגיטו (הוזכר לעיל, כי בגיטו התארגנו משמרות, אשר מתפקידן היה לשמור על הגיטו מפני שוד ולהודיע לתושבים על התקרב האקציות) הבחינו בתנועה חשודה סביב הגיטו. טרם הספיקו המשמרות להודיע לתושבים על הסכנה הקרובה, נפרצו שערי הגיטו והתליינים, מזויינים מכף רגלם עד קדקדם, הופיעו והחלו בציד היהודים. האקציה הפתיעה את היהודים ובקושי הספיקו חלק מהם, בתלבושת לילה (הזמן עונת החורף והקור הציק מאוד), לרדת לבונקרים, כשילדיהם, כמעט ערומים, נשואים בידי האמהות. בתשואות ובתרועות נכנסו התליינים לגיטו ולפי השיטה המקובלת הוצאו תוך יומיים אלפיים איש, גברים, נשים וטף. הם הוטענו לטרנספורט שחיכה להם בתחנת הרכבת. קרו מקרים, שאמהות חנקו את ילדיהן בגלל בכיים, כי הבכי היה מסכן את חיי האנשים שנמצאו בבונקרים. היו גם מקרים, שאמהות היו מפקירות את ילדיהן, מצילות את עצמן והילדים היו נתפסים ונהרגים בצורה אכזרית במקום, מוטלים לכותל או נקרעים לגזרים או מובלים בלא אם ואב לטרנספורט. באותה אקציה נהרגו הרבה חולים במיטותיהם.

באותו פרק זמן, כלומר אחרי תבוסת הגרמנים בסטלינגרד, נהרסו תאי הגאזים בבלז׳ץ וחוסל כל המחנה, כי הנאצים רצו לטשטש את עקבות ההרג ההמוני, שבוצע על ידם נגד האוכלוסיה היהודית, והרסו את כלי המשחית, שהשתמשו בהם נגדם. הנאצים היו נוהגים להשמיד את הקרבנות ביערות הסמוכים או בבית הקברות היהודי, או שהיו מובילים אותם לאחר מכן למחנות השמדה במיידנק, אושוויץ, בוכנוולד ואחרים. הכל לפי הצורך ולפי תנאי המקום.

בעת האקציה הראשונה ירה מאקרדח אחד מבני משפחת פיקהולץ

בשוטרים אוקראיניים, אשר רצו לתפוס אותו, ופצע אחד מהם. בגיטו סטרי היו גם מקרים נדירים של התנגדות עם נשק ביד או התנפלות על שוטרים בעת האקציות ואף מעשי חבלה, אשר בוצעו במחנות עבודה ובמתקנים צבאיים, אולם אלה דוכאו ביד אכזרית.

שמות הקרבנות באקציה השלישית, אשר נשתמרו בזכרוני ובזכרון מספר אנשים, שגביתי מפיהם עדויות:

הניה שטולץ (לבית הלר) עם בתה הדסה, שלמה רוסלר עם אשתו ובתו, לייב שאף, סשה הלר, שוטר שנהרג ע״י שוטר אוקראיני, הלה פרייס, מורה, אהרון מלר (חבר פעיל ב״התאחדות״).

ה. האקציה הרביעית במאי שנת 1943

פרט לאקציות בעלות אופי מיוחד, כגון נגד חולים בבתי־חולים, נגד אסירים בבית כלא, נגד זקנים, ילדים ו״זרים״, כלומר לא תושבי סטרי, בוצעו בשנת 1943 בגיטו סטרי עוד שתי אקציות, אחת ב־22 במאי, שבה נתפסו ע״י המרצחים למעלה מאלף קרבנות, והאקציה האחרונה ביוני.

הקרבנות של האקציה הרביעית נכלאו לפני הוצאתם להורג לכמה ימים בבית הכנסת הגדול ולא הוגשו להם במשך כל הזמן מים ומזון. חולל המקום הקדוש לכל יהודי סטרי ע״י הטמאים הנאציים ועוזריהם, כי נתהוו בזמן החזקת הקרבנות האומללים תנאים הנוגדים כל רגש אנוש וכל יחס הוגן מצד אדם לרעהו. הושפל בצורה מחפירה כבודם האנושי של הקרבנות. הוחזקו למעלה מאלף אנשים, גברים, נשים וטף במשך כמה ימים ולא הורשה להם לצאת, כדי לסדר את הצרכים. סיפרו לאחר מכן, כי התחוללו בבית הכנסת טרגדיות איומות וקורעות לב, שקשה להעלותן על נייר. הקרבנות חרטו בידיהם על קירות בית הכנסת כתובות, התובעות נקם בעד עינוייהם.

זכורני כיצד החלה האקציה הנ״ל. גיסי, שמעון שטולץ ז״ל, הבחין בלילה בתנועה חשודה ברחובות הגיטו. מיד הזהיר את תושבי ביתנו, בית אוסטריונג, שגבל עם השכונה הארית, ואת תושבי הבתים הסמוכים, שיתכוננו לרדת לבונקרים. לבונקר, שהיה מותקן בביתנו ואשר יכול היה להכיל לא יותר מחמשה עשר איש, ירדו פתאום

והצטופפו כחמישים איש בערך, אשר רבצו איש על רעהו בלי אוויר לנשימה, ואפילו בלי אפשרות להניע אבר. נשמעו צעקות: שחררו לי את הרגל, את היד, אני נחנק. אולם מי שרצה להישאר בחיים נאלץ היה לשתוק ולרבוץ ולהסתגל לתנאים הבלתי אנושיים, בהם היינו שרויים. בין היתר ירדה לבונקר אשה עם תינוק. השכם בבוקר נשמעו יריות וקולות פראיים כסימן להתחלת המצוד. השחר עלה ויכולנו דרך סדקי הבונקר להבחין בדמויות המרצחים, שהתרוצצו כחיות טרף, כדי לצוד מה שיותר יהודים. דממת מוות השתררה בבונקר שלנו. למרות האי־נוחות לא השמיע אף אחד הגה, כי ידוע ידע, שהוא שם את נפשו בכפו. פתאום החל הילד לבכות, כי האשה שכחה בתוך הבהלה לקחת אתה את הבקבוק עם חלב. חשבנו, כי אבודים אנחנו. בכי התינוק התגבר מרגע לרגע. חלק מהאנשים החלו להתחנן לפני אם התינוק, שתעזוב את הבונקר, בטענם כי חמישים איש אינם חייבים להקריב את חייהם למען תינוקה, אשר בלאו הכי יצטרך למות ביחד עם כל המוסתרים. כל הבקשות והתחנונים לא הועילו. אם התינוק התעקשה ולא שמה לב לדברי האנשים וענתה בזו הלשון: "אם ילדי צריך למות, שימותו כולם. לא אכפת לי, אני רוצה לחיות יחד עם ילדי, הרפו ממני, כי לא אצא."

יאוש קיצוני השתקף מעיני האנשים. ראיתי, שהם מסוגלים ברגע זה, כדי להציל את חייהם וחיי בני משפחתם, לחנוק את האם ותינוקה. אילו היו עושים זאת, היו כל הנוכחים רואים בכך תופעה טבעית ורגילה, ואף אחד לא היה מוחה נגדה. אולם ברגע מותח זה קרה ממש נס, אשר הרגיע במקצת את הנרגשים. הילד נשתתק למספר דקות. בדיוק באותו רגע נשמעו צעדי אנשים שירדו במדרגות לבונקר שלנו. היו אלה שוטרים נאציים ואוקראיניים. הכרנום בקולותיהם הגסים ובקריאותיהם המנוולות: "יודן ראוס". דומיית מוות השתררה בבונקר. כולם התפללו בנפשם לאלוהים, שיחלצם ממצוקתם ויצילם ממוות. נראה, שאפילו התינוק "הבין", כי אסור לבכות ברגע זה. השיניים החלו נוקשות זו לזו והלבבות פעמו בעוצמה בלתי רגילה. פתאום החלו השוטרים לטפס על הקרשים והקורות, שמהם היה בנוי הבונקר ושבהם היה מוסווה בצורה אידיאלית. הטיפוס לא עלה להם בקלות. בראותם, כי קשה להם להגיע לפנים הבונקר, ויתרו על

החיפוש ואחד השוטרים צעק ברוגזה: "עס גיבט קיינע יודען היר, קומט" (אין כאן יהודים, בואו). ברוב כעסם החלו לחפש בבונקרים אחרים. הבונקר שלנו נבנה בתוך מרתף גדול, שהיו בו מרתפים יותר קטנים ורובם היו בלתי מוסווים ואת האנשים שבהם אפשר היה בקלות לגלות. ממולנו היה גם מרתף בלתי־מוסווה ובו כחמישה עשר אנשים. פתאום שמענו שוב את הקריאה הגסה: "יודן ראוס". ידענו, כי נתגלו האנשים באותו מרתף ואף שמענו קול שוטר, שספר את הקרבנות: "איינס, צוויי, דריי... פינפצען". חמישה עשר אנשים הוצאו בגסות מהמרתף למוות. שמענו בכי נשים וילדים. השתתפנו בצערם, אבל לעזור להם לא יכולנו. כל החיפוש ארך לא יותר מעשר דקות. לאחר הוצאת האנשים מהמרתף שממולנו, נעלמו המרצחים עם קרבנותיהם והכל נשתתק. ניצלנו, הרהר כל אחד בלבו. הריאות החלו לנשום לרווחה. העצבים נרגעו במקצת והמתיחות פגה. באותו רגע החל התינוק שוב לבכות. לא היה קץ לשמחתנו. היינו משוכנעים, כי יד הגורל היתה בדבר שניצלנו. באותו יום לא באו יותר המרצחים, אולם היציאה מהבית היתה עדיין בחזקת סכנת נפשות והיינו נזהרים שלא לצאת מתחום הבית. הגיעה אלינו שמועה על כליאת הקרבנות שנתפסו באקציה בבית הכנסת הגדול, וכל עוד הקרבנות נמצאים בתחום העיר אפשר היה להוסיף אליהם אנשים חדשים.

המתיחות בעיר שררה כמה ימים ורק לאחר הוצאתם של הכלואים להורג בבית הכנסת הגדול, פגה המתיחות. ידענו, כי למרות שניצלנו, מתקרב הקץ של כל הניצולים. עוד מספר ימים יכולנו להתהלך בחופש יחסי בחוצות הגיטו. האנשים, אשר עבדו במחנות עבודה, הביאו כל יום ידיעות יותר איומות. מתוך רמזים של הנאצים הממונים עליהם הבינו, כי ימי החיים של היהודים ספורים המה. האווירה בגיטו נעשתה מיום ליום דחוסה יותר ומחושמלת. קל היה לנחש, מה עלול להתרחש בעוד זמן קצר. פחד ואימה נפלו על יהודי סטרי. כולם הרגישו, כי אין הצלה ומנוס מהמוות האיום ורובם התכוננו לרגע גורלי זה.

שמות הקרבנות שנספו באקציה הרביעית, שנשתמרו בזכרוני ובזכרון אנשים, שגביתי מפיהם עדויות:

לזר שטיינר עם אשתו מלכה ובתם רנה, טונקה בר, צודיק פומרנץ עם הוריו, היינריך הלר עם אשתו מלה.

ו. האקציה המחסלת ביוני שנת 1943

האקציה המחסלת ביוני 1943 עלתה באכזריותה על כל האקציות שקדמו לה. נגד אנשים נחלשים ומיוגעים הופיעו כל היצרים השפלים ביותר, והוסתו כל החיות הטורפות של החברה הנאצית, ששיתפו פעולה בחיסול שארית הפליטה של יהדות סטרי. הנאצים לא הסתפקו רק בהוצאתם להורג של הקרבנות. הם הטילו לבונקרים רימונים ופצצות הצתה, ולאומללים אף לא ניתנה ברוב המקרים אפשרות לצאת מהמחבוא והמה היו נקברים חיים תחת חורבות הבתים או נשרפים בלהבות. הנאצים השתמשו גם בכלבי גישוש ואלה, מוסתים ע״י השוטרים, היו קורעים לפעמים את קרבנותיהם לגזרים.

האקציה הזאת — בניגוד לקודמות — ארכה חודש שלם. התליינים התכוונו בזאת לעקור מן השורש את שרידי יהדות סטרי וסביבותיה, שהתרכזו בסטרי ולחסלם אחת ולתמיד. תושבי הגיטו לא ידעו על העומד להתרחש, וגם לא נודע להם תאריך מדויק של האקציה האיומה העומדת לבוא. בתחושתם האינטואיטיבית הרגישו, כי הקיץ הקץ על יהדות סטרי, אולם שום אינפורמציה או ידיעה כלשהי לא הסתננה לחומות הגיטו על בוא היום הנורא והאיום.

והיום הנורא והאיום של האקציה המחסלת לא איחר לבוא. הדבר החל לפני חג השבועות בבוקר השכם ב־3 ביוני 1943. עוד ביום 2 ביוני, יום לפני פרוץ האקציה, אחזה את יהדות סטרי עצבנות בלתי רגילה. אנשים החלו מתלחשים בבתים ובסימטאות, כי מחר, כלומר ב־3, יפרוץ משהו, וכי באותו יום עלולים להתרחש מאורעות גורליים. אי־השקט והעצבנות עברו מבית לבית, מדירה לדירה, מאיש לאיש. קשה היה להיוודע פרטים מדויקים במועצה היהודית. הכל היה מוחזק ע״י הנאצים בסודיות מוחלטת, ורק אנשים יודעי דבר יעצו לנהוג בזהירות. כולם היו דרוכים. עוד בערב 2 ביוני החלו אנשים לברוח בבהלה מהגיטו ולנהור לרובע הארי, מי למכרים נוצרים, שהכינו להם מקום מחבוא, מי ליערות הסמוכים ומי למחנות עבודה, אשר בסטרי. הנמלטים התחבאו בעליות ובמרתפים ושם חיו זמן קצר עד גילויים ע״י הנאצים, ובמקרה הטוב ביותר הם נשארו בהם עד השמדת האסירים במחנות עבודה וחוסלו שם ביחד אתם.

רוב הנמלטים מהגיטו, שהתחבאו אצל נוצרים, נתגלו במרוצת הזמן והוצאו להורג, ורק חלק זעיר מהם ניצלו ונשארו בחיים. בין היתר נתגלתה שבועיים לפני השחרור, כלומר לפני כיבוש עירנו **ע"י הצבא הסובייטי, כל משפחת בליברג, אשר לפי הידיעות שהגיעו** אלינו לאחר מכן, נשלחו למחנה עבודה בדרוהוביץ אשר ליד סטרי או שהוצאו להורג. אף איש ממשפחה זו לא חזר שלם הביתה, לכן לא קשה לקבוע, מה היה גורלם.

ז. חיסול ה"אורדנונגסדינסט" (המשטרה היהודית)

האקציה המחסלת החלה בראש וראשונה בחיסול ה"אורדנונגסדינסט" היהודי. בכל האקציות הקודמות הסתייעו הגרמנים ב"אורדנונגסדינסט" והודות לו נתגלו הרבה בונקרים (השוטרים היהודים ידעו היטב כל מחבוא וכל מקום־סתר בגיטו ואילולא הם היו הרבה יותר יהודים ניצלים ממוות) ותושביהם הוצאו להורג. עתה הגיע תורם. הגסטאפו החליט לחסל את שארית יהדות סטרי רק בכוחות עצמו ובסיוע המשטרה האוקראינית וויתר על שיתוף פעולה עם המשטרה היהודית. "הכושי עשה את שלו — הכושי יכול ללכת", במקרה זה למות. אנשי המשטרה היהודית באו באותו יום פורענות, כלומר ב־3 ביוני, כרגיל לעבודה וחשבו, כי עתה כתמיד יינצלו וישמשו רק מכשיר עזר לחיסול יהדות סטרי. אולם הגורל התאכזר אליהם עכשיו ו"החליט" אחרת. בבוא אנשי המשטרה בתום לבם לעבודה, נתפסו במפתיע כולם (פרט לאחדים שהשאירו הגרמנים, שיעזרו להם בחיסול הגיטו, כגון רוט ושטארק) והובלו למקום איסוף קרבנות האקציה. הוסרו מעליהם כובעיהם וחגורותיהם ונצטוו לכרוע ברך. עוד באותו יום הוצאו להורג ביער הולובוטוב או בבית הקברות היהודי. האשה, שמצאתי מקלט אצלה עם פרוץ האקציה, הגברת פשקביץ', ואשר ראתה במו עיניה מחזה זוועה זה, סיפרה לי פרטים מזעזעים על ההרג ההמוני שבוצע בבית הקברות היהודי, כשערימות ערימות של גופות זרוקות בלי סדר אלו על אלו בקבר המוני. הסיפור סימר את שערותי וקשה היה לי לתת בו אמון, אולם לדאבוני סיפרה הגברת פשקביץ' את כל האמת ולא

העלימה דבר. רוב הקרבנות של האקציה הזאת נהרגו ונקברו בבית הקברות היהודי בקברים המוניים, או ביער בכפר רילוב־הולובוטוב. כדאי לציין במקום זה גילוי של אומץ לב מצד המורה לספרות גרמנית ליזה שאודר, אשר לאחר שנתפסה בעת האקציה המחסלת ונמצאה בתוך קהל רב של אסירים, השמיעה באזני הנאצים נאום נלהב בזו הלשון בערך: "מרצחי עמי האומלל, שודדים, מי נתן לכם את הזכות לשדוד ולרצוח את העם היהודי, מי נתן לכם את הזכות לקפח חיי מיליונים יהודים, החפים מפשע, רק בגלל היותם יהודים. אתם לועגים וצוחקים לנו כעת, כי הכוח בידכם, אולם הצוחק האחרון הוא הצוחק! בוז לכם, בוז לכם! תוכלו מיד להרגני, לא אכפת לי כלל וכלל. אבל אגיד לכם לפחות לפני מותי את כל האמת. בוז לכם ולמנהיגכם המטורף היטלר! נקמה! נקמה! הדם הנקי של מיליוני יהודים יתנקם לא רק בכם, אלא גם בדורות הבאים. הדם הנקי של התינוקות שלנו ידבק בכם ובכל הדורות הבאים אחריכם וידריך לנצח את מנוחתכם. בוז! בוז! בוז לנצח למרצחים הנאציים!"

כל השומעים נדהמו לשמע דברים נועזים כאלה ובתוך קהל האסירים נשמעו קולות: בוז! בוז! גם הנאצים עמדו דוממים והקשיבו קשב רב לנאום של היהודיה הנועזה ונתבלבלו ולא ידעו, כיצד להגיב. אולם מיד התאוששו והפעילו את שוטיהם וקתות רוביהם והחלו לחלק מכות רצח על ימין ועל שמאל. המורה ליזה שאודר הוצאה בגסות מתוך הקהל הסוער, בגדיה נקרעו מעליה, שערותיה נפרעו וכולה נראתה ברגע זה כקדושה, המוכנה להקריב את עצמה על מזבח עמה השותת דם למכביר. מנת חלקה היו מכות נאמנות ועינויים קשים. גורלה היה כגורל כל שאר האסירים.

יושב ראש המועצה היהודית וסגנו הד"ר מישל נורו ונהרגו ביום הראשון של האקציה המחסלת בחצר המועצה. שרתו בנאמנות את הנאצים ובאו על שכרם.

מבין אנשי המשטרה השאירו הגרמנים שני שוטרים, אשר ידעו את כל סודות הגטו ובהם הסתייעו בחיסולו. היו אלה יושיו רוט ואיזיק שטארק, עו"ד לשעבר. יושיו רוט היה רגיל בימי הרעב הכבד ביותר בגיטו להתהלך בחוצות העיר ולפטם את עצמו לעיני אנשים הרעבים ללחם יבש והכורעים תחת סבל הרעב, בכל מיני עוגיות

מובחרות, סנדביצ׳ים דשנים ופירות מובחרים ולועג לכל רש. אדם זה לא העלה על דעתו, כי אי־פעם יגיע קצו וחיי העושר והתענוגות שהוא חי, לא יימשכו עד לאין סוף.

יצרים שטניים היו צפונים בנפש שני האנשים האלה. אפשר לכנותם בלב שלם ובמצפון טהור בשם ״קברני שרידי הגיטו בסטרי״. אלה השניים לא די שגילו מאות יהודים ומסרום לתליין הנאצי, עוד בזזו ושדדו את קרבנותיהם והוציאו ממחבואים שונים תכשיטים, שהטמינו הקרבנות. היו מקרים, כאשר הם נשלחו במיוחד ע״י אנשים, שנמצאו במחנות מחוץ לגיטו, והיות וכל הגיטו או שנהרס או שנשרף ע״י המרצחים הנאציים, התעורר אצלם חשש, כי גם כספם או תכשיטיהם ילכו לאיבוד תחת חרבות הבתים או בלהבות האש. הם נתנו על כן לרוט ולשטארק סימנים מיוחדים על מקום המצא המטמונים, כדי להוציאם משם. התנאי שהתנו רוט ושטארק היה חלוקת המטמונים שווה בשווה. אלה הלכו, מצאו, הוציאו את המטמונים לפי הוראות בעליהם, אולם הבעלים עצמם לא נהנו מפרי עמלם, אשר עמלו עליו שנים רבות והם הושמו עוד ללעג ולקלס ע״י ״קברני הגיטו״.

השתוללות רוט ושטארק לא ידעה כל גבול. את מלאכתם השפלה והנבזה עשו בלי מצפון ומבלי להתחשב בגורל הקרבנות האומללים. שטארק הצליח בתנאים מסתוריים להימלט עם אשתו לאחר חיסול גיטו סטרי וכיום הוא חי כאזרח חפשי באנגליה. השני, יושיו רוט, לאחר שרות נאמן ומסור למרצחים הנאציים במשך למעלה משלוש שנים, בא בסופו של דבר על שכרו כפי שהיה מגיע לו. אחרי חורבן הגיטו ואחרי שחיטת כל קרבנותיו היה יושיו רוט מיותר למרצחים. בלכתו בגיטו עם המרצחים נדרש לרוץ קדימה ומיד פלחו כדורי ידידיו את לבבו ונפל מת לרגליהם. זה היה גורל האיש, אשר מירר את חיי יהודי סטרי במשך למעלה משלוש שנים וקצו עלה בקנה אחד עם קץ כל יהודי עירנו וסביבותיה. הוא יכול להיחשב כבוגד ממדרגה ראשונה בעמו ובאחיו האומללים והוא הביא במעשיו השפלים נזק מוסרי וחומרי רב לעמו. גופו הטמא נקבר ע״י הנאצים יחד עם קדושי סטרי ודמו טימא את דמם הטהור של הקרבנות האומללים. יתן דינו

בעד מעשיו השפלים והמתועבים לפני הקב"ה ולפני בית דין של מעלה!

ח. חיסול רופאי עירנו ומשפחותיהם

יחד עם שרידי גיטו סטרי הושמדו באקציה המחסלת כל רופאי סטרי היהודים, ששמותיהם הוזכרו לעיל. עד כמה שתכנית האקציה המחסלת היתה מוחזקת בסודיות מסתבר מן העובדה, כי אפילו יו"ר המועצה היהודית הוטרר לא ידע בדיוק מתי היא תבוא. להיפך, הוא הבטיח לרופאים חזור והבטח, כי שום אקציה אינה באה לע"ע בחשבון. הרופאים, אשר התגוררו בבית מיוחד מעבר לתחום הגיטו ("בית לאדיר" ליד רחוב פוטוצקי) התהלכו בחופש גמור בבית ובחצר ומבלי לנחש דבר, קמו באותו יום גורלי לעבודתם הרגילה. כבר השכם בבוקר נראו מרחוק אנשי הגסטאפו מתקרבים לבית הרופאים. הרופאים שניר וניבס הבחינו בהם בהתהלכם על מרפסת בית הרופאים, אולם לא ייחסו כל חשיבות לדבר. להיפך, הם היו משוכנעים, שאם פרצה אקציה, באים אלה להגן עליהם ועל משפחותיהם, בהסתמך על נסיונם, כי במשך כל האקציות הקודמות הם היו מוגנים והגרמנים לא נגעו בהם לרעה. הם גם לא הזהירו את חבריהם ומשפחותיהם על התקרב הגסטאפו לביתם וסיפרו לתומם את הדבר כעל מקרה רגיל. אולם להפתעתם המרה נתאכזבו קשות. אנשי הגסטאפו באו לחסל את כל הרופאים ומשפחותיהם. כל הרופאים ומשפחותיהם הוצאו מביתם והובלו לבית הכלא שברחוב טריבונלסקה (רק חלק קטן ממשפחות הרופאים והרוקחים הצליחו ברגע האחרון להסתתר במרתף שמתחת לבית). אחרי זמן קצר הוטענו כולם על מכוניות והובלו ליער רילוב־הולובוטוב. לפי עדות הרוקח וולפינגר, אשר נמצא בקבוצת הרופאים שנתפסו ואשר הצליח להימלט ממקום ההרג — נורו ונהרגו באותו יער כל הרופאים והרוקחים ומשפחותיהם בצורה אכזרית (נספח מיוחד על חיסול בית הרופאים והרוקחים מצורף בפרק הבא). אחדים מהם, כגון הרופאה המפורסמת, בעלת עבר ציוני וחלוצי עשיר מלכה ליבוביץ, הרעילה בדרך לרילוב, במכונית, בציאנקלי את בנה ואחר כך גם את עצמה.

אותו דבר עשו גם ד"ר שניר וד"ר ניבס, אשר הרעילו את ילדיהם ואחר כך שמו קץ גם לחייהם. גם אחרים הלכו בעקבותיהם. הם העדיפו למות מידיהם הם במקום מידי התליינים הנאצים.

כך חוסל גיטו סטרי. נחרבה עיר ואם בישראל על אנשיה, רבניה, עסקניה, מוריה, רופאיה ומוסדותיה הציבוריים והציוניים ולא נשאר זכר מכל החיים ההומים והסואנים של סטרי. נדם הכל. אחרי הקדושים לא נאמר קדיש ולא נערך הספד, ואין שילם ונקם בעד נחלי הדם הנקי שנשפך כמים. תם המחזה האיום ותמה יהדות סטרי המהוללת. פוזרו הגופות לכל הרוחות, נקברו בקברים המוניים שונים, נחנקו בתאי הגאזים או נשרפו במשרפות ואפרם דישן את שדות פולין הנרחבים.

יהי זכרם של כל קדושי סטרי, שמתו בכל מיני מיתות איומות ואכזריות, קדוש ומבורך!

לאחר חִיסול גיטו סטרי נשארו כמה מאות יהודי סטרי במחנות עבודה במקום. רובם הושמדו בחודשים יולי־אוגוסט 1943 לפי השיטות הנאציות המקובלות. חלק מהם הועבר למחנות עבודה בדרוהוביץ ובוריסלב ואולי גם למחנות השמדה אחרים ומצאו את מותם כמה חודשים אחרי חיסול גיטו סטרי.

חלק מהאוכלוסיה היהודית נמלט ערב האקציה המחסלת לרובע הארי ומצאו מקלט אצל נוצרים. אולם רובם מתו מות קדושים, או שנתגלו ע"י הנאצים או שנשדדו מחפציהם ע"י בעלי הבתים ונרצחו בצורה איומה. היו גם כאלה, אשר בגלל התנאים הקשים ביותר, הן החומריים והן המוסריים, לא יכלו להחזיק מעמד והסגירו את עצמם לידי המשטרה הגרמנית, כי העדיפו את המוות על חיי כלבים. אחרים גורשו ע"י בעלי הבתים ממקומות מחבואיהם וגם הם, בלית־ברירה, הסגירו את עצמם בידי הגסטאפו.

היתה עוד קבוצה אחרת, אשר בחרה בדרך לא קלה, כלומר עזבו את סטרי בניירות אריים והתישבו במקומות אחרים, רובם בוורשה, ועבדו כפולנים או אפילו כגרמנים או כפאָלקס־דויטשע. בדרך זו בחרו בין היתר ד"ר קינדלר, גב' ויזלטיר (אשת מאיר ויזלטיר), שטוירמרק (נספה בוורשה), לאה האוזר, אשת הד"ר גבירץ, הניה נגלר (לבית לוין) עם בתה (נתפסו ע"י השופו ונורו בכלא פשמישל), מריה פינקלר

(אשת פקיד הדואר), עם בתה אריקה, הניה אפפלגרין (לבית קודיש, נספתה בלבוב), קרונשטיין עם אשתו בלה, אלקס פינדלינג עם אשתו, טאו פינדלינג עם אשתו.

דרך חייהם לא היתה סוגה בשושנים. אלה נאלצו לא פעם בגלל מעמדם הבלתי בטוח או בגלל החשדות שנתעוררו בקשר למוצאם היהודי להימלט ממקום מגוריהם ולנדוד למקומות אחרים, אולם אף פעם לא יכלו לחיות חיי שקט ושלווה, כי המחשבה "שמא יודעים שיהודי אנוכי", "אולי כדאי לעבור למקום אחר", "אולי אהיה שם בטוח יותר", "אולי יש שם תנאים יותר טובים", לא נתנה להם מנוח והדריכה תמיד את מנוחתם. היו גם מקרים שסחטו מאנשים אלה סכומים גדולים, כדי שיניחו להם לחיות. אם כך ואם כך, תמיד היתה צפויה להם סכנת מוות, שילשינו עליהם או שיתפסום ויעלה בחלקם גורל אחיהם, שנספו בתנאים יותר גרועים. הנשים בניירות אריים היו עפ"ר עובדות כעוזרות בבתי קצינים גבוהים או פקידים גרמניים — ביניהן היו גם נשים אינטליגנטיות, רק כדי להחזיק מעמד עד השחרור, אפילו שהיו מבצעות עבודות קשות ביותר. כדי לחיות חיי נוצרי, פולני או גרמני, היה צורך להתכונן לחיים אלו, ללמוד את התפילות הנוצריות וכל אורח חייהם. קרו גם מקרים, שהרבה מאנשי סטרי שחיו בניירות אריים נתפסו ע"י הגרמנים או הפולנים, שהיו מבחינה זו לפעמים יותר מסוכנים, ולא יכלו לשחק את התפקיד עד הסוף, התמוטטו והודו, כי... יהודים המה וכמובן הוצאו מיד להורג. על מקרה כזה סיפר לי חברי קובה נגלר, על אשתו הוא, הניה (לבית לוין), אשר התגוררה בפשמישל עם בתה. באחד הימים נתפסה עם בתה ע"י המשטרה הפולנית, נכלאה בכלא פשמישל ואחר כך נרצחה עם ילדתה ביריה. חלק מהם נספו, אחרים, אחרי חיי סבל, פחד ומחסור, ניצלו ונשארו בחיים.

אנשים, אשר בחרו לחיות בניירות אריים, היו נוהגים לקנות בשוחד גדול באמצעות מתווכים ניירות אצל כמרים או אנשים אחרים, שהיו מסייעים לפעמים ומוציאים תעודות על שם אנשים אשר מתו או שעברו למקום מגורים אחר. היו בוחרים בשמות שצלצולם היה פולני או סלבי, כדי להסיר ע"י כך את החשד, כי יהודים המה. הגברים היו ביחד עם זאת מצמיחים להם שפם בסגנון פולני,

כדי להידמות גם בחיצוניותם לפולנים ולהיות שווים בכל למכריהם או לאלה, שהם עבדו אתם במשרדים, במפעלים או במקומות אחרים.

בקשר לנ״ל מתעוררת עוד בעיה בעלת משקל רב, כלומר בעיית הילדים, שנמסרו ע״י הוריהם לנוצרים, אוקראינים או פולנים. רבים מילדי סטרי בגיל רך נמסרו, כדי להציל את חייהם, לאיכרים בכפר או לאנשים אחרים בעיר על מנת שיוחזרו עם השחרור להוריהם הלגליים. אולם בבוא ההורים אחרי השחרור לקבל בחזרה את ילדיהם סרבו המחזיקים בהם להחזירם. כדאי רק להזכיר את מקרה צילה ויזלטיר, שמסרה את ילדתה עם פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה למשפחה פולנית לחינוך והמשפחה סרבה להחזירה לאמה יולדתה בטענה, כי הם חינכו את הילדה והם הוריה ורק הם רשאים להחזיק את הילדה. הענין הזה נמשך שנים רבות והילדה הוחזקה בידי מחנכיה, ורק אחרי בירורים שונים ומשפטים ממושכים הוחזרה הבת להוריה האמיתיים. מקרים בדומה לזה היו למכביר ורובם עוד מחכים לפתרונם.

לפי האינפורמציה שקיבלתי מאנשים מהימנים, נשארו בסטרי בידי נוצרים ילדי המשפחות הבאות:

א. נכדתה של הגב׳ **ולקר**, המתגוררת כיום בחיפה.

ב. בן משפחת **זיצר** (מבית שוורץ מרח׳ זילונה).

ג. הבן הצעיר של משפחת **אדלשטיין** מרחוב צ׳רנצקי. את הבן הבכור הוציא מידי הנוצרים בן או אח או בן אחות של משפחת אדלשטיין.

סבורני, שפרט לילדים הנ״ל, נשארו עד היום בידי נוצרים עוד הרבה ילדים והגיע הזמן לטפל בבעיה, כדי להחזירם לישראל.

בסיכומו של דבר צריך להדגיש, כי מספר יהודי סטרי, אשר ניצלו מהשואה הוא מעט מזעיר. מספרם של אלה, שניצלו בגיטו ומחוצה לו ברובע הארי אינו עולה, לפי האומדן שלי, על כמה עשרות איש. יתכן, שמספר זה יעלה, אם נביא בחשבון את כל הקבוצות השונות אשר ניצלו בדרכים שונות. אולם את מספרם המדויק קשה לקבוע, כי הם מפוזרים בכל רחבי תבל.

שמות הקרבנות, שנספו באקציה המחסלת, שנשתמרו בזכרוני ובזכרון מספר אנשים, שגביתי מפיהם עדויות (חודש יוני 1943, פרט

לרופאים אשר שמותיהם הוזכרו בפרק על האקציה המחסלת):

הרב יולס, זיידמן דוד, ד"ר אייזנשטיין, עו"ד, טאוב שלמה עם אשתו וילדתו, אשת הוטרר פלה עם אמה הרבנית לדיר, קובה נגלר, משפחת יוסף בר קרון עם אשתו ושלוש בנותיו עם נכדתם, ראזיה קרון עם בעלה, ייטה קרון עם שני בניה, שמעון שטולץ, גב' שטרן עם בתה מניה (מורה) מרחוב רינק, רחל בראנר עם שלושה ילדים, מלצ'יה שטייף, שמואל פרוכטר עם אשתו לולה ובתם, הוריו ואחיותיו, מוניה פומרנץ, הניה שטולץ, רגינה שמורק, אנדן עם אשתו, מנהל קו"ח, זאורברון, צובל, האם, ואשת בנה נתן, ד"ר יוסף רוט, ד"ר איינגבר הרופא עם אשתו ובתו, ד"ר מנטל עם אשתו וגיסתו, ד"ר ניבס עם אשתו ובתם, לונק שטרנברג הרוקח עם אמו, דיקר הרוקח.

ט. נספח לפרק הקודם

האקציה המחסלת ביוני שנת 1943

חיסול בית הרופא והרוקח (הבית הסניטרי — בית לאדיר ע"י רחוב פוטוצקי) לפי עדותו של הרוקח וולפינגר הנריך, דייר "הבית הסניטרי", המתגורר כיום בתל-אביב.

סופר ע"י הרוקח וולפינגר, חובר ע"י י. נוסנבלט.

הרוקח וולפינגר התחיל את סיפורו בזו הלשון:

"בשיחה עם הד"ר שניר הודיע יו"ר המועצה היהודית, הוטרר, כי יתכן שבימים הקרובים יתרחש משהו בסטרי, אולם הדבר אינו נוגע לרופאים ולרוקחים ומשפחותיהם והם יכולים להיות שקטים ובטוחים, כי לא יאונה להם כל רע. על סמך האינפורמציה הזאת לא זז אף אחד מהבית ולא קמה כל בהלה, למרות שלרוב הרופאים, שהיו להם קשרים הדוקים עם תושבי סטרי הנוצרים, היו מובטחים מקומות מחבוא וכל רגע יכלו לעבור עם משפחותיהם ולהסתתר.

"אולם קרה ההיפך מזה. האינפורמציה של הוטרר היתה מוטעית, יתכן שלא מתוך כוונה רעה, אלא מתוך זה, שהגסטאפו הטעהו בכוונה, כי לא ראה בו יותר איש סודם והחליט הפעם לחסל את כולם, את הוטרר עצמו, את המועצה היהודית והמשטרה שלה, את הגיטו, כולל הבית הסניטרי.

"בשעה חמש לפנות בוקר ב־3 ביוני נכנסו לחצר הבית הסניטרי מספר שוטרי גסטאפו בליווי שוטרים אוקראיניים, עלו לדירות ודרשו מהדיירים לעזוב את הבית ולרדת לחצר. הדבר הפתיע את האנשים, כי לא פיללו, שאם פרצה אקציה, היא נוגעת גם להם. לא עזרה להם הבטחת הוטרר; להיפך, הדבר הזיק להם ולא נשאר להם, אלא לציית לפקודת הגסטאפו ולרדת לחצר. בכך נגמר הבטחון — חשבו הרופאים — הושווינו ב"זכויותינו" עם דיירי הגיטו ויפול בקרוב גורלם בחלקנו. השוטרים ערכו חיפוש מדוקדק בכל הדירות, העליות והבונקרים והוציאו את כולם לחצר הבית. בינתיים הוקפה החצר שוטרים אוקראיניים, אשר מילאו את תפקידם בהקפדה, לבל יימלט אף אחד. מתוך דיירי הבית הצליחו להימלט עוד לפני בוא הגסטאפו, כי לא נתנו אמון בדברי הוטרר, כמה מהדיירים, וביניהם אחי הרמן עם אשתו קלרה ואחותי רגינה.

"בחצר הסתדרנו והובלנו לבית הכלא שליד רחוב טריבונלסקה. אוכל לא הוגש לנו, רק דלי מים. למחרת — היה זה יום שני — בשעה 8 בבוקר ציוו עלינו לצאת מהתאים ולרדת לחצר בית הכלא. משמר שוטרים אוקראינים ליוונו. בחצר כיבדונו השוטרים בסטירות לחי נאמנות ושדדו מכולם את כל התכשיטים, שעונים, טבעות, עטי זהב נובעים ומשקפי זהב אצל הד"ר מילבויר. גם כל הכסף, שנמצא ברשותנו, נשדד מאתנו. לאחר מכן ניתנה פקודה לחלוץ את הנעלים ולפשוט את המעילים ולהשאירם בחצר. מילאנו אחר הפקודה. שלוש משאיות חיכו לנו ליד בית הכלא. על כל משאית עלו 30 עד 40 איש, גברים, נשים וטף. במשאית בה נסעתי אני, ישבו האנשים הבאים: ד"ר מילבויר, עסקן ציבורי וציוני בסטרי, יו"ר ההסתדרות הציונית בה במשך שנים רבות, עם רעייתו, ד"ר ניבס, ד"ר שניר עם אשתו וילדו בן השלוש, ד"ר בראונר ורעיתו הרופאה, הרוקחים דיקר ורוזמרין עם רעיתו, דוד זיידמן (הנקרא דודיו), עסקן ציוני וציבורי מובהק, חבר עיריית סטרי, היה מקיים קשרים הדוקים עם שלטונות סטרי, נקרא גם "מפתח העיר", אהוב מאד על הציבור היהודי בסטרי ובסביבה, ד"ר שלגובסקי העורך דין, הרוקח שטרנברג לונק, ד"ר מלכה ליבוביץ עם בנה ועם גיסתה (אחות בעלה). את יתר האנשים, שנסעו במשאית שלי, אינני זוכר.

שלוש המשאיות בליווי משמר שוטרים גרמניים, הגסטאפו ושוטרים אוקראינים זזו ונעו בכיוון היער רילוב־הולובוטוב. לא כל הקרבנות השלימו עם הרעיון למות בידי המרצחים הנאצים. הם הצטיידו עוד מזמן ברעל ציאנקאלי ובדרך להולובוטוב בלעו את הגלולה והתאבדו. עשו זאת ד״ר שניר, ד״ר בראונר, ד״ר ליבוביץ עם בנה והרוקח דיקר.

״בהגיענו ליער הולובוטוב סידרה אותנו המיליציה האוקראינית בקבוצות של עשרה אנשים (הגברים לחוד והנשים לחוד) והובילו אותנו לגבעה. על גבעה זו היה מוכן קבר המוני, אשר אורכו היה 4 מ׳ ורוחבו 3 מ׳ בערך. לפני ההמתנה נדרשנו לפשוט את הבגדים. ההמתנה בוצעה בצורה כזאת: כל קבוצה הועמדה ליד הקבר, כשפני האנשים מופנים בכיוון הקבר. את ההמתה ביצע הגסטאפו עצמו. כל קרבן קיבל כדור בעורף או בראש (בגרמנית ״קאפפשוס״) והיה מתגלגל לקבר. מי שלא נפל לקבר, היתה המיליציה האוקראינית דוחפת את גופתו לתוכו בקת רובה. ברגע שירו בד״ר מילבויר, צעקה אשתו: ״הלאה הגרמנים״ (נידער מיט דען דויטשען). הקרבנות התנהגו בשקט ובכבוד.

״עוד מראה זוועה נגלה לנגד עיני: כיצד מת מות קדושים איום בנו הקטן בן השלוש של ד״ר שניר, איגור. ברגע מסוים סטר גסטפואי אחד לילד בחזקה בפנים. הילד פרץ בבכי. הגסטפואי תפסו ברגליים, הטילו אל העץ הקרוב והמיתו באכזריות. הילד מת לעיני האם האומללה.

״ברגע שנהרג ד״ר מילבויר, ואשתו צעקה לאות מחאה — ״נידער מיט דען דויטשען״, קמה בהלה בתוך אנשי המשטרה, אשר לא הבינו ברגע הראשון, מה קרה.

״באותו רגע — ממשיך את סיפורו הרוקח וולפינגר — ניצלתי את ההזדמנות, עזבתי את השורה וברחתי ליער הסמוך. ביער נתקלתי בשוטר אוקראיני ואחרי מאבק קשה הוצאתי מידו את רובהו ויריתי בו. השוטר נפצע ברגלו. המשכתי לברוח ליער. הגסטפואים התמצאו בינתיים במצב וירו בכיוון היער מספר יריות. השיבותי מספר יריות. לאחר מכן, נדם הכל והורץ אחרי כלב משטרתי, אשר התנפל עלי. טרם שהספיק הכלב לנעוץ בגופי את צפרניו החדות, קיבל ממני בקת

הרובה מכה נאמנה ונמלט. הסתתרתי בעומק היער. השעה היתה 11 לפני הצהריים. החלטתי להישאר ביער עד הערב. לפנות ערב נפסקו היריות, כלומר הטבח נגמר. נורו ונהרגו כל הרופאים והרוקחים ומשפחותיהם.

בהמשך סיפורו מתרגש הרוקח וולפינגר יותר ויותר. "לפי טרטור המשאיות המתרחקות הכרתי — ממשיך הרוקח — כי הטבח נגמר ואתו הטרגדיה האיומה של רופאי סטרי ורוקחיו. גם המשטרה הסתלקה. ביער ובסביבה השתררה דומיה מוחלטת. ידעתי, כי אסור לי להישאר בלילה ביער. יצאתי ממחבואי ובהדקי את הרובה לגופי הערום, כיוונתי את צעדי לכפר. על גדר אחת מצאתי מכנסים קצרים. לבשתי אותם.

"ברגע שמצאתי את המכנסיים, הופיעה פתאום לפני מאחורי הגדר דמות, ערומה כמוני. זה היה רוקח מהעיר סקולה, אשר הצליח גם כן להימלט מהטבח. את שמו אינני זוכר כבר. יחד צעדנו בכיוון הכפר, כדי למצוא מקלט אצל איזה איכר. כשעברנו כברת דרך, הבחנתי בדמות אדם המתקרב אלינו. החבר לצרה ברח, כי לא רצה לסכן את חייו ואני נשארתי במקום, מוכן להגן ברובה אשר בידי על חיי. האדם, שהתקרב אלי, החזיק בידו פנס ובו האיר את פני. פתאום הקים צעקה, ניגש אלי ואמר לי באותה הלשון: "אדוני הרוקח, מה אדוני עושה עכשיו בכפרנו?" האיש הזה היה לקוח שלי בבית המרקחת, בו עבדתי בסטרי. הוא הכירני בחשכה והכניסני מיד לדירתו. האיכר נתן לי מים להתרחץ וגם אוכל לסעוד את לבי. התאוששתי קצת. לאחר מכן נתן לי בגדי איכר, שלבשתים. את רגלי עטפתי בסמרטוטים, שניתנו לי גם כן ע"י המלאך המציל. אחרי שסעדתי את לבי והתלבשתי, הסתירני האיכר בממגורה ובה נשארתי עד השעה עשר בלילה. שכבתי בשקט על ערמת שחת. ידעתי שכאן אינה צפויה לי שום סכנה. בשעה עשר יצאתי מהממגורה והאיכר ליווני עד הכביש המוביל לסטרי. חשבתי, שלא כדאי לי להישאר בכפר, כי יותר טוב יהיה, אם אסתלק מכאן ואלך הביתה.

בבגדי איכר ועם רובה בידיים עברתי כ־5 ק"מ ולא פגשתי שום אדם בדרך. הזמן זמן מלחמה ולכן אין להתפלא, שלא פגשתי שום אדם בדרך בשעה כה מאוחרת. ברחוב דרוהוביצקה־קילינסקי שמעתי

צעדי פטרול גרמני. הסתתרתי בשער בית אחד, וחיכיתי עד שיעבור. בהגיעי לבית בורק, זרקתי את הרובה וחזרתי למשפחתי, שהיתה מוסתרת בבונקר אחד ברחוב סלובצקי לא הרחק מבית בורק.

כך ניצלתי — מסיים הרוקח וולפינגר את סיפורו — מצפורני החיה ההיטלראית. קשה להאמין לדבר, אבל אין כל גוזמה בסיפורי.

"היום אני חי בישראל ומאושר, כי ההשגחה העליונה הצילתני ונתנה לי הזדמנות לחיות במדינה יהודית. אני מצטער רק מאד, כי ההזדמנות הזאת נשללה מחברי הרוקחים, והרופאים של עיר מולדתי סטרי. יהי זכרם ברוך!

פרק ה'
פרשת חיי הבלתי לגליים

בין הגיטו והרובע הארי

א. משא ומתן עם הגב' פשקביץ אפרוזינה בדבר המחבוא

אחרי שנמלטתי מהטרנספורט, שהובילנו לבלז'ץ וחזרתי הביתה, נעשו החיים בגיטו סטרי מיום ליום, משעה לשעה, יותר ויותר בלתי נסבלים. עד אוקטובר 1942 עבדתי בפירמה לסלילה ולתיקון כבישים "שטראסענבויאמט", ראשית כראש קבוצת פועלים יהודים ואח"כ כפועל פשוט. היינו תמימים וסברנו, כי העבודה תצילנו ממוות. האקציה בה נתפסתי, והעובדה שניצלתי ממוות בתאי הגאזים בבלז'ץ רק בנס, הוכיחו לי, כי אין טעם בעבודה זו, כי לשווא יהיו מאמצי היהודים בתוך הגיטו להציל חייהם, אם יעבדו אפילו יומם ולילה למען המנגנון המלחמתי של הנאצים. התחלתי לחשוב, כיצד לעזוב את הגיטו, בו אורבות לך כל יום וכל שעה סכנות מסכנות שונות ואין אתה בטוח, כי תישאר בחיים עד סוף היום.

אחרי האקציה השניה ניצל עוד בן־אחי אברהם, בן ה־12 (לאחותי בלקה ולבתה הדה דאג בעלה, שמעון שטולץ, שמצא לו מקום מחבוא אצל איכר אחד בשכונת "לאני"), פנחס. ראיתי לעצמי חובה לדאוג לכלכלתו ובעיקר להבטחת חייו.

באחד מימי חודש נובמבר 1942 יצאתי עם פנחס, כדי לבקר

אצל מכריו וידידיו של אחי אברהם, שנספה באקציה השניה, וכדי למצוא בשביל שנינו, ובעיקר בשביל פנחס, מקום מחבוא, על מנת שנהיה רחוקים מהגיטו ומסכנותיו. כל המכרים והידידים שלי ושל אחי קיבלונו בסבר פנים יפות והביעו את צערם על האסון, שקרה למשפחתנו ובמיוחד השתתפו בצער פנחס, שנשאר ללא הורים והוא רק בן 12. אולם אף אחד לא נענה להצעתי לקבלנו (כמובן בשכר) ולשכננו באיזה שהוא מקום, לאו דווקא בדירה. השתדלתי לשכנע את כולם, שיקבלו לפחות את פנחס, שיוכל לפחות הוא להינצל בבוא יום הפורענות, אולם כל מאמצי ושידולי עלו בתוהו. חזרתי הביתה כלעומת שיצאתי.

הייתי מיואש וכמעט שלא ראיתי מוצא מהמצב, שהחמיר והלך, מיום ליום. באחד הימים, בשוטטנו לתומנו ברחובות העיר, עברנו במקרה ברחוב זילונה מול בית הקברות היהודי הישן. נזכרתי, כי באותו רחוב גרה אשה פולניה, שבעלה נפל בשבי בעת מלחמת גרמניה־פולין ושני בניה היו תלמידי בתקופת כיבוש סטרי ע״י הסובייטים ב־1939 — 1941. אמרתי לפנחס: ״אולי נעלה לגברת פשקביץ, אולי נצליח אצלה״. פנחס ענני: ״ננסה, אם לא יועיל, לא יזיק״. בעלותנו במדרגות חששתי רק, שמא לא אמצאנה בבית. למזלנו הרב מצאנו את גברת פשקביץ בבית. ניגשתי מיד לעצם הענין. היא היתה לבדה בבית, בניה היו בעבודה. הצעתי לה, שתקבל אותי ואת פנחס כדיירי משנה, היות ואין אפשרות להמשיך לחיות בגיטו (בדיוק באותו זמן, סוף שנת 1942, החלו לתחום את גיטו סטרי), כי תנאי החיים והבטחון הולכים ומחמירים מיום ליום. השיחה בינינו התנהלה באווירה ידידותית ולא הסתרתי ממנה דבר ולא חצי דבר. סיפרתי לה, שכל בני משפחתנו נספו והובלו למחנה השמדה בבלז׳ץ, והורי פנחס בתוכם, ואני כדודו רוצה לעשות את כל המאמצים, כדי להציל את חייו.

הגברת רוזליה פשקביץ היתה אשה מפשוטי העם, עניה, אבל טובת לב, ידעה קרוא וכתוב, התכתבה עם בעלה בשבי גרמניה, היתה קאתולית אדוקה וביקרה תכופות בכנסיה. בקומה ובשכבה היתה תמיד מתפללת ולא החסירה אף פעם שום תפילה. היא היתה אשה ישרה, גלוית לב, אבל לא הצטיינה באינטליגנציה גבוהה. היא

התפרנסה מיגיע כפיה ומצבה הכלכלי לא היה מן הטובים ביותר. בניה עבדו, אבל הכנסותיהם היו נמוכות והמשפחה התקיימה בדוחק. גב׳ פשקביץ הטתה אוזן קשבת לדברי, גילתה הבנה רבה למצבנו הקשה, הזילה אפילו דמעה לאות השתתפותה בצערנו, והתייחסה בדרך כלל אלי כלמורה של בניה. שקלה יפה את הדברים, שעליה לענות לי, אבל שתקה. לא ידעתי, מה פשר שתיקתה. האם עלי להבין את שיקוליה לטובתנו או לרעתנו? הצעתי, כמובן, לא היתה מעודדת ביותר, כי סכום הכסף, שעמד לרשותנו ושיכולתי להציע לגב׳ פשקביץ, היה מוגבל מאד לעומת הסכומים הגבוהים, שהיו רגילים להציע יהודים אחרים בעלי אמצעים חומריים טובים. היו כאלה, אפילו, ששילמו בעד מקום מחבוא הון תועפות נוסף למתנות יקרות, בגדים חדשים יקרים וכו׳.

אחרי שיקולים רבים, השיבה לי גב׳ פשקביץ בזו הלשון: ״אדוני, אני מכירה אותך ואתה מוצא חן בעיני ואני רוצה להצילך. אני זוכרת אותך, כאשר בני למדו אצלך, התייחסת יפה מאד אליהם, והם תמיד היללו אותך. אני זוכרת עוד, איך שעזרת להם, נתת להם לפעמים איזה בגד וגם פעם נתת להם, גם לֵיְנק וגם לולַדק (שמות בניה) סוליות חדשות. הסוליות הללו היו טובות. איני יכולה לשכוח אותך. אני מודה לך עוד פעם בעד הסוליות הטובות שנתת לילדי אז...״

דברי הגברת פשקביץ הפיחו בנו רוח חיים ותקווה. הנה מצאתי את הכתובת הטובה והמתאימה ביותר — חשבתי. אולי היא תהיה המלאך גבריאל, שיצילנו מהתופת הנאצי.

היא המשיכה והוסיפה: ״טוב, נראה. אבל אינני יכולה להבטיח לכם כרגע שום דבר. תבין זאת, מר נוסנבלט, יש לי שני בנים ואין אני יכולה להחליט על דבר רציני כזה על דעת עצמי. אני מוכרחה לספר זאת לבנַי ולהתיעץ אתם. תבוא, אדוני, אחרי כמה ימים ואז תקבל תשובה. תסלח לי מאד, אבל באמת אינני יכולה לתת לכם מיד תשובה. הלא יש לי בנים...״

לפני שנפרדנו מגברת פשקביץ, השתדלתי עוד פעם להשפיע עליה ולשדלה, שתשתדל להשפיע על בניה, שיסכימו לקבלנו כדיירי משנה ואלוהים יברך אותה ואת בניה.

הימים בין הפגישה הראשונה והשניה עם גברת פשקביץ הדריכו

את מנוחתנו. לא הבנו אל נכון את פשר תשובתה. האם רצתה רק להיפטר מאתנו, ולכן נתנה תשובה מתחמקת, או אולי יש לה כוונות טובות והיא רוצה לעזור לנו באמת, אלא שהיא מוכרחה להתייעץ עם בניה.

אחרי כמה ימים החלטתי, למרות היסוסי, ללכת אל גברת פשקביץ על מנת לקבל את תשובתה. הלכתי לבדי. כשדרכתי על סף ביתה, האירה לי את פניה וקיבלתני בסבר פנים יפות. ארשת פניה ניבאה לי טובות. הגב׳ פשקביץ ביקשתני לשבת. שאלתיה: ״נו, מה נשמע, גב׳ פשקביץ, מה התשובה שאני מקבל ממך? מה החלטת עם הבנים?״ לא קיבלתי מיד תשובה ממנה. לאחר דקות ספורות פתחה בזו הלשון: ״התייעצתי עם בני. קשה מאד היה לנו להחליט על ענין זה. יש לנו דירה קטנה, בת חדר ומטבח ואנחנו שלושה אנשים. קשה לנו לקבל כדיירי משנה את אדוני ואת בן אחיך, הן מחמת הצפיפות שתיווצר, והן מחמת הבטחון. החלטנו לקבל רק את אדוני, כי הילדים שלי אמרו, שהיית טוב בשבילם וכי אתה בכלל אדם טוב. הם החליטו להצילך. אתה יכול מיד לבוא אלינו ולהביא את חפציך. אבל אי אפשר לנו לקבל את בן אחיך, הלא הוא עודנו צעיר והוא ישתובב ולא יתנהג בסדר ואז תהיה צפויה סכנה לכולנו. אדוני אדם מבוגר, יודע איך להתנהג, מבין שצריך לשבת בשקט, אבל הילד אינו יודע זאת. אני מצטערת מאד, כי אין ביכולתי לקבל את שניכם, אבל מה אני יכולה לעשות, יש לי שני בנים ואני חייבת לדאוג לשלומם ולבטחונם.״

לא יכולתי לקבל את הצעתה. בחיפושי אחרי מקום מחבוא, חשבתי יותר על פנחס. הלא אני דודו ומה יעשה בלעדי? קמתי ממקומי ואמרתי: איני יכול לקבל את הצעתך, גברת פשקביץ. אני מעריך מאד את טוב לבך ואת יחסך אלי, ושאת רוצה להצילני. אבל הצעתך אינה פותרת את בעייתי הכאובה, הלא תביני כי איני יכול להפקיר את חיי פנחס. הלא אין לו הורים ומחובתי לדאוג לשלומו ולבטחונו, כשם שאת רואה חובה לעצמך לדאוג לשלום ולבטחון בניך. אין לי טענה אליך, ואין לי גם שום תרעומת עליך, אבל אנחנו מוכרחים להיפרד. שלום גב׳ פשקביץ, תדרשי בשלום בניך, תודי להם

בעד רצונם הטוב וטוב לבם. אני מוכרח לחפש לי ולפנחס מקום אחר. שלום״.

דברי השפיעו עליה כרעם מן השמים. היא קמה ממקומה, החזיקה בידי ונרגשת מאד אמרה: ״אדוני, תסלח מאד, לא התכוונתי לפגוע בך. אנחנו רוצים באמת להצילך, אבל מה נעשה עם הילד?״

ראיתי, שהאשה נאבקת עם עצמה, שהיא באמת רוצה לעזור לנו, אבל אין היא יכולה להפקיר את שלום בניה וחייהם. צריך לדעת, כי החזקת יהודי ע״י נוצרי מעבר לגיטו, ובמיוחד לאחר חיסולו, היתה בחזקת סכנת נפשות. במקרה של גילוי מחבוא אצל נוצרים, היה מוצא היהודי וגם מסתירו הנוצרי להורג. יש לציין, כי היו מקרים של גילוי יהודים ברובע הארי ע״י הגסטאפו וכולם ביחד עם הנוצרי הוצאו להורג.

לא התפלאתי, איפוא, על עמדתה של הגב׳ פשקביץ. שלום בניה וחייהם היו לה יותר קרובים משלומנו וחיינו אנו. למרות הכל, כדי לא להחמיץ את ההזדמנות האחרונה, הוספתי לשדלה באמרי, כי אני אחראי להתנהגותו של פנחס ואני אשגיח עליו, שיתנהג בסדר, שלא יצחק וכו׳. הוספתי עוד לדברי, שבמקרה ופנחס לא יתנהג בסדר נעזוב את הבית, כדי לא לסכן את חייה ואת חיי בניה.

דברי האחרונים כנראה שכנעו אותה ובקול תקיף אמרה: טוב, אדוני, בוא אלינו עם פנחס. הבא את חפציך וחפציו. אבל תשתדל להשגיח עליו, שיתנהג בשקט.״

״טוב״ — אמרתי, ״אשתדל. הכל יהיה בסדר.״ ״נקווה שיהיה בסדר״ — הוסיפה גב׳ פשקביץ.

לאחר הסכמתה העקרונית לקבלנו כדיירי משנה, כלומר להביא לנו מזון ומצרכים אחרים (כמובן מכספנו) כי היציאה מהבית היתה בחזקת סכנת נפשות, לנקות לנו את החדר וכו׳, ישבנו לדון על הצד החומרי של ההסכם. המשא ומתן בדבר התשלום לא נמשך זמן רב. הגב׳ פשקביץ הציעה 250 זלוטי לחודש לנפש. הסכום הנ״ל לא היה גבוה, באופן יחסי, היות שאנשים שילמו פי שניים, שלושה ואפילו פי ארבעה מהסכום הנ״ל בעד נפש אחת. ערך הכסף הפולני בתקופת היטלר היה די נמוך. הסכמתי מיד להצעתה של גב׳ פשקביץ וקבענו, כי בעוד 2—3 ימים נעביר את חפצינו ונבוא לגור אליה, כלומר להיחבא. נפרדתי ממנה מאושר מההסכם עמה וחזרתי הביתה.

ב. תקופת המעבר עד חיסול גטו סטרי

אחרי שהושג הסכם ביני לבין גב׳ פשקביץ, עברנו לגור אצלה, כלומר אני ופנחס. העברנו את חפצינו וספרי והסתדרנו איך שהוא. בחדר עמדו שתי מיטות ושתי ספות. מיטה אחת קיבלתי אני עם פנחס וישנו יחד. לא היה זה כל כך נוח, אך מי רשאי בזמנים טרופים כאלה להתאונן על אי נוחיות בשינה? במיטה השניה ישנו שני בניה של הגב׳ פשקביץ ועל הספה ישנה האם. לנו איפוא בחדר חמישה אנשים. דלת החדר למטבח היתה סגורה תמיד, כדי לנהוג זהירות כלפי השכנים. גם דלת המטבח, שהובילה למסדרון, היתה תמיד סגורה על בריח, כדי שלא יבואו במפתיע אורחים בלתי רצויים. הגב׳ פשקביץ לא היתה מכניסה אף פעם אורחים לחדר. מקום המיועד לקבלתם היה משמש תמיד המטבח. הדבר הזה נתן לנו בטחון, כי אף אחד לא ייכנס לחדר. אנחנו מצדנו דיברנו בלחש ואת אופן הדיבור הזה לא שינינו עד שחרורנו. כל הנכנס היה דופק בדלת המטבח, ואז היינו מסתתרים מאחורי ארון או מאחורי ספה עם משענת גבוהה.

הבית בו נמצא המחבוא שלנו, נמצא ברחוב זילונה מס׳ 13 מול בית הקברות היהודי הישן. הוא היה בן שלוש קומות ודייריו מרובים. המחבוא היה בקומה השלישית. באותו בית גרה בזמנו לובה שוולב עם אמה ואחד מבני משפחת וולמן.

החלה בשבילנו תקופה חדשה. קיים היה עדיין הגיטו, או יותר נכון החלו בזמן זה לתחום אותו. הזמן הוא דצמבר 1942. הפכנו ליצורים מוזרים, שאסור לנו לצאת החוצה, אסור להיראות בפני הבריות, אסור ללכת לקולנוע, לתיאטרון או סתם לטייל בחוצות העיר. אסור היה לנו גם לדבר או לצחוק בקול רם. הסתכלנו בעד החלון (דירתנו היתה בקומה שלישית וזה היה מזלנו) אבל מן הצד, כדי שלא יראונו אנשים ויחשדו בנו, כי יהודים אנחנו, המסתתרים בפני הנאצים. היה מסוכן להסתכל בגלוי בעד החלון החוצה גם מבחינה אחרת, כי בחוצות העיר היו מתהלכים מלשינים למכביר, הן פולנים והן אוקראינים, ואלה בראותם יהודים במקום, שאסור היה להם לגור, היו מלשינים מיד עליהם בפני השלטונות הנאציים וגורלם היה נחרץ מיד. לא פעם שאלנו את עצמנו, במה נבדלים אנחנו מאנשים אחרים, המתהלכים

בחופש בחוץ, המטיילים או צוחקים ועושים הכל כאוות נפשם. במה שונים אנחנו, כי מוכרחים אנו לשבת סגורים כמו בכלוב, ואסור לנו, כליתר בני אדם, ליהנות מהשמש ומהאוויר? הלא אלה נבראו בשביל כל האנשים, בלא הבדל עם, גזע או מין?

אולם למרות ההגבלות, שהיינו כפופים להן, יכולנו עוד לקיים קשרים עם הגיטו, כל זמן שהוא היה קיים. במשך כל היום ישבנו רתוקים לחדר, אולם בשעות הערב תקפונו געגועים למכרים ולידידים, כי רצינו לדעת מה נשמע בגיטו, מה שלום בני המשפחה והידידים וכו׳. היינו רגילים לצאת בליווי הגב׳ פשקביץ בערבים עד לגבול הרובע הארי ומשם בהסתר מתגנבים לגיטו. במיוחד היינו נפגשים עם משפחת רוסלר שלמה, שגרה לא הרחק מביתנו בגיטו. הרגשתי, כי הם מקנאים בנו, כי הצלחנו להשיג מקום מגורים מעבר לגיטו. הם ראו את עצמם כאבודים ולא ראו כל זיק של תקווה, שיצילם מהשמדה. השתדלתי לנחמם, אולם מה תנחומים יכלו לקבל, אם ראו לנגד עיניהם את קצם הקרוב? ראיתי, כי קם חיץ בינינו וביניהם, ובמיוחד היתה מיואשת גב׳ רוסלר.

בגיטו הרגשנו את עצמנו, למרות האווירה המדכאה, יותר חפשיים מבדירת גב׳ פשקביץ. יכולנו כאן לטייל עם מכרים, לדבר ולצחוק בקול רם. אולם זמן שהותנו בגיטו היה מוגבל, שעה־שעתיים בילינו כאן ובשעה תשע היינו מוכרחים להסתלק, כי היה מסוכן להתהלך בחוצות הגיטו, ושנית, קשה היה לעבור את הגבול המפריד בין הגיטו והרובע הארי בשעות מאוחרות. בשעה תשע היינו חוזרים אל גב׳ פשקביץ קצת יותר מעודדים, כי הישיבה בחדר במשך כל היום באפס מעשה וללא תנועה היתה ממיתה בנו את מרצנו וכל חשקנו לחיים.

אורח חיינו זה ו״טיולינו״ בין הרובע הארי לבין הגיטו נמשכו רק כמה שבועות. תנאי חיינו נשתנו עם התיחום הסופי של הגיטו וחזרתה של אחותי בלקה עם בעלה שמעון ז״ל ובתם הדה לגיטו, מאחר שנאלצו לעזוב את מקום מחבואם, בו היו מסתתרים בזמן האקציות עד תיחום הגיטו. החלטתי אז לעזוב עם פנחס את המחבוא אצל גב׳ פשקביץ. שני גורמים הניעוני לעשות את הצעד הזה: א. אי אפשר היה לנו להתרגל לאורח החיים במחבוא באפס מעשה וללא תנועה (אמנם הספקתי תוך הזמן הקצר לקרוא ולעיין במספר גדול

של ספרים מספרייתי, אבל המונוטוניות והדאגה לגורל אחותי ובני משפחתה הדריכו את מנוחתי). ב. רציתי לחיות יחד עם משפחת אחותי, ואפילו בתנאי בטחון גרועים יותר. קשה היה לנחש, אילו תוצאות יגרור אחריו צעד גורלי זה. פנחס לא התנגד להחלטתי, כי בשבילו הישיבה בחדר סגור היתה עוד יותר קשה, הלא הוא היה אז רק בן 12. הוא קיים אמנם את הבטחתו והתנהג למופת, אבל הבנתי לרוחו, כי קשה לו לשבת מרותק לכסא כל הימים באפס מעשה וללא תנועה. אמנם בני הגב׳ פשקביץ, במיוחד הצעיר וַלַדק, השתדלו לפעמים לשעשע ולבדר אותו אחרי חזרתם הביתה מהעבודה, אולם מה יכול לעשות ילד בגילו במשך כל שעות היום? גם הוא קרא הרבה. אולם האם יכולתי לדרוש ממנו לקרוא כל הימים?

החלטתי וביצעתי. ארזנו את חפצינו ועברנו לגור עם משפחת אחותי בגיטו בבית אוסטריונג שברחוב קז׳ימיז׳. הבית הזה גבל עם הרובע הארי ושעריו שהובילו אליו היו תמיד סגורים על מנעול ובריח והיציאה ממנו היתה בחזקת סכנת נפשות. טרם שעזבנו את בית גב׳ פשקביץ, שוחחתי אתה ואמרתי לה, כי אין אני מוותר על מקום המחבוא אצלה, ואמשיך לשלם לה את שכר הדירה החודשי המגיע לה, ובלבד שנוכל לחזור אליה בבוא יום הפורענות. הגב׳ פשקביץ הסכימה והוסיפה בנוכחות בניה, כי היא היתה מרוצה מאד מהתנהגותנו ושיבחה במיוחד את פנחס וציינה, כי הוא לא אכזב אותם. בניה, יַנק ווֹלַדק, היו בעלי השכלה תיכונית. שניהם סיימו בית ספר עממי בן 7 כיתות ובית ספר תיכוני. שניהם עבדו בתקופת הנאצים כפועלים בתחנת הרכבת בסטרי. הם לא התנגדו להסכמת אמם. במיוחד ולדק (הצעיר) התיחס אלינו יפה ובגילוי לב והתחייב בכל עת לקבלנו בחזרה, אם אפילו האם והאח הבכור יתנגדו. נפרדנו מגב׳ פשקביץ ובניה בלבביות ובחמימות יתר, וביקשנו מהם לבקר אצלנו תכופות בגיטו. את הבית עזבנו בחודש דצמבר 1942. למרות שתנאי הבטחון והמגורים היו בגיטו הרבה יותר גרועים, שמחנו לחיות יחד עם שרידי משפחתנו, שניצלו מהאקציות. תנאי מגורינו לא היו נוחים ביותר. קיבלנו מהמועצה היהודית חדר אחד ובו התגוררו תשע נפשות: משפחת אחותי — 3 נפשות, אחות גיסי רגינה שמורק ז״ל, פנחס ואני ומשפחת טיגרמן, בעלת 3 נפשות, שצורפה אלינו

ע״י המועצה. גם תנאי חיינו, נוסף לתנאי מגורינו, היו קשים ביותר. התקיימנו בקושי. אף אחד מאתנו לא עבד, כי לא ראינו טעם בדבר. כל עוד לעבודה למען הנאצים היתה מטרה, כלומר, הצלת חיינו מפני המוות, היינו יוצאים לעבודה. לאחר שהעבודה איבדה את ערכה ומטרתה, הפסקנו לצאת לעבודה, כל שכן שהשכר, שקיבלנו מהגרמנים, היה זעום כל כך (כדי כמה גרושים ליום), שלא היה בו סיפק, כדי להתקיים ממנו. התקיימנו מ״המלאי״ הזעום, שהיה לנו, ממכירת בגדינו וחפצינו. לא קשה לתאר, מה היו המזונות שנזונו בהם בגיטו הן בגלל ההספקה הלקויה ביותר והן בגלל האמצעים הכספיים המוגבלים שלנו. אין ברצוני לחזור במקום זה על אותם הדברים, שנאמרו כבר בפרקים הקודמים, אבל דבר אחד עלי לציין, כי חיינו לא היו חיים כלל וקיומנו לא היה קיום כלל וכלל. חיינו נעו בין אקציה לאקציה, בין בהלה לבהלה, בין רעב פיזי ודכאון נפשי. לא פעם התחרטתי על שעזבתי את ביתה של גב׳ פשקביץ. הלא שם הייתי בטוח לפחות, שם לא היו צפויות לי בהלות מתמידות ומריטת עצבים מתמדת ולא היתה מאיימת עלי סכנת מוות בלתי פוסקת. אולם הדבר נעשה ואי אפשר היה לעת עתה לשנותו. נראה, שהרגש המשפחתי והסולידריות המשפחתית עלו בי על רגש הבטחון העצמי.

המסחר החופשי בגיטו היה בגדר איסור חמור ומוחלט. חלק מהיהודים היו עוסקים במסחר בלתי לגלי והיו מבריחים סחורות מעבר לגיטו וחזרה. גם הגברים, שהיו עובדים במחנות עבודה וחוזרים בערב הביתה, היו מבריחים חלק מהמזונות החיוניים לגיטו. אפילו נוצרים היו מסכנים את חייהם ונכנסים עם רדת הלילה לגיטו ומבריחים אליו סחורות שונות, כמובן במחירים גבוהים ומפולפלים. אולם מי שם את לבו בימים טרופים אלו לכסף (למרות שהמלאי שלו היה מוגבל מאד). העיקר היה לחיות את היום ולא לגווע ברעב. מה שיהא מחר, הדאגה לשמיים. היהודים בגיטו קיימו את הפסוק בישעיה פרק כ״ב פ׳ י״ג ״אכל בשר ושתות יין, אכול ושתו, כי מחר נמות״. בני יהודה בתקופת מצור ירושלים אכלו לפי עדותו של הנביא בשר, אולם ספק אם רבות היו המשפחות היהודיות, אשר אכלו בגיטו בשר. מצבם, איפוא, של בני יהודה בתקופת מצור ירושלים היה

— כנראה — יותר טוב משל אחיהם בגיטו.

סחורות וירקות אפשר היה לקנות בעד החלון, היות וביתנו גבל עם הרובע הארי, אצל איכרים שעברו ליד ביתנו, במיוחד בימי שוק. אף פעם לא נחנתי בחוש מסחרי ואם אי־פעם ניסיתי לעסוק במסחר, נכשלתי תמיד והפסדי עלה תמיד על שכרי. ולכן נמנעתי תמיד מלהיכנס למשא־ומתן עם האיכרים והשארתי תמיד את התפקיד הזה לגיסי ולאחותו. נתמזל לי פעם מזל ביש, שביום שוק אחד (היה זה יום חמישי בשבוע) יצאו במקרה כל בני הבית לחצר. חלון הדירה היה פתוח והשקפתי לתומי על האיכרים ההולכים ונוסעים בעגלותיהם לשוק. פתאום ניגש אלי איכר והציע לי ביצים. לא ידעתי מה לעשות, לקנות או לא לקנות. היססתי רגע. אך מיד עלה בלבי רעיון, שאולי כדאי, שגם אני אקנה פעם משהו בשביל משפחתנו, נתפתיתי להצעת האיכר, ובלי לעמוד על המקח קיבלתי מידו את שקית הביצים, שהושטה לי דרך החלון. לאחר קבלת השקית הבחנתי, כי לא הרחק, ליד הגדר הסמוכה, רומז מישהו על ביתנו. לא הבנתי, מה פשר הדבר וטרם הספקתי לספור את הביצים ולשלם לאיכר, הופיעו לפני שער ביתנו שלושה שוטרים אוקראיניים ואזרח אחד והחלו לפרוץ את השער. לא ארך הזמן והשער נפרץ והשוטרים נכנסו בגסות לדירה. לשמע הדפיקות והופעת השוטרים התקהלו דיירי הבית מבוהלים, כי לא הבינו מה קרה. גם אחותי והגב׳ טיגרמן הופיעו מיד ושאלו לפשר הדבר. השוטרים החלו לצעוק ופנו אלי בשאלה: מי קנה פה ביצים? האם אין אתם יודעים, יהודים, שאסור לכם לקנות סחורות אצל איכרים מעבר לגיטו? טרם הספקתי להשיב, כי אני קניתי וכי אני אחראי לדבר, קיבלתי מאחד השוטרים סטירת לחי נאמנה, שהדהדה עד למרחוק. השוטרים דרשו ראשית כל לשלם לאיכר את הכסף המגיע לו ואפילו יותר מזה והחלו לערוך חיפוש בבית. הנשים נבהלו ולא ידעו מה לעשות. צריך היה לשמור ברגע זה על קור רוח והצלחתי לעשות זאת. החזקתי בבגדי, שהייתי לבוש בו, את כל הכסף שלי ושל פנחס. טרם הגיעו אלי לערוך חיפוש אישי, הוצאתי את הכסף, שהיה עטוף בשתי חבילות, וזרקתיו, חבילה אחת לארון והשניה למגרה של ארון הלילה, וכיסיתין בניירות ובסמרטוטים שונים. השוטרים לא הבחינו כנראה בדבר, והמשיכו בחיפוש. האזרח הבחין בתנועה

חשודה מצדי והפנה את תשומת לב השוטרים לדבר. הם החלו לחטט במקומות, בהם זרקתי את החבילות, אבל למזלנו ולשמחתנו לא מצאו אותן. קרה ממש נס. איני יכול להבין עד היום, למה לא מצאו השוטרים את החבילות, הלא הן היו כמעט למעלה. צריך היה רק להרים עתון או בגד אחד, ואפשר היה למצאן. אילו היו מוצאים את הכסף, היינו נשארים ללא פרוטה. הכסף הזה היה הסכום, שנצטבר אצלנו ממכירת כל החפצים, הבגדים והרהיטים, שהיו לנו ושהיו כעת מיותרים. העיקר היה לחיות ולא להתלבש יפה או לגור עם רהיטים נאים.

אחרי החיפוש, שלא נתן שום תוצאות, נדרשתי ע״י השוטרים להתלבש וללכת אתם למשטרה. לשמע הדבר הזה החלו הנשים ליילל וביקשו מהשוטרים לשחררני. הן ידעו, מה צפוי לי במקרה של מאסר. מאסר יהודי היה זהה אצל הנאצים או האוקראינים המשרתים אותם, עם מוות. למרות הבקשות והתחנונים של הנשים הוצאתי מן הבית והחלו מובילים אותי למשטרה האוקראינית שברחוב בטורי. לפני צאת השוטרים נתכבדו הנשים בסטירות לחי חזקות והושתקו ע״י כך. בדרך נתפרדה חבילת השוטרים, ונשאר אתי רק אחד. התחלתי לשדלו, שישחררני ותמורת זה הבטחתי לו סכום כסף ניכר. אמרתי לו, מה יצא לך מזה, אם תכלא עוד יהודי אחד, הלא אני אינני אשם וכי כדאי בגלל שטות כזאת, כמו קניית ביצים, לכלוא אדם? הלה ענני, כי הוא היה עושה זאת ברצון, אלא שהדבר אינו תלוי בו, יש לדבר שותפים. אם הם יסכימו, הוא לא יתנגד. הגענו לרחוב פוטיצקי לא הרחק מהמשטרה האוקראינית. חשבתי, כי אבוד אני ואין כל סיכויים, שכל השוטרים יסכימו לשחררני. בינתיים הצטרפו השוטרים האחרים אלינו. באותו רגע הופיע, כמו מלאך מהשמים, השוטר המפורסם יושיו רוט. רוח חיים ותקווה נכנסה בי עם הופעתו. קראתי לו בתנועת יד שיגש. יושיו ניגש ובבטחון עצמי מופרז פנה אל השוטרים בשאלה (רוט עמד בקשרים הדוקים וידידותיים עם המשטרה האוקראינית ואפילו עם הגסטאפו) בלשון האוקראינית: ״שצ׳ו טו, חלופצ׳י, צוחו וֶדטה טוהו ז׳ידקה? שצ׳ו ש׳סטלו״ (מה יש כאן בחורים? מה אתם מובילים את היהודי הזה? מה קרה?) השוטרים סיפרו לו, כי יצאתי (שיקרו לו) מהגיטו לרובע הארי בלי

הסרט עם מגן דוד על זרוע ימין שחובה היה ליהודים לשאת אותו תמיד, וקניתי ביצים. לא הועילו הכחשותי. לא אני רשאי לקבוע עובדות, הלא יהודי אני, ואין להאמין ליהודי, אלא לאלה שתפסוני. רוט החל למראית עין לצעוק עלי, כדי להעמיד פנים, כי הוא מזדהה אתם ומאמין להם, לשוטרים ולא לי. בינתיים נכנס למשא ומתן, כדי לשחררני. ידעתי, אם יושיו רוט באמצע, אשתחרר מיד ואתראה אחרי שעה קלה עם בני משפחתי. לא התערבתי במשא ומתן. לאחר דקות מספר אמר לי רוט: "לך הביתה". הוא לחש לי אל האוזן: "הכן אלף זלוטי, אבוא אליך עוד מעט." לא נכנסתי לוויכוח, למרות שידעתי, שהסכום הזה גבוה מדי ושלא יהיה באפשרותי לסלקו. הודיתי לו וביקשתיו, שיגש אלי. אחד השוטרים ליווני הביתה וכך שוחררתי וניצלתי מצפרני הגסטפו וממוות בטוח.

בבית קיבלוני בני משפחתי בשמחה בלתי רגילה. סיפרתי להם, כיצד שוחררתי. הם אמרו, שזה ממש נס מן השמים להשתחרר מידי המשטרה האוקראינית, וכי יושיו רוט שימש במקרה כשליח מן השמים להצילני. אמרתי להם, באיזה מחיר שוחררתי ושעלי להכין מיד את הכסף, כי רוט עלול כל רגע לבוא לדרוש את הסכום. גיסי, שמעון ז"ל, הגיב מיד ביידיש: "א כפרה דאס געלד, אבי דו ביסט דא" (יהא הכסף כפרתך, העיקר שאתה כאן). אספנו את סכום הכסף. גם גיסי נתן מכספו ואלף זלוטי היו מוכנים. לאחר שעה קלה הופיע רוט והכופר שולם לו. נוסף לכך קיבל רוט גם מתנה נאה בעד עזרתו וכך נסתיימה הפרשה שאני קורא לה "פרשת הביצים".

החיים בגיטו החמירו מיום ליום. לא ראינו רווח והצלה משום צד. גיסי שמעון ז"ל בנה בונקר במרתף הבית, בונקר מצוין, שהציל אותנו וגם שכנים אחרים ממוות באקציות אחדות, אבל ההצלה היתה לשעה קלה, למספר ימים, למספר שבועות לכל היותר. החלטנו בכל מחיר להציל את חיינו ולא ליפול קרבן כיתר יהודי סטרי. לכן השתדלנו לא לנתק את הקשרים עם הגב' פשקביץ, כדי שלא תשכח שקיים בינינו הסכם. היינו מזמינים אותה ואת ולדק בנה לביתנו והם היו נענים ומבקרים אותנו ברצון. השתדלנו גם בדרכים אחרות להדק את הקשרים אתם. הגב' פשקביץ היתה עניה והתפרנסה בקושי. הצענו לה שהיא תספק לגיטו חלב ואנחנו נקבל אותו אצלה תמיד

ונשווקו בין דיירי ביתנו ובתים אחרים. הצעתנו קסמה לה ומיד הסכימה לטפל בדבר. כוונתנו היתה לא לרווח, אלא שלא יינתק הקשר בינינו לבין הגב׳ פשקביץ. מצד שני רצינו לעזור לה, כי היא היתה ראויה לכך. את שכר הדירה הכנסנו לה כל חודש. אבל כל הכנסותיה מכספנו לא הספיקו, כדי להתפרנס בכבוד בימי הנאצים החשוכים. היו ימים שמחיר החלב היה יורד, אבל ממחירה הקבוע לא היינו מורידים לה, כך שהשיווק עלה לנו לא פעם בהפסד.

אספקת החלב נמשכה כמה חודשים ובכל יום, השכם בבוקר, היתה מופיעה גב׳ פשקביץ עם שני כדי חלב ואנחנו קיבלנו אותם באהבה וברצון. טיפלו בדבר במיוחד גיסי שמעון ז״ל ואחותו רגינה ז״ל. פתאום הפסיקה גב׳ פשקביץ להופיע עם שני כדי החלב שלה. לא הבנו מה קרה ומה הסיבה לכך. התחלנו לנחש, שאין היא רוצה יותר לסכן את נפשה ובכלל מעונינת לנתק את הקשרים אתנו, דיירי הגיטו, בל יחשדו בה הנוצרים בהושטת סיוע ליהודים. לא ראינו את עצמנו אשמים בדבר, הלא היינו אדיבים כלפיה מאד ומנומסים, חלקנו לה כבוד תמיד, כיאה לאשה המושיטה עזרה ליהודים נרדפים בימי מצוקתם ושאולי מיועד לה תפקיד של הצלת חיי מספר יהודים בבוא יום פורענות.

אולם אחרי הפסקה של כמה שבועות הופיעה גב׳ פשקביץ שוב, עם רדת הלילה, בדירתנו. לשמחתנו לא היה גבול. הופעתה של גב׳ פשקביץ היתה חוויה עמוקה לכל בני הבית. שאלנוה, מה פשר הדבר, כי הפסיקה את אספקת החלב, אולי לא היתה מרוצה מהמחירים, ששילמנו לה ואולי יש סיבה אחרת המונעת ממנה את האספקה, ובכלל למה אינה מבקרת אותנו וכו׳. הצפנו אותה בהמון שאלות, אולם היא לא השיבה, כאילו שקלה יפה, מה לענותנו. לאחר שתיקה ממושכת החלה הגב׳ בזו הלשון (הטינו כולנו אוזן קשבת והיינו דרוכים מאד לקראת זה, שהיא תגיד): ״ידידי, צר לי מאד, שנאלצתי להפסיק את אספקת החלב. הרווחתי יפה אצלכם ואין אני יכולה להתאונן עליכם. אתם בסדר גמור. אולי אני אינני בסדר, אבל מה אני יכולה לעשות. הזמנים קשים מאד, השכנים עוקבים אחרי, לאן שאני הולכת כל יום בבוקר. יש לי — כידוע לכם — שני בנים. אני כאם אחראית לגורלם. אתם יודעים, שסכנה היום לקיים קשרים עם

יהודים. אפשר ליפול לכלא ולא לצאת ממנו יותר ומה יעשו בני אז? מי יבשל להם? מי יכבס להם את הלבנים? מה יעשה יַנק ומה יעשה ולַדק? (את ולדק אהבה הגב׳ פשקביץ אהבה עזה).

הגב׳ פשקביץ התייחסה אלי תמיד בדרך ארץ, לכן העזתי להפסיק אותה ואמרתי: ״גב׳ פשקביץ יקירתנו, האם אין את מפריזה? הלא אנחנו נזהרנו מאד בעת קבלת החלב, וגם את נזהרת ולא קרה עד היום שום דבר. השתדלי להמשיך להביא שוב חלב ולא תפסידי. נעשה הכל כמיטב יכולתנו, גב׳ פשקביץ, הרגעי...״

מתוך התנהגותה ותנועותיה הכרתי, כי היא נרגשת מאד ועצבנית והפעם לא אצליח לשדלה. הסיבה היתה אחרת ויותר רצינית. לא ענין החלב הוא כאן העיקר. נכנסו כאן גורמים אחרים, שעלולים להכריע את גורלנו. בזמן האחרון, לפני שהפסיקה הגב׳ פשקביץ את אספקת החלב, החילונו ללחוץ עליה, עם החמרת המצב בגיטו, שהיא תקבל בשעת הצורך כדיירי משנה לא רק אותי ואת פנחס, אלא גם את אחותי, בעלה ובתם. הם הפסידו בינתיים את מחבואם, שהיו מסתתרים בו בעת האקציות ואז התעוררה אצלם הבעיה: איפה למצוא מקום מחבוא? אני הצעתי להם להפעיל לחץ על הגב׳ פשקביץ וכפי שהספקתי להכירה הרגשתי, כי היא לא תסרב לקבל את כולנו, כי היא מעונינת בכסף. הרגשתי בעליל כי הסיבה הזאת הביאה אותה אלינו, אולם תוצאות השיחה היו הפוכות מאלה שפיללתי להן. היא הפסיקתני והמשיכה את דבריה: ״הסיבה העיקרית, שהביאה אותי אליכם היא זאת, שרציתי להודיע לכם, כי לא אוכל לקבל אתכם לדירתי, אפילו אותך, מר נוסנבלט ואת פנחס גם כן לא אוכל לקבל. תבינו לרוחי ואני מבקשת אתכם, שלא תהיה לכם תרעומת עלי. הזמנים קשים היום. הגרמנים אכזריים ואני רוצה לחיות עם ילדי. אני מבקשת את סליחתכם, אבל באמת לא אוכל״.

הדברים האלה ירדו עלינו כרעם משמים. בחדר השתררה דומיית מוות. אף אחד לא העז לפצות פה. לא ידענו, מה להשיב. ראינו, מצד אחד, שהיא צודקת, הלא טענתה העיקריה היא, שהיא רוצה לחיות עם ילדיה וזה הכל. אולם מאידך גיסא — נפערה פתאום לנגד עינינו תהום עמוקה, שבמוקדם או במאוחר תבלע אותנו, אם לא נשתדל לקנות בחזרה את לב האשה הטובה הזאת.

אני הראשון שהפסקתי את הדומיה. התאוששתי מההלם הפתאומי ואמרתי: "גב' פשקביץ, אינני מבין, מה קרה פתאום, הלא כל הזמן היית כל כך טובה בשבילנו. באמת אינני מבין. אינני חושב, שזאת היא החלטתך הסופית. תחשבי עוד רגע, הלא אין את יכולה להפקיר חיי כל כך הרבה נפשות. הלא בתוכנו יש שני ילדים. מילא, אם אנו צריכים למות, מה לעשות? אבל מה אשמים הילדים האלה? הלא אלה לא טעמו עדיין את טעם החיים, למה ימותו המה?"

תוך כדי דיבור התחלתי להתרגש מאד, אבל השתדלתי להתגבר על הכאב הצורב. כולם מסביבי ישבו כהמומי רעם ויאוש נורא השתקף מפניהם החיוורים.

המשכתי בדברי והוספתי: "גב' פשקביץ, מה בדבר ההסכם בינינו? הלא הבטחת לי בנוכחות בניך, שנוכל לחזור אליך, מתי שרק נרצה. ומה אומר ולדק לזה, הלא הוא התחייב לקבלנו בכל עת ועידן, ברגע שתהיה נשקפת לנו סכנה?"

גב' פשקביץ לא השיבה דבר. אז התערב בשיחה הדרמטית גיסי שמעון שטולץ ז"ל, אשר ידע תמיד ברגעים גורליים להציע הצעות נבונות ומעשיות. הוא פנה אלי ואמר: "יצחק, תעזוב את זה עתה. לא נצליח, כנראה, כרגע לשכנע את הגב' פשקביץ. אל תתייאש, יימצא עוד איזה שהוא מוצא".

הוא פנה אל גב' פשקביץ ואמר: "גב' פשקביץ, עוד נדבר על זה. לעת עתה אין אנו מוותרים על המגורים אצלך. עוד נחזור לנושא. תדברי עוד פעם עם ילדיך, במיוחד עם ולדק. הוא בחור טוב, הוא לא יעזוב אותנו. אני בטוח בזה. הוא הלא הבטיח למר נוסנבלט לקבל אותו ואת פנחס בחזרה בשעת הצורך. אני חושב שהוא לא יאכזב אותו. יודעת את מה, גב' פשקביץ? אולי תחדשי את אספקת החלב? נו, מה דעתך, יתר הענינים יסתדרו כבר איך שהוא".

בעיני כולם מצאה מאד חן הצעת גיסי. אחותי בלקה אמרה: "באמת רעיון טוב. תביאי ממחר שוב חלב. תהיי מרוצה ותרוויחי קצת כסף. נשלם לך מחירים גבוהים".

חיוך רחב הופיע על פני הגב' פשקביץ. היא החלה אפילו לצחוק וגילתה את שיניה המקולקלות. נראה, שהצעת גיסי ואחותי החלה שוב לקסום לה והיא ענתה מיד: "טוב, אשאל את ולדק, אם ולדק יסכים, אביא לכם מחר חלב".

תשובתה הפיחה בנו רוח חיים חדשה. התאוששנו כולנו ונכנסה בלבנו תקווה ותוחלת. המתיחות, שהשתררה בינינו, פגה מיד וכולם החלו צוחקים, ופנחס והדה התחילו אפילו להשתובב, ולהתגרות איש ברעותו. פנחס אמר להדה: "אמרתי לך, ילדונת, כי יהיה טוב." פנחס היה מבוגר מהדה בשש שנים וראה את עצמו כחבר יותר גדול שלה. הדה קיבלה באי רצון את דברי פנחס ואמרה: "טוב, נראה".

נפרדנו מהגב' פשקביץ כידידים ותיקים, וכאילו לא נפל דבר בינינו. הגב' פשקביץ הסכימה רק להביא לנו כמקודם כל בוקר שני כדי חלב. גם המעט הזה גרם לנו שמחה ותקווה.

למחרת נתחדשה שוב אספקת החלב. ראינו בדבר סימן טוב, סימן לתקופה חדשה, להצלה ולעתיד טוב. שוב החלו גיסי שמעון ז"ל, ואחותו רגינה ז"ל להשכים בבוקר, כדי לקבל את שני כדי החלב ושוב החלו מקבלים שכנינו חלב מובחר במחירים לא גבוהים. היינו מוכרים אותו בלי רווח כמעט. האספקה ארכה זמן קצר, כי בגיטו החלו מנשבות רוחות קרות יותר. הבריות החלו מתלחשים על הקץ הקרוב לבוא. "אין הצלה יותר בגיטו, צריך לברוח ממנו, מי שלא יעזוב בקרוב את הגיטו, יעלה ל"הימעל־קאמאנדא". דיבורים כאלה וכדומה נשמעו בחוצות הגיטו.

התחלנו שוב ללחוץ על גב' פשקביץ בדבר מקום מחבוא בביתה. אף פעם לא קיבלנו ממנה תשובה מפורשת, כי היא תקבלנו, כלומר לא רק אחותי, גיסי ובתם, אלא גם אני ופנחס. גם הגב' טיגרמן החלה לשוחח עם הגב' פשקביץ בדבר מחבוא אצלה עם בתה. נסתבכו איפוא העניינים. ידענו, כי נכון לנו עוד מאבק קשה עם גברת פשקביץ. לא אמרנו נואש. ניצלנו כולנו מהאקציה ב־22 במאי 1942 והגב' פשקביץ עודנה נמצאת לא הרחק מאתנו. הרבה זמן קשה לנו להרוויח, הוא דוחק. נצטרך לעשות משהו ממשי ולא לשחק בדיבורי סרק.

פעם נוספת הזמנו את הגב' פשקביץ והבהרנו לה, כי אין לנו ברירה, כי בזמן הקרוב ביותר ניאלץ לעבור אליה, כי כולם מדברים על הקץ הקרוב של הגיטו. למרות שגם הפעם לא קיבלנו ממנה תשובה מפורשת, האמנו, כי היא לא תאכזב אותנו וברגע האחרון, כשהסירה תתחיל לטבוע, היא תחלצנו מן התהום.

פרק ו׳
חיי במחבוא

א. הערב הגורלי — 2 ביוני שנת 1943

התקווה, שתלינו בגב׳ פשקביץ, לא נתבדתה. חרות בלבי עמוק אותו ערב גורלי, 2 ביוני 1943, כשנפוצה שמועה בגיטו, כי הקיץ הקץ על הגיטו בסטרי. אימה ופחד נפלו על תושבי הגיטו. קמה בהלה, שאין לתארה ממש במלים. אריזת חפצים, התרוצצויות בגיטו, כדי לקלוט איזושהי ידיעה יותר מוסמכת, בכי ויללות של נשים ותינוקות, חיפוש והסתתרות בבונקרים שלהם או של השכנים, הצבת משמרות גברים במקומות התורפה של הגיטו, בריחות מבוהלות מעבר לגיטו למקומות מחבוא אצל הנוצרים — הנה תמונה בלתי מלאה של אותו ערב גורלי לפני חיסול גיטו סטרי.

גם אנחנו התחלנו לארוז את חפצינו, אבל לא ידענו מה לעשות, האם לרדת לבונקר ולהסתתר ולסמוך על נס, שיקרה לנו כמו בעת האקציות האחרונות, או לעבור לגב׳ פשקביץ, למרות שלא קיבלנו ממנה תשובה ברורה ומפורשת, שנוכל לבוא אליה בשעת מצוקה. ישבנו שעה קלה מדוכאים ומיואשים, ולא ידענו מה להחליט. בשעה שישבנו ונאבקנו עם נפשנו ולפני שנתגבשה בתוכנו איזו שהיא דעה ברורה, הופיעה על סף דירתנו הגב׳ פשקביץ. לשמחתנו לא היה גבול. ״למה אתם יושבים כל כך מדוכאים? ארזו את כל החפצים, ובואו כולכם אתי. מהר, כי אין הרבה זמן. אני אעזור לכם להעביר את החפצים ואקח בעצמי את הילדים.״

המלים האלה, שהשמיעה גב׳ פשקביץ ברגע של דכאון וחוסר

אונים מוחלט, היה להן תוכן כל כך עמוק, שכמעט לא הבנו את משמעותן. האם הגב׳ פשקביץ — צפה בלב כל אחד מאתנו המחשבה — לועגת לנו, או שכוונותיה רציניות והיא רוצה באמת להציל את נפש כולנו? אבל לא נשאר לנו הרבה זמן להרהר ולשקול את שיקולינו בעד ונגד. המלים של הגב׳ פשקביץ הדהדו באזנינו כפקודה. במהירות בזק גמרנו את אריזת החפצים, שנשארו לנו עוד לפליטה ויצאנו את הבית בכיוון רחוב בטורי, הגובל עם הרובע הארי. הגב׳ טיגרמן עם ילדתה בת החמש וחצי יצאה אתנו יחד, כדי לעבור אל הגב׳ פשקביץ. כשהגענו לבית של בעלי מלאכה (בית יונגרמן) שברחוב בטורי חצינו במהירות מסחררת את הכביש, המפריד בין הגיטו והרובע הארי ועלינו במדרגות לדירתה של הגב׳ פשקביץ שבקומה השלישית. את הילדים, כלומר את הדה, בת אחותי בת השבע ואת ילדת הגב׳ טיגרמן, יוז׳יה, לקחה גב׳ פשקביץ בזרועותיה והעבירה לביתה. אולם בעת העברתנו לבית פשקביץ, בהיותנו בפרוזדור הבית של בעלי מלאכה, קרה דבר, אשר הדריך את מנוחתנו במשך כל זמן שהותנו במחבוא ואשר היה כרוך בתוצאות מרחיקות לכת. לפני שעזבנו את המסדרון, פנה גיסי שמעון ז״ל לאחותי, כלומר לאשתו, בדברים אלה: ״לכי את עם הדה אל הגב׳ פשקביץ, אני אשאר בגיטו עם רגינה (רגינה היתה אחותו הבכירה). אני אהיה שקט, אם תהיה לי הרגשה, שאתן במקום בטוח. אני אסתתר איכשהו...״

לא ייחסנו חשיבות גדולה כל כך לדברי שמעון. היינו בטוחים, שאם יי׳שאר בגיטו, לא יארע לו כל רע, הלא בבונקר בו הוא יסתתר, יציל את נפשו ונפש אחותו, וכפי שהציל את נפשנו באקציות הקוד־מות, יינצל גם באקציה שתבוא. לא ידענו אז, כי האקציה תהא האחרונה וכי הנאצים יגלו אכזריות גדולה יותר, משגילו באקציות הקודמות. אינני יכול להבין עד היום, למה הרשינו לשמעון ז״ל להישאר בגיטו. אם לחיות, הרי לחיות יחד ואם חו״ח למות, גם אז יותר קל למות ביחד. הגב׳ פשקביץ הלא חיבבה את שמעון במיוחד ואותו היתה מקבלת ברצון ונותנת לו מקלט בחשק יותר גדול, משעשתה זאת עבורנו. ברור היה בשבילנו רק דבר אחד, כי הוא עושה זאת מתוך נימוקים משפחתיים, כי לא רצה להפקיר את אחותו רגינה לגורל העיוור (רגינה השתעלה קשות וע״י השיעול

היתה יכולה לסכן את נפשנו, כי בין דירת גב׳ פשקביץ ושכנתה הפרידה רק דלת). עד היום אין מצפוני שקט, על כך שלא השתדלתי לשכנע את שמעון, שיעבור אתנו ביחד עם רגינה אחותו.

אולם המשגה החמור נעשה ולא ניתן לתקנו. שמעון עם אחותו נשארו בגיטו והסתפק רק בזאת, שאנחנו עם אשתו וילדתו נמצא מקלט בטוח. גורלם של שמעון ורגינה נחרץ. הם מצאו את מותם, ולמחרת, עם פרוץ האקציה, נהרגו ע״י הנאצים. עד היום קשה לי להשלים עם הרעיון, ששמעון מת ושהחמצנו הזדמנות נדירה להציל את נפשו.

בבואנו אל הגב׳ פשקביץ הסתדרנו איכשהו. אפפה אותנו אווירת בטחון ופיעמה בלבנו ההרגשה, שלפחות כאן, עם פרוץ האקציה, לא יבואו המרצחים לחפשנו ולא ימרטו את עצבינו. אחותי עם הדה קיבלו מיטה אחת, הגב׳ טיגרמן עם בתה ספה, אני עם פנחס ספה מתקפלת, שבאמצעיתה היתה משוקעת ואף פעם אי אפשר היה ליישר עליה את הגב. קשה לי להבין כיום, כיצד יכולנו לישון על ספה רעועה ושבורה כזאת. אולם כל מה שקשה לתפוס היום, חייב ההגיון אז, באותם התנאים הקשים היוצאים מגדר הרגיל. לא היה איפוא מקום לתלונות וגם לא אמרנו דבר וחצי דבר לגב׳ פשקביץ. היינו מאושרים, כי נמצאים אנו במקום בטוח הרחק מהגיטו ואין נשקפת לנו סכנת המוות. אותו לילה פקדונו נדודי שינה ולא עצמנו עין. כשהגיעה אלינו השמועה, כי באמת מתחיל משהו להתרחש בגיטו ושחומותיו הוקפו ע״י שוטרים אוקראיניים וגרמניים עם רובים מכודנים וקסדות פלדה, כאילו התכוננו לקרב כבד עם אויב מזוין, חרדנו מאד לגורלם של שמעון ורגינה. אמרתי לעצמי: למה לא סחבתי בכוח את שמעון ורגינה אלינו, ולמה שיהיו נתונים בפחד מתמיד ולמריטת עצבים בתוך הבונקר, אפילו שיצליחו להציל את נפשם.

אולם הרהורי לא הועילו ולא כלום. הגורל נחרץ, שערי הגיטו ננעלו על מנעוליהם ולא היה מהם מנוס. הגיטו הוקף ובשעה חמש לפנות בוקר נורו מספר יריות, ששימשו סימן להתחלת האקציה. למחרת הביאה לנו הגב׳ פשקביץ את הבשורה האיומה על גילוי הבונקר, בו היו מוסתרים שמעון עם רגינה. לפי עדות השכנים ראו

אותם, כשהם מובלים ע״י שוטרים אוקראיניים. גורלם היה כגורל כל שארית הפליטה של יהודי סטרי וסביבותיה. הם הוסיפו עוד הסברים, כיצד הוצאו מהבונקר. הבונקר היה מוסווה בצורה כזאת, שאי אפשר היה להכיר בו כי זה בונקר, ובכניסה הראשית היו יכולים להגיע לתוכו רק אלה, שידעו את סוד הכניסה. אולם הנאצים חיבלו תחבולה מחוכמת, כדי להוציא את הקרבנות ממקומות מחבוא הכי מוסתרים. הם הופיעו בליווי כלבי גישוש, אשר הובילום לכל מקום, בו נמצאים בני אדם. כשלא היה באפשרות הנאצים לפרוץ את הכניסה, פרצו את החלונות שהיו גם כן מוגנים ומוסתרים יפה מפני עין המרצחים, ודרכם הוציאו את שמעון ורגינה. אחרי השחרור הלכנו לבקר במקום. החלונות היו — כפי שסיפרו — פרוצים, אבל הכניסה היתה שלמה, בלי כל נקב וחור ובמצב תקין, כפי שהיתה בימינו. שמעון ורגינה לא היו בתוך הבונקר, הוצאו ביד אכזרית, הומתו ונקברו בקבר המוני ביער ברילוב או בבית הקברות היהודי החדש.

החודש הראשון של שהותנו במחבוא אצל הגב׳ פשקביץ היה בשבילנו קשה ביותר מבחינה מוסרית־רוחנית. כל יום הגיעו אלינו שמועות איומות על חטיפת מאות ואלפי יהודים, שהובלו למוות. בית פשקביץ לא היה מרוחק מהגיטו והיו מגיעים אלינו קולות של יריות מרובים, אקדחים והדי התפוצצויות. מרחוק דרך החלון יכולנו לראות שוטרים המתרוצצים אנה ואנה בגיטו והמשתדלים לעשות את מלאכתם הנבזה נאמנה. הגב׳ פשקביץ אמרה לנו, כי אסור לגשת לגיטו וכי מרחוק נראות להבות אש מבתים, שפוצצו או נשרפו ע״י הנאצים. היא הוסיפה גם, שאנשים מספרים, כי מעשי זוועה איומים מתרחשים בגיטו. הימים וגם הלילות באותו חודש היסטורי, חודש חיסול גיטו סטרי, היו בלתי־נסבלים. היתה לנו ההרגשה, כי ביתנו הנמצא מעבר לגיטו, נמצא בתוך הגיטו וכי מאחד אותנו רגש של סולידריות עם קרבנות, המוצאים יום יום ממחבואיהם להורג. החודש הזה, חודש יוני שנת 1943, היה בשבילנו חודש של זעזועים נפשיים קשים וארך עד לאין סוף. הגיעו אלינו גם שמועות, שנערך במחנות עבודה בסטרי טבח בפועלים יהודים (הטבח בוצע בחודשים יוני־יולי־אוגוסט). רק חלק מהם ניצלו והועברו לאחר מכן למחנות

עבודה אשר בדרוהוביץ ובוריסלב (באותם המקומות היו בארות נפט).

ב. חיינו במחבוא אחרי חיסול גיטו סטרי

החלה בשבילנו פרשת חיים חדשים, חיים במחבוא. עם חיסול גיטו סטרי, הוכרזה העיר כ״יודענריין״, כלומר שאין קיימים בה יותר יהודים והמגורים בה הם בשבילם בגדר איסור חמור. כל יהודי, שיעז להתגורר בעיר, יוצא לפי החוק להורג. לפי החוק הזה אסור היה גם לנוצרים להחביא יהודים וגם עליהם חל עונש מוות במקרה של הסתרת יהודים או אפילו במקרה של מתן מקלט ארעי בביתם. למרות הכל לא שמו היהודים את לבם לחוק והסתתרו אצל נוצרים, ואלה הסתירו יהודים או מתוך ידידות או עבור תשלום הגון. חלק גדול מהם נתגלו ע״י הנאצים והוצאו להורג. חלק אחר נרצח בצורה ברברית, לפעמים ע״י הבעלים עצמם, לאחר שנשדדו מהם החפצים שלהם. רק חלק זעיר מתוך אלה שברחו מהגיטו והסתתרו אצל נוצרים, ניצלו ונשארו בחיים. מן הענין יהיה הדבר, אם אספר במקום זה על הפרשה העגומה של האחיות שטולץ, מוניה (אשת פומרנץ הצעיר) והניה. הן מצאו בזמן האקציות מקלט ארעי אצל בן איכרים עשירים בשכונת ״לאני״, דובז׳נסקי, ובמיוחד ניצלו את המקום בעת האקציה המחסלת של גיטו סטרי. בן איכרים זה היה ידיד משפחת שטולץ והיה מבקר בביתם לעתים תכופות. הוא הסכים לקבלן והתחייב להסתירן בביתו או בממגורתו. באחד הימים, בזמן חיסול גיטו סטרי, נפוצה בעיר שמועה, כי האחיות שטולץ, מוניה והניה, נמצאו ע״י איכרים מתות בשדה. אי אפשר היה באותו זמן להגיע שמה, כדי לזהות את גופותיהן. לפי שמועה זו הוגש להן ע״י דובז׳נסקי רעל בתוך אוכל, שהובא להן לממגורה. באיזה מקום נקברו גופותיהן קשה היה להיוודע. אחרי השחרור חיפשנו את הפושע, כדי למסרו לדין, אולם הוא הצליח להימלט לגרמניה, ששימשה באותו זמן מקלט לפושעי מלחמה מכל רחבי תבל.

פתחנו איפוא בפרק חדש בחיינו. החוק הנאצי אסר עלינו בכל החומרה את החיים, אולם למרות החוק האכזרי מנוי וגמור היה

אתנו לחיות ולהתקיים. נגדנו היה חוק בלתי אנושי, חוק של פראי אדם, שראו בנו גזע שפל ומכשול להגשמת מטרותיהם השפלות. לצדנו היה חוק האלהים הנותן חיים לכל חי והמזין כל בריות בעולם. האמנו, כי חוק האלהים, חוק השמיים, יגבר על החוק האנושי החילוני.

הגב׳ פשקביץ התיחסה אלינו יפה, ערכה לנו את הקניות, גילתה אורך רוח וקשה היה לי להעלות, לפי התנהגותה בתקופה הראשונה, אף תלונה אחת נגדה. הנשים שבחבורה, אחותי והגב׳ טיגרמן, היו מכינות את הארוחות והכל התנהל כחוק. לא היינו עשירים ולא הבאנו אתנו עושר לבית הגב׳ פשקביץ. כל החפצים הטובים והיקרים נמכרו עוד בזמן היותנו בגיטו, ובידינו היו רק סמרטוטים וסכום כסף לא גדול, שנצטבר ממכירת הבגדים והחפצים. שילמנו בקביעות לגב׳ פשקביץ שכר דירה והשתדלנו לא לפגר. יכולנו גם להרשות לעצמנו, בתקופה הראשונה, כלומר בשלושת־ארבעת החודשים הראשונים, לקנות חלב, חמאה, גבינה, סוכר ואפילו לפעמים בשר. כל עוד שהפרוטה היתה מצויה בכיס, אכלנו מאכלים די מזינים ולא הרגשנו רעב מהו. רק הרגשה אחת קיננה בלבנו, כי הננו אנשים נחותי דרגה, הנתונים לחסד ולשבט של משפחת פשקביץ. אנשים, שנשללו מהם כל זכויות אדם ואזרח, שעליהן נלחמו דורות על דורות ושעליהן נשפך דם למכביר. אולם לא היתה לנו ברירה, אלא לחכות ולצפות לגאולה.

האווירה במחבוא בשבועות הראשונים, במיוחד אחרי חיסול הגיטו ולאחר שנפסקו היריות וההתפוצצויות, היתה די נוחה וכל אחד בפינתו הקטנה שלו היה יכול עוד איכשהו לחיות ולנשום. השתררה אווירת שלום ותקווה, שלמרות הכל, למרות החוק האכזרי, נציל את נפשנו ונצא לאוויר העולם. גם הנשים חיו בשלום והילדים השתדלו להתנהג בשקט, כדי שלא יתגלה לשכנים מקום מחבואנו (קצת יותר קשה היה עם ילדת הגב׳ טיגרמן. הילדה היתה בלתי ממושמעת, צעקנית ואפילו צרחנית ולא פעם הרימה את קולה וב־צעקותיה ובבכיה הקולני, היתה מרגיזה ומעצבנת אותנו. לא נשארה לנו ברירה, אלא להבליג על עצמנו ולהשקיט את הילדה). אולי הרגישו בנו השכנים, אבל לא רצו להלשין עלינו לפני הגסטאפו, כי

הוצאתנו להורג היתה גוררת אחריה באופן אוטומטי הוצאתם להורג של הגב׳ פשקביץ ושני בניה, יַנֶק ווֹלַדֶק. יתכן שהגורם הזה השפיע עליהם, כי חסו על הגב׳ פשקביץ ובניה ומשום כך גם אנחנו ניצלנו.

שאלתי לא פעם את עצמי: האם השכנים יודעים על קיומנו או לא? הלא לא יתכן, שלא שמעו את בכי יוזקה (שם הילדה של הגב׳ טיגרמן) ואת צעקותיה, ולמה אינם מלשינים עלינו ומסגירים אותנו לגסטאפו?

ג. כניסתו הפתאומית של דוור

באחד הימים של חודש אוגוסט 1943, כשכולנו יושבים בנחת בשעות לפני הצהריים בחדרנו ומשוחחים עם הגב׳ פשקביץ על הא ועל דא ומצב רוחנו טוב עלינו, נפתחה פתאום דלת המטבח ובה הופיע דוור עם מכתב מבעלה של גב׳ פשקביץ מגרמניה. דלת המטבח היתה, בניגוד למנהג, פתוחה. גם דלת חדרנו היתה פתוחה. הגב׳ פשקביץ נבהלה מאד, יצאה מהר מן החדר ונכנסה למטבח, כדי לקבל את המכתב. היא הספיקה אפילו לנעול את דלת החדר אחריה. אחרי מסירת המכתב יצא הדוור כלעומת שבא מבלי להעיר דבר. בסגרה את דלת המטבח על הבריח, החווירה הגב׳ פשקביץ מאד ופחד בלתי־רגיל השתקף בפניה. היא לא יכלה ממש להוציא הגה מפיה. כולנו שתקנו ולא ידענו מה להגיד. בלב כולנו צץ באותו רגע רעיון אחד: אנחנו אבודים כולנו. הנה ילך הדוור ישר מכאן לגסטאפו, ילשין עלינו ויספר, כי בבית הגב׳ פשקביץ מסתתרים יהודים ואחרי שעות מספר נוצא להורג. גב׳ פשקביץ הספיקה להוציא מפיה רק מספר מלים: ״מה יהא עלינו עכשיו״. החל בינינו לבין הגב׳ פשקביץ ויכוח ער, האם הדוור ראה אותנו או לא ראה אותנו. כדי לנחם אותנו ואת הגב׳ פשקביץ הבענו כולנו דעה אחידה, כי הדוור לא היה יכול לראותנו. הלא ברגע שהופיע בפתח המטבח, היא יצאה מיד וסגרה אחריה את הדלת. הלא אדם זר אינו יכול תוך שניות ספורות להתמצא במצב ולהבחין, מי היו אלה שישבו בחדר. יהודים בוודאי לא — אמרנו — יהודים הלא לא יֵשבו בגלוי בחדר וישוחחו בצורה חפשית. יהודים יושבים בשעה זאת בחורים אפלים ואינם מעיזים לצאת לאור היום.

הגב׳ פשקביץ היתה בדעה אחרת. היא טענה את ההיפך ממה שטענו אנחנו. הדוור — אמרה — בוודאי ראה אותנו. אין כל ספק, שראה אותנו. עד שהיא הספיקה לקום ממקומה ולסגור את הדלת אחריה, היה יכול אפילו תוך דקות ספורות לראות אותנו ולהבין, כי יהודים יושבים בדירתה. הלא הדוור הוא מכרה, מוסר לעתים קרובות דואר ומכיר את בני משפחתה. הוא יודע, שיש לה שני בנים ואלה עובדים, ומי הם אלה, גברים ונשים, היושבים בביתה בשעות לפני הצהריים. הוויכוח נמשך זמן רב, אנחנו בשלנו והיא בשלה ולא הגענו לכלל דעה אחידה. המקרה עם הדוור עכר מאד את רוחנו, ולמרות שהיינו תקיפים בדעתנו כלפי גב׳ פשקביץ, התגנב ללבנו אי־שקט, אשר הדריך את מנוחתנו. התחלנו לחשוב מה לעשות, כדי לסכל את מזימת הדוור במקרה שירצה להלשין עלינו בפני הגסטאפו. היו כל מיני הצעות וביניהן אחת, שהג׳ פשקביץ תשתדל להיפגש אתו במתכוון ולשמוע מפיו, מה יגיד לה. החלטנו, שהיא תחכה לדוור ליד בנין הדואר, כדי לקבל ממנו את הדואר. אם לא יגיד לה כלום, סימן הוא, כי לא ייחס שום חשיבות לדבר, ואנחנו יכולים לשבת בשקט בבית פשקביץ. ואם חו״ש יגיד לה משהו על הדבר, הרי לא תהיה לנו ברירה, אלא לעזוב את הבית ולחפש מחבוא אחר או להסגיר את עצמנו לידי הגסטאפו.

כפי שהחלטנו, כן עשתה הגב׳ פשקביץ. למחרת בבוקר יצאה לדואר, כדי להיפגש עם הדוור. הוא מסר לה שוב מכתב מבעלה, אבל לא אמר לה דבר. בספרה לנו את הדבר, לא הבנו פשר הדבר. האם באמת לא ראה אותנו או אולי הוא רוצה להתעלם מהדבר, או אולי הוא חס על גב׳ פשקביץ, בידעו, כי הלשנתו והסגרתו אותנו לידי הגסטאפו עלולה לגרום גם למותה ולמות בניה. כל מיני מחשבות והרהורים הטרידו את מוחנו. למרות הכל חיכינו בחרדה למשהו, שעלול בימים הקרובים לחול על ראשינו. לא היינו בטוחים, אם ביום מן הימים לא יופיע פתאום הגסטאפו בביתנו ויוציאו אותנו ביד גסה להורג. הגב׳ פשקביץ ובניה גם הם לא היו שקטים והתהלכו מהורהרים, כאילו ציפו למשהו גורלי, העלול להתרחש. הגב׳ פשקביץ השתדלה עוד פעם להיפגש עם הדוור, כאילו במקרה, אבל גם הפעם לא העיר לה דבר. שתיקתו של הדוור שכנעה את

כולנו, כי מצד זה אין נשקפת לנו כל סכנה, אולם רק כעבור 3 — 4 שבועות נרגענו במקצת. אחרי המקרה עם הדוור נהגה הגב׳ פשקביץ זהירות יתר. היא היתה נועלת תמיד את דלת המטבח על בריח וגם אנחנו מצדנו השתדלנו, שדלת חדרנו תהיה תמיד נעולה.

ד. שכנה נטפלת אל הגב׳ פשקביץ

מקרים דומים לנ״ל קרו לנו תכופות. על כל צעד ושעל ארבה לנו סכנה, על כל צעד ושעל נאלצנו להיזהר, בל נתגלה. אסור היה לנו לדבר בקול רם וההרגל לדבר בלחש נכנס ממש לדמנו (אפילו אחרי השחרור המשכנו לדבר זמן רב בלחש). אפילו הילדים, הדה, ויוזקה, למדו את האמנות הזאת. אסור היה לנו לצחוק בקול רם וגם להשתעל, ובבית התהלכנו תמיד בגרביים ועל בהונות הרגליים. אסור היה לנו לשכוח את כל כללי ההתנהגות הזהירה, אם רצוננו להחזיק מעמד ולחיות.

באחד הימים נכנסה לחדרנו הגב׳ פשקביץ וסיפרה לנו, כי שכנה אחת החלה להתעניין בה יותר מדי. היא שאלה אותה, למה דלת הדירה נעולה אצלה תמיד על בריח. הלא אף פעם לא היתה נועלת אותה. למה היא עושה זאת עכשיו? ממה היא מתפרנסת, האם הכסף, שהבנים מביאים לה מספיק לה למחייתה, האם יש לה מלאי של מזונות וכדומה. שוב החלו בינינו ויכוחים, שוב השתדלנו לנחמה ולעודדה, כי לא תשים לב לדברי השטות של השכנה, שלא תייחס להם שום חשיבות, שתבטל אותם ותימנע מלהפגש אתה. גם ללבנו התגנב חשש, שמא היא יודעת על קיומנו והיא חוקרת במיוחד את הגב׳ פשקביץ, כדי להוציא מפיה את כל האמת. הזהרנו אותה גם, שתימנע מלערוך את קניותיה בשעות היום, שלא יהא חשוד הדבר בעיני הבריות ובמיוחד בעיני השכנים. יעצנו לה גם לא לקנות את המצרכים בחנות אחת, כי במרוצת הזמן יתעורר אצל בעל המכולת חשד, למה היא קונה מצרכים חיוניים תמיד בשפע רב. הלא כולם יודעים, כי בעלה בשבי ויש לה רק שני בנים, ואין לה צורך בכמויות כל כך גדולות של מזונות ומצרכים. הגב׳ פשקביץ היתה מסדרת לנו את כל הקניות, ומביאה הביתה את כל המזונות.לטובת העניין

הזהרנו אותה, שתגביל את קניותיה ותקנה מזונות בכמויות קטנות יותר.

עם כניסתנו לביתה של הגב׳ פשקביץ, השתפר בהרבה מצבה הכלכלי והיתה, על כן, מכינה בשבילה ובשביל בניה מאכלים דשנים ובשפע רב. השכנים היו מבקרים אצלה תכופות והיו רואים את השינויים שחלו באורח חייה, ומתפלאים על שפע המאכלים, שהיתה מגישה לבניה. העזו אפילו לשאול אותה, מנַיִן היא לוקחת כסף, כדי לקנות חמאה, חלב, בשר וכו׳ בשפע רב, הלא המצרכים האלה עולים ביוקר ואף קשה להשיגם. הגב׳ פשקביץ היתה פוטרת אותם בלא כלום או היתה מספרת לשכנים, כי היא מקבלת כסף מבעלה מגרמניה ויש לה אפשרות לחיות עתה חיים טובים יותר. במיוחד נעשתה טורדנית ביותר השכנה, שהוזכרה לעיל. היא רצתה לדעת כל פרט ופרט על חיי משפחת פשקביץ. איפה היא קונה מצרכים ובאיזה מחירים, האם החמאה והבשר, שקנתה היום, טריים, כמה כסף היא מקבלת מבעלה, איפה מבלים הבנים את הערבים וכו׳ וכו׳.

הדבר נעשה בעינינו חשוד. למה מתעניינת השכנה בכל דבר, מה איכפת לה, איפה הגב׳ פשקביץ קונה מצרכים ובאיזה מחירים, מה איכפת לה אם החמאה והבשר היו טריים וכו׳. במוחנו החלה מנקרת מחשבה, שמא השכנה הזאת חוקרת את בעלת הבית שלנו מטעם הבולשת הגרמנית והיא מוסרת להם את החומר, אשר ביום מן הימים ישמש להם עילה לעריכת חיפוש בבית פשקביץ, וכתוצאה מזה יביא הדבר למאסרנו והוצאתנו להורג.

הדבר לא מצא חן בעינינו. הנה בא עלינו שוב פגע רע. לא הספקנו עדיין להירגע מהמקרה עם הדוור, והנה באה עלינו צרה חדשה. שוב באו עלינו ימים קשים ולילות של נדודי שינה. שוב הטרידה אותנו המחשבה שהשכנה, בחקירותיה את הגב׳ פשקביץ, מתכוונת למשהו, וכי אין היא עושה זאת בלא כוונה מיוחדת, וכי בוודאי היא יודעת על קיומנו וביום מן הימים יושם קץ לחיינו. הצטערתי מאד, שהדבר עלול לפגוע באחותי ובבתה הדה, אשר לפי כל הסימנים נתייתמה בוודאי. הצטערתי על פנחס, שלא מזמן איבד את הוריו וגם על יוזקה הקטנטונת, שעלולה לקפח בקרוב את חייה. לא היה מנוס

מההרהורים הנוגים, שפקדוני ביום ובלילה. לי עצמי לא היה אכפת על החיים. במוקדם או במאוחר, חשבתי, יוציאונו מכלובנו ויהרגונו או ישלחונו לעינויים חדשים לאושביץ או למחנה השמדה אחר. ואם כן, למה להאריך את הסבלות והיסורים, מוטב לגמור את הפרשה הזאת יותר מוקדם ובכבוד. העניינים ממילא יגעים ואין סיכויים לבוא הקץ. למרות המפלות, שנחלו צבאות היטלר ברוסיה, היתה החזית הגרמנית עדיין עמוק בפנים רוסיה, כמה אלפי קילומטרים הרחק מאתנו. הרהורים אלה הוגיעוני ולא נתנו לי מנוח. היו ימים, שרציתי לעזוב את המחבוא ולהסגיר את עצמי בידי הגסטאפו או לברוח ליער הקרוב, כדי להצטרף לאיזו קבוצת פרטיזנים. אך מיד חזרתי בי, כי ראיתי, שהרעיון אינו בר־ביצוע בגלל כמה טעמים. ראשית, ידעתי שאם אעזוב את המחבוא, אני מפקיר את בני משפחתי ואת משפחת טיגרמן לחסד ולשבט הגב׳ פשקביץ והיא עלולה ביום בהיר אחד לגרש אותם, כדי להיפטר מהצרה אחת ולתמיד. לא אוכל לעשות את הדבר הזה. הן אני אחראי לגורל הנפשות האומללות, הרוצות לחיות והמסתתרות מפני העין הזועמת של הכובש הנאצי. הגב׳ פשקביץ התחשבה בי מאד, ולא היתה בשום אופן מעיזה לעשות דבר זה, כל עוד אני נמצא בביתה. אך בעזבי את ביתה, מי יודע, אם לא תגרש אותם. השכל הבריא הכתיב לי להישאר.

הטעם השני, שעיכב בעדי לעזוב את המחבוא, הוא לא ליפול בידי הנאצים, שעלולים לפני הוצאתי להורג להתעלל בי ולענותני, כדי לסחוט ממני הודאות על מקום הימצא המחבוא ועל מקומות מחבוא של יהודים אחרים. ואם כן, למה לסכן את חיי הנפשות היקרות לי מעל לכל? לא היה איפוא טעם לעזוב את המחבוא ונאלצתי להישאר בו ולחכות לקץ הטוב.

באחד הימים הזמינה השכנה הנ״ל את הגב׳ פשקביץ וגילתה לה את הסוד, שהחזיקה אותו זמן רב, שכל השכנים מתלחשים ביניהם, כי היא מסתירה בדירתה יהודים ושתיזהר מאד, בל יביא הדבר לתוצאות גרועות. היא — כלומר השכנה — אינה מתכוונת לשום דבר רע ולה לא אכפת כל העניין, אבל יכול להימצא מישהו שילשין עלינו, ואז מה יהיה עליה? הלא היא יודעת, כי לפי החוק הגרמני אסור להחזיק יהודים ולהסתירם והדבר עלול לסכן את חייה וחיי

ילדיה. היא יעצה פשוט להיפטר מהם ולגרשם. הגב׳ פשקביץ הכחישה בכל תוקף, שהיא מסתירה יהודים, ומה פתאום עלה על דעתה דבר משונה כזה. היא יודעת, שהדבר מסוכן מאד ולא היתה עושה זאת בכל מחיר. הגב׳ פשקביץ, למרות שהשתדלה להבליג על רגשותיה, נתבלבלה ויצאה ממש מכליה.

אחרי השיחה הזאת פרצה הגב׳ פשקביץ לחדרנו נרגשת ונסערת, ניגשה אלי ואמרה גלויות: ״מר נוסנבלט, אני רוצה לספר לך משהו. כולם בביתנו יודעים, כי אני מסתירה יהודים. הדבר מסכן את חיי ילדי, את חיי ולדק וינק. השכנה הנבזית יודעת הכל וגילתה את הסוד לכל השכנים. מה יהיה אתנו? אולי תלכו לכם. אני מרחמת עליכם וקשה לי לגרש אתכם, אבל מה אעשה עם ולדק וינק? אני אינני יכולה להסכים, כי הם ימותו בגיל כל כך צעיר. הלא הם מתחילים רק עכשיו לחיות. לכו לכם.״

מתוך התרגשות עצומה היה לי קשה להרגיע את הגב׳ פשקביץ. ראיתי, כי מצבנו אצלה מחמיר והולך. אבל למרות הכל רציתי להציל את המצב ואת שש הנפשות האומללות. התחלתי בזו הלשון: ״גב׳ פשקביץ. ראשית כל הירגעי ואחר כך נדבר. אם את בוכה, אין אפש־רות לדבר אתך״. דברי נסכו בה רוח בטחון. היא ניגבה בסינרה את דמעותיה ונרגעה במקצת. המשכתי ואמרתי: ״גב׳ פשקביץ, תראי, זה כמה חודשים, שאנחנו מתענים אצלך. אנחנו סובלים וגם את סובלת אתנו. אבל צריך להאמין, שכל זה ייגמר בקרוב וכולנו נצא לחופשי. האם לא יהיה לך סיפוק נפשי, שהצלת אותנו ותבואי על שכרך? אולם מצד שני, אם את עומדת על דעתך שנעזוב את ביתך, אנחנו מוכנים לעשות זאת מיד, אבל אם ניתפס ע״י הנאצים או האוקראינים, לא נוכל להיות אחראים למצב שיווצר אחרי החקירות, שיחקרונו. יתכן שידרשו מאתנו שנגלה את מקום מחבואנו ואז מה יהיה עליך ועל בניך?״

תמיד, כשהוזכרו בניה, היתה מזדעזעת. בניה היו מקום התורפה שלה וכששמעה מפי, כי מצד זה עלולה לצמוח סכנה לבניה, נרתעה אחורה, התאוששה ואמרה: ״לא, אל תלכו, יתפסו אתכם בוודאי. הישארו אצלי. מה שיהיה אתכם, יהיה גם אתנו. אלוהים ומריה הקדושה יצילונו. אני משביעה אותך ואת כולם, כי תישארו בביתי.

אני מבקשת את סליחתך, שהעזתי להוציא דברים מכוערים ושפלים כאלה מפי. שיהא ככה, כמו שהיה עד היום."

שמחתי כי הפרשה הזאת נגמרה בהתפייסותה של הגב' פשקביץ אתנו. אחרי כמה ימים נודע לנו, כי השכנה, שמיררה את חיי הגב' פשקביץ ובעקיפין גם את חיינו, עברה לגור בכפר ונעלמו עקבותיה. שמחנו על הידיעה המעודדת הזאת וחשבנו, שאלוהים עצמו שומר על קומץ היהודים המסתתרים אצל נוצריה רחמניה והרוצים על אף הכל לחיות ולהתקיים. מי יודע, כיצד היתה מסתיימת הפרשה הזאת, אילו נשארה השכנה לגור בביתה והיתה ממשיכה למרר את חיי בעלת הבית שלנו וגם את חיינו. ברוך שפטרנו — חשבנו.

ה. הופעתו של מר טיגרמן, בעלה של גב' טיגרמן

חיינו נשתנו עם הופעתו הפתאומית של בעל הגב' טיגרמן בבית פשקביץ. טיגרמן עבד במשך כמה שבועות אחרי חיסול גיטו סטרי באחד ממחנות העבודה בסטרי. עם חיסול מחנות העבודה והוצאתם להורג של הפועלים היהודים או העברתם למחנה עבודה בדרוהוביץ או בוריסלב, הצליח טיגרמן להימלט ובא אלינו. מצד אחד שמחנו, כי הצליח להימלט והציל את נפשו. מצד שני לא ראינו אפשרות לינה בשבילו, כי לא היתה בבית מיטה או ספה מיותרת. מיד עם בואו, בראותו כי אין מקום לינה, הצהיר בפנינו, כי הוא מוכן לישון על הרצפה, ובלבד שיוכל להישאר, כי בגיטו נשרף הכל, היהודים כולם נספו, מחנות העבודה גם כן חוסלו ואין זכר ליהדות סטרי. אין כל אפשרות לחיות מעבר לרובע הארי. הסכמנו שיישאר, למרות שידענו, שהדבר יביא לידי הרעת תנאי חיינו הגרועים בלאו הכי, וגם יעורר את רוגזה של הגב' פשקביץ. עוד חשש התעורר בנו עם בוא מר טיגרמן. היחסים בין בני הזוג היו מזמן מתוחים, והדבר יכול היה להביא למריבות וקטטות ביניהם, אשר עלולות היו להרע את בטחוננו.

מר טיגרמן היה גברתן וגם אכלן. ניחושינו בדבר אפשרות של מריבות בין הזוג החלו, לצערנו,להתאמת. הגב' טיגרמן, בהכירה את בעלה, היתה מגישה לו מנות גדולות ומשופעות. אולם לא היה בהן

כדי לְהשביע את רעבונו הזאבי. על רקע זה פרצו תכופות קטטות, שהסתיימו בבכי ויללה של האם והבת. לא הועילו שידולַי ושדולֵי הגב׳ פשקביץ, שיש בשעת צרה להסתפק במועט והגב׳ עושה כמיטב יכולתה ולבסוף החלה לאיים, כי היא לא תסבול מריבות בביתה, אשר עלולות לסכן את חייה וחייה בניה. במקרה זה הצדק היה עם הגב׳ פשקביץ. משפחתי החלה לצאת נגדי בהאשמות כבדות, למה הסכמתי שגב׳ טיגרמן תלך אתנו, ושבעקבותיה בא גם בעלה הבלתי מרוסן, שבהתנהגותו הוא מערער את בטחוננו, ומי יודע עוד מה ילד יום, אם העניינים יתפתחו בכיוון זה. לא היתה ברירה, אלא להשפיע על מר טיגרמן, שישתדל לרסן את עצמו. הלא הוא נמצא אצל נוצריה במחבוא ואם ימשיך להתנהג התנהגות בלתי־מרוסנת ויגרום צעקות, בכי ויללה של אשתו ובִתו, לא נוכל להחזיק מעמד והשכנים ילשינו עלינו ויסגירונו לידי הנאצים.

למרות שהשתדלנו להשפיע במקצת על מר טיגרמן, היו לנו במשך כל זמן שבתנו במחבוא צרות צרורות. טיגרמן הסתדר איכשהו, מצא לו מקום לינה במטבח על הרצפה, כי בחדר לא היה מקום. התלוצצנו לא פעם על הסידור הזה ואמרנו, כי יותר נעים לישון על הרצפה בשניים במטבח, מתשעה בחדר. טיגרמן היה מקבל בקורת רוח את הלצותינו ולא השיב דבר (גב׳ פשקביץ ישנה גם היא במטבח).

ו. איש שופו (שוצפוליציי) בא לחקור את גב׳ פשקביץ

לא הספקנו עדיין להתאושש מאיומי השכנה, שרק הודות לע־קירתה לכפר נחלצנו מהמצוקה, והנה באה עלינו צרה חדשה, אשר מרטה את עֲצבינו והדריכה את מנוחתנו. ביום מימי חורף שנת 1944, הופיע פתאום בדירתה של גב׳ פשקביץ איש במדי ״שופו״. דלת חדרנו היתה סגורה, אולם בדפוק האיש על דלת המטבח, הרגשנו כי מופיע אורח בלתי־רצוי. הסתתרנו כולנו, כל אחד במקומו, ועצרנו את נשימתנו. דרך הדלת שמענו את השאלה: ״וואהנט היר פרוי פשקביץ?״ (האם כאן גרה הגב׳ פשקביץ?), ״יא (כן)״ — ענתה הגב׳ פשקביץ. דרך הדלת הרגשנו, כי הגב׳ פשקביץ התבלבלה ואיבדה את שיווי משקלה. היא היתה בטוחה, וגם אנחנו, כי השופו בא לערוך

חיפוש בדירתה וכי אבודים אנחנו. הלבבות החלו פועמים בחוזקה וקשה היה להבליג על ההתרגשות העצומה, שתקפה את כולנו. בא הקץ עלינו — הרהרנו — אני הייתי שקט באופן יחסי ושמרתי על קור רוחי, אבל הנשים החלו להתעצבן ולבכות בשקט חרישי. הייתי מוכן מבחינה נפשית למות. אוּלם מה אשמים הילדים? איזה רע עוללו הילדים? אם יצטרכו הילדים למות, יהיה זה עוול כבד, שאין לו כפרה. חשבנו שתוך שניות ספורות ייכנס השוטר, ובלי לחפש רבות יגלה אותנו מיד. לא היה צורך לחפש באופן מיוחד, צריך היה רק להציץ בזוויות החדר והיינו מתגלים מיד. אולם קרה ההיפך ממה שפיללנו. השוטר, במקום לפתוח את הדלת ולהיכנס לחדר, כדי לערוך חיפוש ולהוציאנו, התיישב במטבח, לתמהוננו ולהפתעתנו הרבה, הוציא מתיקו ניירות שונים והחל להציג לגב׳ פשקביץ שאלות. דרך הדלת שמענו את השאלות והתשובות. נרגענו במקצת, כי נוכחנו, שהשוטר בא בעניין אחר לגמרי, שאינו עומד בשום קשר אתנו. הוא בא בענין בעלה של הגב׳ פשקביץ, הכלוא בגרמניה בשבי. קשה לי להיזכר, מה היתה מטרת ביקורו, אבל מתוך סיפורה של הגב׳ פשקביץ התברר לנו, כי השוטר רצה לדעת, מתי נשבה בעלה, כמה זמן הוא שוהה בגרמניה, איזה מקורות פרנסה יש לה, כמה ילדים לה, במה היא עוסקת ובמה עוסקים בניה וכו׳ וכו׳. הביקור ארך כשלושת רבעי שעה. למרות שידענו, שהשוטר לא בא למעננו, קשה היה להבליג על העצבים, והזמן הקצר הזה נראה בעינינו כנצח נצחים. לאחר בדיקה וחקירה מדוקדקת של הגב׳ פשקביץ, פתח השוטר לדקה את דלת חדרנו, הציץ בו הצצה שטחית, שאל את הגב׳ פשקביץ: ״איזט נימאנד אים צימּמער״ (האם אין אף אחד בחדר), ובקבלו תשובה שלילית, סגר את הדלת והסתלק.

נשמנו לרווחה. קמנו ממקומנו והודינו לאל, ששוב הצילנו ממוות בטוח. מרוב שמחה החלו זולגות דמעות מעיני הנשים. הסכנה היתה קרובה מאד, אבל סוכלה ע״י יד נעלמה. ההתרגשות נמשכה עוד כמה שעות ורק אחר כך פגה המתיחות. השוטר היה צריך רק לעבור פעם אחת בחדר, להציץ הנה והנה והיינו מיד מתגלים. שוב הורשה לנו ע״י ההשגחה העליונה להמשיך להתקיים.

ז. גב׳ פשקביץ עורכת סעודת ערב לכבוד חג המולד

חג המולד קרב ובא. ברחובות העיר ובביתה של בעלת הבית מורגשת תכונה רבה. את הפרוטה האחרונה מוציאים, כדי לקנות את המאכלים המובחרים, בשר, נקניקים וקתלי חזיר ולאפות כל מיני עוגות ועוגיות וחלות קמח־סולת, ואף משקאות חריפים וקלים אינם חסרים. משקאות למכביר הם חלק בלתי נפרד של סעודת חג המולד. גב׳ פשקביץ מתרגשת, מה יהא עליה ועל ילדיה, אם בני משפחתה ירצו לבקרה ולסעוד בצוותא את הסעודה. לסעודת חג המולד נודעת אצל הנוצרים, כידוע, חשיבות רבה. לפני החג נכנסה הגב׳ פשקביץ אלינו, כדי להתייׄעץ, אם להזמין את בני משפחתה, המתגוררים בכפר שבסביבות סטרי. היא הודיעה לנו, כי קיבלה מהם מכתב, בו הם מבׄיעים את רצונם לבוא אליה ולסעוד ביחד את סעודת חג המולד. מה לעשות? שואלת היא אותנו. אנחנו מייעצים לה, שתשיב מיד על המכתב ותודיע למשפחה, כי בגלל מחלה היא לא תוכל השנה לארח אותם ומבקשת סליחה מהם. גב׳ פשקביץ טוענת, כי אין ביכולתה לעשות זאת וכי מקובלת במשפחה מסורת, כי היא מארחת כל שנה את המשפחה בערב חג המולד ואי אפשר לה להתחמק מזה. אם הם ישמעו כי היא חלתה, הרי ממילא יבואו אליה לבקרה. אין ברצונה להופיע בפני משפחתה כשקרנית. הדבר יכול לעורר חשד בעיניהם.

למרות טענתה זו השתדלנו להוכיח לה, כי המוצא הטוב ביותר הוא לא להזמין את בני המשפחה. כי לאן היא תכניס אותם ומה היא תעשה אתנו באותו ערב? הלא אין באפשרותנו לצאת את הבית או אפילו לעליית הגג או למרתף, שמא יגלונו במקרה השכנים. דברינו לא שכנעו אותה והיא התעקשה, למרות הכל, להזמין את בני המשפחה. היא הבטיחה לנו רק לא להכניס אותם לחדר ושבמשך כל הזמן היא תשתדל להחזיקם במטבח. נוכחנו, כי לשווא כל דיבורינו ושידולינו וכי מנוי וגמור אתה להזמין את בני המשפחה. היינו נרגשים עד ליאוש, כי חששנו שמכאן תצמח הרעה. הנוצרים, ובמיוחד פשוטי העם, אינם יודעים כל גבול באכילה ובשתיית משקאות חריפים בסעודת חג המולד. כולם עלולים, בטוב לבם עליהם אחרי שתיה

הגונה, להתפרץ לחדר, אפילו למרות רצונה של הגב׳ פשקביץ, ובנקל לגלותנו. ראינו, כי מצד זה צפויה לנו סכנת חיים.

לאחר שבעלת הבית לא השתכנעה מדברינו, השתדלנו להציל את המצב והוספנו, שהדבר הזה עלול לסכן גם את חייה וחיי ילדיה. ידענו, ילדיה הם מקום התורפה שלה, וטרם עזבה את החדר הבטיחה לנו הבטחה חגיגית, כי היא תנהג בזהירות יתר ובשום אופן לא תרשה לאורחים להיכנס לחדרנו, אבל מאידך היא מבקשת אותנו להתנהג באותו ערב, בבוא האורחים, בשקט מוחלט, ושכל אחד יהא מוסתר בפינתו ולא יעז לצאת אפילו לרגע.

במתיחות בלתי רגילה חיכינו לבוא ערב חג המולד ולאורחים. הערב המצופה הגיע. עץ האשוח המקושט בפרחים צבעוניים, בסוכריות ובדברי מתיקה אחרים הועמד, כדי שלא לעורר חשד בעיני האורחים, בחדרנו. התחבאנו כל אחד בפינתו. הגב׳ פשקביץ ובניה לבשו בגדי חג ואווירת חג השתררה בכל הדירה. הרהורים נוגים וקודרים פקדונו באותו ערב. הנה המה, הנוצרים, יחוגו את חגם, הכינו מכל טוב, וייהנו מכל התענוגות ואנחנו היהודים ניאלץ באותו ערב, עוד יותר, להתחבא בפינות נסתרות, בל תראנו עין אנוש. עוד מעט הם יתחילו לזלול ולשתות ואנו רעבים ללחם יבש. מה פשע עוללנו, כי קופחנו מכל זכויותינו. העולם מפולג ומפוצל, עמים נלחמים נגד עמים והשעיר לעזאזל הננו אנחנו, היהודים.

האורחים הגיעו והסעודה החלה. גב׳ פשקביץ פתחה ברגע מסוים את דלת חדרנו והראתה להם את עץ האשוח, שעמד בפינה. האורחים התפעלו מאד ממראה העץ המקושט, היללו מאד את טוב טעמה והוחזרו למטבח. נשמנו לרווחה. האורחים הסבו סביב השולחן והזלילה והשתיה החלו. הטקס נמשך כמה שעות ובנשימה עצורה חיכינו לסיומו. אולם לזלילה ולשתיה לא היה קץ ולא גבול. הם זללו וסבאו ולנו אסור היה לטעום ממעדני העולם, שניתנו ע״י הבורא העליון. הלבבות שלנו פעמו בחוזקה וההתרגשות בזמן הסעודה היתה גדולה. באותן השעות הארוכות, שנתארכו עד לאין סוף, שכחנו את הרעב הכבד שלנו. משאלתנו היחידה היתה, שהסעודה תיגמר מה שיותר מהר ושניפטר מהאורחים. ידענו גם ידענו, כי לא בשבילנו נועדו כל המעדנים הטעימים, הנמצאים על השולחן,

וכי גורלנו לרעוב ולצפות רק לגאולה קרובה. חששנו רק מפני דבר אחד, שמא ישתכרו כולם ובעלת הבית תשכח אותנו ותכניס אותם לחדרנו והאורחים, מרוב שכרות, ירצו לשכב על הספות והמיטות, שמתחתן מוחבאים אנחנו.

אולם הם לא נכנסו והזלילה והסביאה נמשכו עד לאין סוף. כמה יכולה קיבת אדם להכיל? — הרהר כל אחד מאתנו. כולנו שמענו את ניבול הפה של האורחים דרך הדלת ומלים בודדות שבהם עודדו איש את רעהו לזלילה וסביאה. הם זוללים וסובאים ואנחנו רועדים מפחד ומרעב. כטוב לבם עליהם החלו האורחים, ואתם הגב׳ פשקביץ ובניה, לשיר שירים משירים שונים הקשורים בחג המולד. ״ישו נולד — ישו נולד״. המלים יצאו מפי המסובים מקוטעות ושסועות ולבסוף קשה היה להבין את פירושן.

התקרבה שעת חצות והסעודה עודנה נמשכת. אסור היה לנו להירדם והילדים המסכנים גם הם היו מוכרחים להיות ערים, למרות השעה המאוחרת. לא היתה ברירה, היה צריך להתאזר בסבלנות, עד שיסתלקו האורחים. המסובים התחילו להתנשק והתכוננו להיפרד. ״תודה רבה, רוז׳יה, תודה רבה ינק, וולדק. הסעודה היתה נהדרת. הכינותם מכל טוב העולם. מצוין היה היי״ש״. בצאת האורחים שמענו את קולותיהם הפראיים, את דפיקות נעליהם המסומרות ולבסוף נדם הכל ואנו נתנו פורקן למתיחותנו. הגב׳ פשקביץ נכנסה לחדר וריח חריף של יי״ש נדף מפיה. אולם היא היתה עדיין פיכחת, ואמרה לנו, שהשתדלה לא לשתות הרבה, כדי לא לסכן את חיי כולנו.

הודינו לה מעומק הלב ונשמנו לרווחה. שכבנו לישון, אבל מרוב התרגשות לא יכולנו לעצום עין. הלילה עבר כשכולנו, פרט לילדים, ערים. הסכנה היתה קרובה אבל, לשמחתנו, היתה כעת הלאה מאתנו.

ח. מריבות האחים פשקביץ בעוכרינו

אחד הפגעים הקשים, שהיה פוקד תכופות את בית פשקביץ, היו מריבות וקטטות בין האחים, בין ינק וולדק. ינק היה בן עשרים,

ולדק בן שמונה עשרה. כל דבר שטות היה מביא למריבות ביניהם. לכאורה הם חיו בשלום, אבל היו ביניהם קטטות, חילוקי דעות הן ביחס אלינו ולהחזקתנו והן ביחס לאוריינטציה הפוליטית. ינק התיחס אלינו בצורה עוינת והיה מסית את האם נגדנו. הוא לא התעניין בנו כלל וכלל ואחרי שסעד סעודת ערבית, היה מסתלק וחוזר בשעה מאוחרת בלילה הביתה. אחרי כל שיחה בינו והאם עלינו, היה משתנה מצב רוחה לרעה, דבר שהיה מורגש על ידינו וגם מדכא אותנו. ינק היה חבר קלוב ספורטיבי אוקראיני והיה מושפע ממנו בנקודת הבעיה היהודית. הוא היה גם אוהד המשטר של היטלר וראה בנצחונות החילות הנאציים את פתרון בעיית האוקראינים והפולנים גם יחד. ינק וולדק היו פולנים מבטן ולידה ולמרות זה ראו את הבעיות הפוליטיות של הזמן באספקלריה אחרת.

בניגוד לינק, היה ולדק מתיחס אלינו באהדה, משוחח אתנו, מביא לנו ידיעות משמחות (אם היו כאלה) ובכל זמן ועידן היה מופיע בידידנו. האם אהבה יותר את ולדק. הוא היה קרוב יותר ללבה. היתה לו השפעה גדולה על האם והודות לו — אפשר להגיד — לא העזה האם לגרשנו מביתה. לוולדק היתה גם אוריינטציה פוליטית אחרת. הוא היה בדעה, כי פתרון בעיית הפולנים ועצמאותם המדינית תלוי בנצחון רוסיה ומעצמות המערב על גרמניה הנאצית. השקפותיו היו זהות עם השקפותינו. פתרון בעיית היהודים וקיומנו הלאומי והאישי היה גם הוא תלוי בנצחון רוסיה ומעצמות המערב. היינו מתווכחים עם ולדק על נושאים אלה והוויכוחים האלה ותמימות הדעים בינינו היו מקרבים אותנו זה אל זה. ראינו בפולני הצעיר הזה את סניגורנו בפני התקפות הבן הבכור וכמעט את גואלנו. הוא היה מעודד אותנו ומפיח בנו רוח תקווה ותוחלת והיה מאמין, כי גאולתנו וגאולתם, בעת ובעונה אחת, קרובה. ברגעי יאוש, שהיו תוקפים אותנו תכופות, היה מוכיח אותנו בל נפול ברוחנו ובל נתייאש, היה גם מעודד את אמו ומבקש אותה, שתתאזר בסבלנות ושלא תגע בנו לרעה ובעתיד הקרוב יבואו על שכרם. כשוולדק היה נכנס לחדרנו, היתה משתררת אווירה נוחה של רצון טוב והרגשנו תמיד, כי בא אלינו ידיד, המוכן בכל זמן ובכל הנסיבות להושיט לנו עזרה ברוח חפצה. לעומת זה הופעתו של ינק היתה מדכאה

אותנו, כאילו רוח קרירה עברה על פנינו. הוא לא היה מעז לגנותנו בגלוי או להוכיחנו, אולם לבנו הרגיש בעליל, כי לבו אינו שלם אתנו ואילו היה הדבר תלוי רק בו, לא היה מתחשב בשום גורם ומגרשנו מעל פניו. למרות הכל היינו מוכרחים להעמיד פנים, שהכל כסדרו ושאין לנו שום תרעומת עליו. השכל הבריא הכתיב לנו, כי יש לנהוג זהירות עם ינק ולא להתגרות בו. וכן עשינו. ידענו גם ידענו, כי מצד זה עלולה לצמוח עבורנו רעה, היכולה לעלות לנו ביוקר, ואפילו בחיינו.

על רקע חילוקי הדעות הפוליטיים ועל רקע יחסם אלינו היו פורצות, כזכור, מריבות קשות המלוות מכות נאמנות, אשר היו מעכירות את רוחנו. ביום מן הימים פרצה ביניהם, ביום ראשון, יום המנוחה של הנוצרים, אחרי ארוחת הבוקר, מריבה חריפה המלווה קללות ומכות רצח הדדיות, שחשבנו שנשלם עבורן במחיר חיינו. בשבתנו בחדרנו נשמעו פתאום צעקות איומות שחדרו מהמטבח. לא הבנו את פשר הדבר. הורגלנו כבר לצעקות הבאות מהמטבח. אבל אלו חרגו כבר מהמסגרת הרגילה של צעקות בני אדם. פתאום נפתחה ברעש דלת חדרנו והאחים פשקביץ פרצו אליו בשצף קצף, בהאבקם קשות איש עם רעהו. סטירות לחי נאמנות ומכות רצח עפו לכל עבר. השתדלנו בכל כוחותינו להפריד בין הנצים, אבל הדבר לא עלה בידינו. עיני שניהם בערו כלפידי אש ופניהם היו משולהבות עד כדי כך, שאי אפשר היה להכיר אם אלה בני אדם, או חיות טרף. אחד השתדל לחנוק ממש בידיו, שדומות היו למטילי ברזל, את רעהו. הקולות והצעקות של האחים והאם התנשאו עד לב השמים. פתאום נפתחה דלת החדר והתפרצו אליו השכנים מעבר לדלת, שהפרידה בין שתי הדירות. באופן אינסטינקטיבי הסתתרנו כולנו במקומותינו הקבועים, אבל הדבר לא הועיל. השכנים ראו את כולנו. ברגע מסוים הפיל ינק את ולדק על המיטה, שמתחתה הספיק להסתתר פנחס. שמענו, כי המיטה מתמוטטת תחת משא גופות הנאבקים וחששנו מאד לחיי פנחס. המאבק בין השניים נמשך עוד זמן מה, כי השכנים הצליחו להפריד ביניהם ויצאו את החדר. פחדנו, שמא יבואו עוד שכנים אחרים או שמא הוזעקה המשטרה, כדי להפריד בין הדבקים. ראשית כל שמחנו, בצאת פנחס מתחת המיטה הרעועה שלם ובריא.

אולם היינו בטוחים, כי לא תהיה לנו יותר אפשרות להישאר בבית פשקביץ, לאחר השערוריה ולאחר שראונו השכנים. ידענו, כי עכשיו יופעל מצד הגב׳ פשקביץ לחץ כבד, ואפילו מצד הבנים, שנעזוב את דירתם. הלא יש לה כעת אמתלה, הלא ראונו השכנים, והכירו בנו, כי יהודים אנחנו, וכיצד היא תוכל להחזיקנו. הרגשנו, כי מעמדנו אצל גב׳ פשקביץ נתערער וקשה יהיה כעת לחזקו. כל עוד לא ראה אותנו איש, יכולנו לטעון, כי יש לנו זכות להשאר אצלה והיא גם לא תעז לגרשנו. אבל עכשיו? מה נוכל לטעון כלפיה? אם היא לא תעז לגרשנו, הלא השכנים בוודאי ילשינו עלינו ויסגירונו בידי הגסטאפו הנאצי. אם כך ואם כך, לא תהיה לנו ברירה אחרת, כי אם לעזוב לפני בוא המשטרה, על דעת עצמנו, את בית פשקביץ ולצאת ולחפש מקום מהבוא אחר. מאידך ידענו, שאף אחד לא ירצה לקבלנו, ושנית הצטמצמו מאד אמצעינו הכספיים. במצב מסובך וקשה זה לא יכולנו להחליט שום החלטה נבונה. ההחלטה היחידה, שאפשר היה לקבל, היתה להישאר במקום ולחכות לחסד או לשבט משפחת פשקביץ או שכניהם.

לאחר שנרגעו במקצת הרוחות ושככה הסערה, נכנסה אלינו הגב׳ פשקביץ בפנים זעומות ובלי הקדמות ארוכות ומבלי לפרש את המקרה, שאלה קצרות: ״מה יהא עלינו עכשיו? כעת בוודאי יספרו השכנים מעבר לדלת לשכנים אחרים, הדבר יתפרסם ויימצא מישהו, אם לא השכנים, שהיו בעת הריב בדירה, שילשין עלינו, ואז כולנו אבודים. עוצו, מה לעשות עכשיו״. לא יכולנו בקלות לסתור את טענותיה של הגב׳ פשקביץ. הלא הצדק היה כרגע אתה. לא יכולנו לטעון, שלא ראו אותנו השכנים, הלא הם ראו אותנו והסוד, שגב׳ פשקביץ מסתירה יהודים בניגוד לחוק, חדל להיות סוד.

ברגע שהתלבטנו עם עצמנו ובקושי השתדלנו לנחם את הגב׳ פשקביץ וגם את עצמנו, נכנס אל חדרנו ולדק ובמספר מלים נועזות הציל את המצב. הוא פנה אל האם באמרו: ״מה אמא רוצה מהם? הם אינם אשמים. הם יישארו אצלנו עד הסוף. או שכולנו נמות, או שכולנו נישאר בחיים. עזבי אותם, הכל יסתדר יפה. השכנים לא ילשינו עלינו. אתם יכולים להישאר אצלנו, כל רע לא יאונה לכם. כל עוד אני גר בבית זה, שום אדם לא יעז לנגוע בכם״.

דברי ולדק נסכו בנו רוח־חיים חדשה. המלאך הגואל בדמות הפולני הצעיר האציל הציל אותנו שוב מסיבוכים, שעלולים היו לבוא בימים הקרובים. היינו נרגשים מאד מדברי עידוד אלה, שיצאו מפי ולדק, ועיני הנשים החלו, מרוב שמחה, זולגות דמעות.

"טוב, שיהא כך, כפי שאתה אומר. אני גם כן אינני רוצה את רעתם. הצלנו אותם עד היום, נציל אותם עד הסוף. העיקר שהשכנים לא ילשינו עלינו" — אמרה גב' פשקביץ.

למרות הכל היינו עוד זמן רב דרוכים לקראת הבאות, לקראת הסכנה הנשקפת לנו. אולם שום דבר רע לא קרה. שאלנו שוב את עצמנו, למה השכנים אינם מלשינים עלינו, הלא ראו אותנו מעל לכל ספק, ויודעים כבר, כי פשקביץ מחזיקה יהודים. גם הפעם השיבונו לעצמנו: השכנים אינם חסים ואינם מרחמים עלינו, מה אכפת להם על קומץ יהודים. הם מרחמים על הגב' פשקביץ ועל בניה. "הלא היא אשה עניה, חבל עליה ועל בניה. אם נלשין על היהודים, שמסתתרים אצלה, נביא אסון ממילא על כל משפחת פשקביץ. אל לנו להתערב בדבר. רוצה היא להסתיר יהודים, שתסתיר. ידנו לא תשפוך את הדם הזה". זה היה בוודאי מהלך המחשבות של השכנים ובזאת נסתיימה פרשת ריב האחים פשקביץ. לקטטה היתה תוצאה אחת חיובית, שלא הצטרכנו יותר לפחד מפני השכנים הגרים סמוך לדירתנו ויכולנו בחופשיות יתר להתנהג ואפילו לדבר בקול רם יותר, ולא בלחש.

ט. הנסיגה הראשונה של הגרמנים מהחזית הרוסית במרץ 1944

במקרה, שתואר לעיל, לא נסתיימה עדיין שלשלת צרותינו ותלאותינו. עדיין לא שתינו את כוס התרעלה עד תחתיתה. עוד היו צפויות לנו סכנות חמורות, שעלולות היו לסכן את חיינו. נמצאנו באמצע הדרך והדרך עודנה רחוקה. המחצית השניה של דרכנו לא היתה סוגה בשושנים, להיפך; היא מלאה מוקשים וחתחתים והיינו עלולים להיכשל בה. אומץ רב וסבלנות על־אנושיים היו דרושים, כדי להחזיק מעמד ולהגיע למטרה. עצבנות ממש חולנית תקפה גם את בעלי הבית וגם אותנו, כי באופק לא נראה כל קץ ולא נראו כל

סיכויים לסוף המערכה המלחמתית ועם זאת לסוף סבלותינו ויסורינו. נמצאנו עדיין על סף שנת 1944. עדיין, למרות המפלות האחדות שנחלו הגרמנים, הם עוד החזיקו במלוא עוצמתם הצבאית את החזית בפנים רוסיה וגם החזית במערב אירופה היתה עדיין איתנה. אולם במרוצת שנת 1944 התחילו העניינים להשתנות, והתחיל לזוז משהו בחזית המזרחית. הרוסים פתחו באופנסיבה רבתי לאורך כל החזית ופרצו פרצות בתוך החזית הגרמנית הבלתי מעורערת עד כה. החזית המזרחית נתמכה בחלקה ע״י מעצמות המערב במערב אירופה, אולם עינינו היו צופיות למזרח, כי משם תבוא גאולתנו. בעירנות רבה עקבנו אחרי המתרחש בחזיתות, במיוחד בחזית המזרחית, וכל נצחון של הרוסים והתקדמותם מילאו את לבנו תוחלת, כי גאולתנו קרובה לבוא. העתונים, שהביא לנו כל יום ולדק, (״נוביני לבובסקי״ ואחרים) והמפה, היו פרושים תמיד על השולחן. בקיאות רבה גילה אז, למרות גילו הצעיר, פנחס. הוא התמצא יותר מכולנו בחזית. הוא ידע, איזה מקומות עזבו הגרמנים, איזה כבשו הרוסים, מתי בערך הם יגיעו לטרנופול, לבוב ומתי לסטרי. הוא ידע גם לספר, כי קרבות כבדים התחוללו על הקרים, מה התרחש באגן הדון, מה נשמע בקטע הצפוני של החזית המזרחית, וכי חרקוב עברה מיד ליד וגם סביב קיוב היו נטושים קרבות קשים. הקרבות האלה היוו כעת את תוכן חיינו. אם חו״ח שכח ולדק פעם לקנות עתון, היינו אומללים והתהווה חלל ריק סביבנו. לא היה לנו אז על מה לדבר. הקרבות בחזית המזרחית וגאולתנו הקרבה היו הנושא המרכזי, שכולם התענינו בו ושמתח את כולם. אפילו הילדים, למרות שלא הבינו הרבה, שוחחו בשמעם את ויכוחינו ושיחותינו על נושא זה. גם הגב׳ פשקביץ נעשתה ערה יותר והטתה אוזן קשבת לוויכוחינו. הלא גם גורלה ולא רק גורלנו כרוך היה במאורעות היסטוריים וגורליים אלה. כל יום קראו בעתונים על נסיגה מתוכננת של הגרמנים ושהנסיגה עוברת לפיהם בסדר, בלי אבידות גדולות מצדם. להיפך, העתונים הדגישו, כי תוך כדי נסיגה נגרמו אבידות קשות לאויב. זה היה הסגנון השגרתי של העתונות הגרמנית ושל המפקדה הראשית. כולם ידעו מה מסתתר מאחורי קומוניקטים אלה. כל אחד תרגם לו את המאורעות בלשונו הוא

ובסגנונו הוא, כלומר שהגרמנים נסוגים פשוט מהחזית והרוסים באים אחריהם.

אולם המאורעות האלה לא הביאו לנו, לצערנו, את הגאולה. נחלנו אכזבה מרה. הגרמנים, אחרי המפלות הראשונות ולאחר שהוקפאה החזית המערבית ולא זז שם כלום, הביאו תגבורת מן החזית המערבית לחזית המזרחית והצליחו להדוף אחורה את הרוסים. יאוש מר תקפנו. בשמחה עקבנו אחרי תנועות הגייסות הנאציים ונסיגתם מהחזית המזרחית. דרך החלון יכולנו לראות את חייליהם "האמיצים" הנמלטים בבהלה, מאובקים, כשבגדיהם קרועים עליהם ורגליהם יחפות, כשהם מחפשים מקלט מפני האויב הרודף אחריהם והשואף לכלותם. היה זה תענוג רב לראות את אויבינו הגאים תמיד והרומסים תמיד את יריביהם ברגל גאווה ובמגף מסומר והמתאכזרים במיוחד ליהודים, הנמלטים על נפשם מפני האויב האדיר. תפסנוכם, אויבינו המושבעים, בקלקלתכם! תטעמו גם את טעמנו, תרגישו גם אתם את פירוש הדבר להיות נרדפים ע"י מישהו שחזק יותר מכם! תרגישו גם אתם את הפחד, שבא עלינו והמדריך את מנוחתנו!

אולם שמחתנו לא ארכה. היא הפכה לאבל כבד וליאוש קיצוני. אויבינו התקדמו שוב וידידינו נהדפו אחורה. חודש מרץ 1944 עורר בנו תקוות רבות, אולם הביא לנו גם אכזבות כבדות, ושוב היינו מוכרחים להישאר בכלוב ולהיות תלויים ברצונה ובמצבי רוחה של הגב' פשקביץ. שוב לא היתה לנו אפשרות לצאת לחופשי ולחיות כיתר בני אדם וליהנות מקרני השמש, מצפצוף הצפורים ומאוויר העולם. עם התקדמות הגרמנים בחזית המזרחית שאלנו לא פעם את עצמנו: לשם מה כל הסבל הזה, לשם מה הרעב והמחלות, שהחלו לפקוד אותנו, מה תועלת תצמח לנו מכל היסורים, הלא ממילא אבודים אנחנו, לא נוכל להחזיק מעמד, כל הגורמים הם נגדנו. יאוש מר החל מכרסם בלבנו. איך אפשר לחיות בתנאים כל כך קשים. הלא לכל קץ וגבול, אולם לסבלותינו אין קץ וגבול. לבני אומות אחרות מותר לטייל, לבלות, ליהנות מכל תענוגות העולם, ולמה נשללת הזכות הזאת מאתנו? האם אנחנו בני אדם יותר גרועים? הלא מחומר אחד קורצנו, כיתר בני־אדם. מי זה לקח לו את הזכות

להבדיל בין אנשים, להגיד אלה טובים ואלה רעים? הלא אלוהים ברא את האדם וממנו יצא כל המין האנושי ולמי הזכות להפלות חלק אחד לרעה? פתרונים לאלוהים!

באותו פרק זמן, כלומר בתקופת הנסיגה הראשונה של הגרמנים מהחזית המזרחית, נתגלו הרבה משפחות יהודים, שהיו מוסתרים אצל נוצרים וסכנה זאת היתה נשקפת גם לנו. הגרמנים בנסיגתם המבוהלת לא יכלו למצוא מקום חניה או לינה במחנות צבא או בקסרקטין, היות וכולם היו מלאים חיילים ולא יכלו להכיל חיילים חדשים. היו איפוא חונים תחת כיפת השמים, בחצרות וברחובות העיר. אולם היו גם כאלה, אשר רצו למצוא להם מקום "נופש" יותר נוח והיו מחרימים דירות פרטיות ומתאכסנים בהן. כצפרדעים בזמנו במצרים מילאו החיילים הגרמניים את כל הבתים הפרטיים של העיר, ואפילו הדירות הגרועות ביותר נשאו חן בעיני האבירים הגרמניים, שרצו למצוא מחסה זמני מפני האויב הרודף אחריהם ומפני מפציציו. הגיע התור גם על ביתנו. חצר ביתנו והרחובות הסמוכים לה "נכבשו" ע"י חיילים. דרך החלון ראינו אותם, את "ידידינו" המושבעים. עקבנו אחרי כל תנועה ותנועה שלהם וחשבנו, שיפסחו על ביתנו. לדאבוננו הרב הבחנו מלמעלה בקבוצת חיילים הנכנסים למסדרון הבית ועולים במדרגות בנעליהם המסומרות וברעש גדול, אשר הדיו נשמעו למרחוק. כל דירות הבית נתפסו בקלות ובעליהן קיבלום בסבר פנים יפות. בעלי הדירות הפיקו גם תועלת מהכנסת אורחים זו, הואיל והחיילים היו מחלקים להם מתנות שונות בצורת שימורי דגים, בשר, לחם, סוכר וביסקוויטים, מצרכים יקרי ערך, שלא קל היה להשיגם בשוק החופשי.

דרוכים, אולם לא באפס מעשה, חיכינו לבוא החיילים הגרמניים. החלטנו, ביחד עם משפחת פשקביץ (כולם היו באותו זמן בבית, גם האם וגם הבנים), לא להרשות להם בשום פנים ואופן להיכנס לדירה. דיבוריהם הגסים והקולניים הגיעו כבר אלינו. הנה הם באים כבר, הם נכנסים לדירה הסמוכה הגובלת עם דירתנו. שומעים כל מלה היוצאת מפיהם. הם פורקים את נשקם ותרמיליהם והדירה מתמלאת רעש והמולה. קבוצת חיילים אחרת ניגשת לדלת דירתנו. "מאכט אויף (פתחו)" — נשמע קול מבחוץ. אין קול ואין עונה מבפנים.

"מאכט אויף, שנעללער, פערפלוכטע פולען (פתחו יותר מהר, פולנים ארורים)". אין קול ואין עונה מבפנים. כשלא קיבלו תשובה נעשו החיילים יותר תוקפניים, החלו לצעוק בקולות אדירים, לדפוק בדלת בחוזקה באגרופים, בקתות רובים ולבעוט במגפיהם המסומרים. החלטתנו היתה נחושה — לא לפתוח. הלא מגינים אנחנו לא על דבר של מה בכך, מגינים על חיי עשר נפשות, שבעה יהודים ושלושה נוצרים. רוח אחת איחדה אותנו ברגע גורלי זה, כשנשקפה לנו סכנת מוות. ידענו, אם ניכנע ונפתח, אבודים אנחנו. קול פנימי אדיר לחש לנו: "לא לפתוח, לא לפתוח". התבצרנו מאחורי הדלת וכולנו בגופותינו הגנו עליה, לבל יצליחו לפרוץ אותה.

שוב נשמעו קולותיהם הפראיים של החיילים: מאכט אויף, פערפלוכטע פולען, וויר שיסען" (פתחו, פולנים ארורים, אנחנו יורים). גם האיום הזה לא הועיל. כחומת ברזל עמדנו כולנו מאחורי הדלת. אחד עודד את רעהו בתנועות יד וברמיזות לא להיכנע ולא לפתוח.

המאבק על הדלת והגנתנו עליה נמשכו כעשר דקות. בראות החיילים, כי אין פותחים, החליטו לוותר ובקללות נמרצות הסתלקו. אולם אנחנו לא הרפינו מהדלת ונשארנו לידה. לא ידענו, אם החיילים הסתלקו רק לרגע קט והם עלולים עוד לחזור וביתר עוצמה ירצו לכבוש את הדירה, או הסתלקו לגמרי. לא היינו גם בטוחים, אם לא תבוא קבוצת חיילים אחרת ושוב נצטרך להגן על הדלת ועל חיינו. מאחורי הדלת בחוץ נשתתק הכל. שמענו את קולותיהם, שבקעו מהדירה הסמוכה ומהחצר.

אולם הם לא חזרו יותר. שוב קרה לנו נס. היינו כולנו כהמומי רעם ומרוב התרגשות לא פצה אף אחד פה. לבבנו היה מלא רגש של שביעות רצון ושל סיפוק נפש, כי בהחלטתנו הנחושה ובעקיבותנו לא להיכנע הצלנו את נפשנו. עוד זמן רב עבר, עד שפגה המתיחות הגבוהה ועד שחזרנו למסלולנו. אכן היתה זאת חוויה בלתי רגילה, שמרטה את עצבינו וזעזעה אותנו כליל.

אחרי המקרה הזה החלטנו לנהוג זהירות יתר, כי הלא מוקפים היינו מכל העברים אויבים מושבעים, שחונכו ברוח השנאה ליהדות ואם רק ירגישו בנו, לא יהיה לנו מנוס מהמוות. במשך כמה שבועות חיינו כבאי המוקף מכל העברים אויבים, המוכנים כל רגע לכלותנו.

לא היה קל לשלוט על העצבים במצב מתוח זה. במשך כל היום ועד השעות המאוחרות בלילה שמענו את דיבוריהם הגסים של החיילים ואת צחוקם הפרוע ואת ריקודיהם וחשבנו, כי אף פעם לא יסתיימו תעלולי הגורל, המתעלל בנו קשות. שוב פקדונו בלילות נדודי שינה ולא יכולנו לעצום עין. סבל לא יתואר היה זה לשכב לילות ארוכים ולא לעצום עין.

מצב זה נמשך כמה שבועות. עם הדיפת הרוסים ונצחונותיהם החדשים של הגרמנים, עזבו החיילים את הבית וחזרו לחזית והחיים חזרו ל"מסלולם הרגיל".

פרק ז׳

התקופה השניה של חיינו במחבוא

(אפריל 1944 — אוגוסט 1944)

א. תקופת הרעב, המחלות ואפיסת הכוחות

אורח חיינו הבלתי־לגליים בתקופה הראשונה, כלומר עד נסיגת הגרמנים, כפי שתואר לעיל, היה קשה ומלא זעזועים כבדים, אולם בתקופה השניה, מאפריל עד אוגוסט 1944, נשתנו תנאי חיינו לרעה, כי הצטרפו גורמים חדשים, אשר העכירו את רוחנו. עצם העובדה, שהנאצים התקדמו בחזית והדפו אחורה את הרוסים, דיכאה את רוחנו והביאה אותנו להרהורים נוגים. כל עוד ראינו שהרוסים מתקדמים וזזה גם החזית המערבית, היו לנו עוד סיכויים כלשהם להחזיק מעמד ולהציל איך שהוא את נפשנו. עם החמרת המצב הצבאי בחזית המזרחית לרעתנו, נעשו סיכויינו לעתיד יותר טוב קלושים. בתקופה הראשונה פיעמה בלבנו התקווה, כי ימי סָבלנו ספורים, כי עוד חודש, עוד שבוע, עוד מספר ימים ונהיה חופשיים. אולם עם הרעת המצב הצבאי תקפה את כולנו אכזבה מרה והדרך לחופש ולגאולה נתארכה בהרבה. עצבנות כללית תקפה את כולנו וגם את בעלת הבית שלנו ובניה. לא ראינו קץ ליסורינו והאופק שלנו נתקשר עננים כבדים. מה יהא עלינו בכלובנו הצר ועל ילדינו המסכנים? מתי יבוא הקץ? מתי נתחיל לחיות כיתר בני אדם? או אולי לא נצא כבר אף פעם מכלובנו זה ולא נשתחרר ממרותה של הגב׳ פשקביץ?

בתקופה זו הצטרפו ונתוספו גורמים חדשים, אשר ערערו את

שיווי משקלנו הגופני והנפשי ואת בריאותנו. כל עוד היתה מצויה בכיס הפרוטה, יכולנו עוד איך שהוא להתקיים, למרות הצמצומים השונים שהנהגנו מזמן. כל עוד אפשר היה לקבל שלוש מנות דלות ביום ולהשקיט את הקיבה הרעבה, יכולנו להאמין, שנחזיק מעמד. אולם לאחר שהחלה לאזול הפרוטה ואצל אחדים מאתנו כבר אזלה מזמן, התחלנו לצמצם את מנותינו הרגילות משלוש לשתיים ולבסוף לאחת וגם זו האחת, הדלה, בשבועות האחרונים לפני השחרור, לא הוגשה תמיד. הרעב התגנב בחשאי אלינו ובעקבותיו מחלות ובמיוחד מחלות עור. פרשת הרעב והמחלות במחבואנו היתה אחת הכבדות ביותר, ולא ראינו לה פתרון. כאמור, צומצמו מנות האוכל ומטרת כולנו היתה, אם אין אפשרות להציל את נפש המבוגרים, נציל לפחות את נפש שני הילדים המסכנים, הדה ויוזקה. חדלנו איפוא לקנות חלב, קפה, בשר, חמאה, סוכר, גבינה, המצרכים החיוניים ביותר לגוף, והסתפקנו במשך חודשים ארוכים במנת לחם דלה, שהיתה מקלקלת עפ"ר את קיבותינו, ובתפוחי־אדמה. אולם, גם מנה זו החלה לחסור. שום עזרה מבחוץ לא הושטה לנו. לא קיימנו שום קשרים עם אנשים מבחוץ, היות שלא נתנו אמון באנשים, אפילו בידידים הכי טובים, מפחד שמא ילשינו עלינו. העדפנו לרעוב מלקיים קשרים עם מישהו מבחוץ ולסכן את נפשנו. בעלת הבית גם לא היתה מסכימה בוודאי לשמש מתווכת בינינו לבינם, ולכן ויתרנו על דרך הצלתנו זו. האדם היחידי, שהודות לו יכולנו עוד לקבל את מנת הלחם או רק מנת תפוחי־אדמה ליום היתה אחותי. אצלי ואצל פנחס, וגם אצל משפחת טיגרמן, אזלה בחודשים האחרונים הפרוטה וגם אצל אחותי. אולם נשאר לה דבר חפץ אחד, שעון זהב, אשר הציל ממש את חיינו. את השעון הזה מכרה באמצעותו של ולדק וכך נתאפשר לה לקיים את כולנו. סכום הכסף, שקיבלה אחותי עבור השעון, היה די זעום ובקושי הספיק לזמן־מה, כדי לתת מנה זעומה של תפוחי־אדמה לכל נפש. מנה זו היתה מוגשת לא בשעת הבוקר, כי אם בשעות הצהרים המאוחרות, אולם מצרך זה לא תמיד אפשר היה להשיגו.

אווירה כבדה ביותר השתררה עקב המצב הזה בכלובנו. כולנו החילונו לרזות ולכחוש ומשקלנו ירד פלאים. פנינו החווירו ועינינו

שקעו עוד יותר בחוריהן. לעבור מקצה אחד של החדר לקצהו השני עלה בידינו רק בקושי. הגענו כמעט לאפיסת כוחות, עקב הרעב הכבד שהתגנב לתוכנו, ועקב הוויטמינים החיוניים לגוף האדם, שלא הוכנסו לתוכו. החלו פוקדות אותנו מחלות, במיוחד מחלות עור. צרעת כבדה כיסתה את איברי גופנו. מחלות העור שלנו היוו את הפרק הקשה ביותר בחיינו במחבוא. להזמין רופא אסור היה, הלא מבחינת החוק הנאצי אסור לנו להתקיים ולחיות והגב׳ פשקביץ לא היתה גם מסכימה להזמינו, כדי שלא נתגלה. היא היתה בכלל פחדנית גדולה, וכל דבר היה מטיל עליה פחד ואימה ומעורר בה חשד. דרך הטיפול הזאת במחלותינו ירדה איפוא מן הפרק.

התחלנו לחפש דרך אחרת לריפוי הצרעת. מחמת אפיסת הכוחות קשה היה לנו לעמוד על הרגליים והן היו כושלות ומחמת הצרעת קשה היה לנו לשבת וגם לשכב. נשארה לנו רק דרך אחת: לתלות את עצמנו. זה היה המצב היחידי, שיכולנו להימצא בו מבחינה פיזית. התחילה פרשת קניית משחות שונות בבתי מרקחת. בעלת הבית הביאה לנו כל יום משחה ובה היינו מרפאים את הצרעת. אולם עוד לא הספקנו לרפא מקום אחד, נתגלו חטטים ופצעים חדשים במקומות אחרים. קשה לי כיום להבין, כיצד הצלחנו בסופו של דבר לרפא מחלת עור קשה כל כך באמצעים פרימיטיביים ביותר. גם קניית המשחות גרמה צרות צרורות. הרוקח התחיל להתפלא, למה בעלת הבית שלנו קונה כל יום משחה בכמויות גדולות, והתחיל להציג שאלות, שבלבלו אותה ולא יכלה להשיב עליהן. היה צורך לעבור לבית־מרקחת אחר. אולם גם כאן חזרה ונשנתה הפרשה עם השאלות והבלבולים. אנחנו הדרכנו את בעלת הבית, כיצד להשיב על שאלות, אולם היא נאלצה לעבור לבית מרקחת שלישי וכך עד לאין סוף.

מחובתי להעלות במקום זה את רוח ההקרבה של הגב׳ פשקביץ, שלמרות הסכנות המרובות, הכרוכות בתקופה חשוכה זו בסידור קניות של מצרכים או משחות, לא הרפתה מתפקידה והיתה משרתת אותנו בנאמנות. אלמלא היא ומסירותה ורוח הקרבתה ודאי שלא היינו מחזיקים מעמד והיינו נספים יחד עם יהודים אחרים. את הצרעת הצלחנו לרפא רק אחר צאתנו מהמחבוא וזאת בלי משחות

ואמצעים רפואיים אחרים, אלא פשוט ע״י מאכלים טובים ומזינים. האמצעי הזה הועיל באופן רדיקלי יותר מתרופות אחרות.

ב. מצב רוחה של הגב׳ פשקביץ מתקלקל

מצבנו הכלכלי השפיע לא רק על עצמנו, על הרעב ועל התהוות המחלות, אלא גם על מצבה הכלכלי של בעלת הבית שלנו ובעקבותיו על מצב רוחה. מצבנו הכלכלי נתערער, אזלה הפרוטה ומחמת זה לא היה באפשרותנו לשלם לגב׳ פשקביץ שכר דירה. רובנו הפסקנו להכניס לה את שכר הדירה, פרט לאחותי. עקב זה נאלצה גב׳ פשקביץ לצמצם את קניותיה ומאכליה, שהיתה מגישה כל הזמן לבניה בשפע רב. כל עוד היתה מקבלת שכר דירה בקביעות וקונה בשפע מזונות, היה לה כדאי להחזיק אותנו ולסבול. אולם משנפסק מקור פרנסתה העיקרי, החלה לשאול את עצמה, לשם מה היא מחזיקה את היהודים האלה? כסף הם אינם משלמים ויש לה מהם רק צרות. הגיע כבר הזמן להיפטר מהם. מצבי רוחה השתנו מיום ליום, משעה לשעה. כל זמן, שהיתה מקבלת מאתנו שכר דירה, היה מצב רוחה טוב, ולמרות הסכנות הכרוכות בהחזקתנו, היתה משוחחת אתנו ומעודדת אותנו, לבל נתיאש. אולם כשחדל לזרום הכסף לכיסה, נעכרה רוחה עליה ולא פעם היתה מוכיחה אותנו, ובמיוחד את הילדים, שאינם מתנהגים בסדר, שצוחקים יותר מדי, שמדברים בקול רם וכו׳. נוכחנו, כי מצבנו מחמיר והולך גם מבחינה זו. לא די שרעבים היינו ללחם, לא די שפקדו אותנו מחלות, לא די שהגענו לאפיסת כוחות, נוסף לזה החלה בעלת הבית להציק לנו. בכל פעם הטיחה נגדנו האשמות כבדות, למה באנו אליה, שכר הדירה שהיתה מקבלת מאתנו, ממילא היה נמוך מאד, ונוסף לזה גם את זה לא שילמנו. אחרים קיבלו בעד החבאת יהודים הון תועפות ובכלל, למה היתה לה כל הצרה הזאת וכו׳. האשמות וטענות כגון אלה הושמעו ע״י הגב׳ פשקביץ תכופות.

הבאנו לפניה שוב כל מיני טענות־נגד, כדי לשכנע אותה, שאנו בעצמנו לא ידענו, שהמצב הזה יימשך זמן רב כל כך, ואילו היינו יודעים זאת, לא היינו באים להתחבא אצלה. שתתאזר בסבלנות,

עוד חודש, עוד חודשיים וסוף סוף ניפטר מהגרמנים, ואז...

מצבנו המוסרי הורע ומעמדנו כלפי בעלת הבית נתערער. כל זמן, ששילמנו לה, התחשבה בנו והיתה, למרות הכל, מכבדת אותנו. אבל עכשיו ירדה בהרבה קרננו בעיניה, והיא ראתה בנו אנשים מיותרים בביתה לגמרי. "עני נחשב כמת" — לא פעם עלה על לבנו רעיון זה.

בתקופה זו היה עפ"ר מצב רוחה גרוע ביותר. לא פעם היתה משמיעה באזנינו נאומים ארוכים, שאת תוכנם אפשר לתמצת במספר משפטים: "אתם הלא רואים, כי הגרמנים מנצחים, אין כל סיכויים, שהרוסים יבואו. כסף אין לכם, לאכול אין לכם מה, ואני עניה, לא אוכל לתת לכם כלום. מה יהא בסופכם? מי יודע, כמה זמן תארך המלחמה, אתם תמותו מרעב אצלי. אולי תנסו לעשות משהו". כוונתה היתה ברורה למדי לכולנו. היא לא אמרה זאת במפורש, אבל הבנו, כי היא חושבת בצורה עדינה להיפטר מאתנו.

במקרים כאלה היה כרגיל מופיע ולדק ומוכיח את אמו, כי תרפה מאתנו, כי אנו ממילא אומללים והיא מוסיפה עוד לזרות מלח על פצעינו. "לאן ילכו — היה טוען — יש להם רק דרך אחת — למשטרה, לגסטאפו. מנין את יודעת, שלא יכריחו אותם לגלות להם את מקום מחבואם ואז מה יהא עלינו? תדעי, אמא, יוציאו אותך ואת כולנו ויהרגו אותנו ככלבים, הגסטאפו לא יתחשב בנו, כי פולנים אנחנו. הם גם את הפולנים רואים כאויביהם וישמחו לירות ולהרוג כמה פולנים, שהחביאו יהודים". דברים בסגנון זה היו תמיד משכנעים אותה. שבניה ימותו, עם הרעיון הזה לא השלימה אף פעם. היא מחתה את עיניה מדמעות, שהחלו זולגות, ביקשה את סליחתנו ויצאה את החדר.

ג. יהודי מת נמצא בחצר ביתנו

קרה מקרה ונמצא פעם בחצר ביתנו יהודי מת. פחד מוות נפל על בעלת הבית שלנו. היא לא איחרה לבוא לבשרנו את הבשורה הזאת. בחצר התאספו השכנים, במיוחד נשים, והחלו לפרש את המקרה. אחד אמר, כי היהודי יצא בוודאי מבית אחד השכנים והתאבד, כי לא רצה למות בדירתו, כדי לא לסכן את חייו. השני טען, כי נפצע

בוודאי ע״י שוטרים והצליח להימלט מהם ומת בחצרם. שלישי נתן לדבר עוד פירוש ואמר: בוודאי יש אצל מישהו מהשכנים עוד יהודים, והדבר עלול לסכן את חיי כל הבית, ולכן צריך למסור על המקרה למשטרה והיא תחקור כבר את הענין ותדע, מה לעשות. בסגנון זה סיפרה לנו הגב׳ פשקביץ על המקרה. ומה אתם חושבים — הוסיפה — המשטרה תערוך בוודאי חיפוש אצל כל השכנים ואז, ללא כל ספק, ימצאו אתכם ומה יהיה עלינו אז? אינני רוצה להציק לכם, אבל תחשבו על הדבר ותשקלו יפה, מה עלול לנבוע מזה. באותו יום לא היה קץ לדיבורים ולוויכוחים סוערים בינינו. איך שלא יהיה, נוצר מצב מתוח ועדין וקשה היה לנחש, מה עלול להתרחש בשעות הקרובות או בימים הקרובים. כמו בכל המקרים החלטנו לא לזוז מהמקום. מה שיבוא עלינו, יבוא. אין לנו לאן ללכת. או להישאר בחיים במקום מחבואנו ולהחזיק מעמד עד הגאולה, או להיתפס חו״ש אבל רק במחבוא. בכל מצב, שנוצר, היתה לפנינו רק דרך אחת: להישאר תחת קורת גגה של הגב׳ פשקביץ ולא להיטלטל עם הילדים בכיוון בלתי נודע.

לא הועילו כל דיבורי הגב׳ פשקביץ וחששותיה. באותו יום וגם בימים הבאים חיינו בפחד מתמיד, שמא יבואו התליינים ויוציאונו תוך עינויים להורג. אבל החלטתנו היתה נחושה והיא: לא לזוז מהמקום ויהי מה. הלא כבר עברו עלינו מקרים שונים, שהטילו עלינו אימה ופחד, אבל שום תוצאות רעות לא גררו אחריהם. למה יגרור דווקא מקרה זה אחריו תוצאות רעות? השכל הבריא וההגיון, כמו בכל המקרים הקודמים, שהיו לא פחות מסוכנים ממקרה זה, הכתיבו לנו, שאם ירצו לגרשנו אפילו בכוח, להישאר במקום ולא לזוז. כדי לחזק את דבריה, שצפויה לנו בקרוב סכנה רצינית, הוסיפה הגב׳ פשקביץ לספר שבשעת הדיבורים והפירושים, שניתנו ע״י השכנים למציאת היהודי המת, רמזה אשה אחת עליה, כלומר על הגב׳ פשקביץ, שהיהודי יצא בוודאי מביתה.

אולם המקרה הזה נשאר רק בגדר חששות, דיבורים ופחדים ולא גרר אחריו כל תוצאות שליליות עבורנו. המת סולק מהחצר, נקבר באיזה מקום וכעבור כמה ימים נשכח כליל. לא זלזלנו כלל וכלל בדבר, שעלולה לצמוח ממנו רעה, אבל לאשרנו עבר הכל בשקט ולא דובר על זה יותר.

ד. האופנסיבה הרוסית הכללית והגאולה הקרובה

אחרי המשבר הקשה, שעבר עלינו עם הדיפת הרוסים ע״י הגרמנים בחודש מרץ 1944 ומצב הקפאון שנוצר בחודשים אפריל, מאי, יוני, החלו שוב להגיע אלינו שמועות, כי הרוסים החליטו לחדש ביתר שאת את התקפותיהם ואף עומדת להתבצע בעת ובעונה אחת נחיתת חילות מעצמות המערב על חופי צרפת. הבנו, כי עכשיו יבואו הקרבות המכריעים וייחרץ, ביחד עם זה, גם גורלנו. אחרי הדכאון הנפשי והיאוש המר, שתקפונו עם נסיגת הרוסים, הרי בהגיע אלינו השמועות המעודדות, החילונו שוב להתאושש ונכנסה בנו רוח של תקווה חדשה. שמש הגאולה החלה לאט לאט להופיע ולחממנו וללטפנו בקרניה החמות. בתקופת המעבר בין האופנסיבה הראשונה והשניה, נחשבנו כמעט כמתים, הן בגלל הרעב והמחלות, שפקדונו והן בגלל חוסר הסיכויים להיגאל בזמן הקרוב. שמשנו, שהאירה לנו במשך זמן רב ועודדה אותנו להחזיק מעמד ולא להתיאש, שקעה באותו זמן כליל והשתרר סביבנו חושך גמור. במרכז התעניינותנו עמדו שוב הקרבות בין הרוסים והגרמנים, שהתלקחו לאורך כל החזית ביתר עוז. שוב החילונו לעקוב בדריכות אחר התקדמות הרוסים וכל נצחון שנחלו, היה גם נצחוננו. שוב נפרשה על השולחן מפת אירופה ושוב ציינו מקומות, שנכבשו ע״י הסובייטים. כמעט כל יום נוסחו הקומוניקטים של הפיקוד הראשי של הצבא הנאצי בסגנון שגרתי: הנסיגה בקטע זה או אחר עברה לפי התכנית. האויב סבל אבדות כבדות, אבדותינו קלות. או בסגנון אחר: יישרנו לטובתנו את החזית בקטע זה או אחר. הבנו היטב את פשר הקומוניקטים המעורפלים של הפיקוד הראשי. שוב הופיע פנחס כמתמצא יפה בגיאוגרפיה ונתן פירושים להתקדמות הרוסים ולכיבוש מקומות אסטרטגיים על ידם. שוב החלו מצלצלים בחדרנו שמות המקומות, שעליהם נטושים קרבות כבדים. שוב התחלנו להיווכח איך מתקדמים הרוסים בקטע הצפוני, המרכזי והדרומי. זוכר אני את הקרבות שהתחוללו סביב המקומות סמולנסק, ויטבסק, קורסק, פולטבה, חרקוב, קיוב, חצי האי קרים וכו׳. במיוחד קשים וממושכים היו הקרבות סביב סמולנסק, ויטבסק, קורסק וחצי האי קרים וחרקוב.

כל התקדמות מצד הרוסים מילאה את לבנו שמחה ועליצות. ע״י כך גדלו סיכויינו לשחרור ולגאולה. כל התקדמות מצד הגרמנים בסקטור מסוים של החזית יאשה ודיכאה אותנו. באותם הימים ההיסטוריים השתלטו עלינו לסירוגין רגשות מעורבים. שמחה ועליצות, עצב ודכאון הופיעו תמיד שלובי זרוע.

אולם למרות שהחזית התקרבה אלינו בצעדי ענק, שאלנו לא פעם את עצמנו: האם אנחנו נזכה לרגע המאושר, שנוכל לצאת לאוויר העולם ולחיות כיתר בני־האדם? הגאולה אמנם קרובה, הרוסים מתקדמים והגרמנים נסוגים, אבל כל זמן שיושבים אנו במחבוא והגסטאפו עודנו קיים בעירנו, הסכנה לא חלפה עדיין. האם נוכל להחזיק מעמד למרות הרעב והמחלות ואפיסת הכוחות? האם לא נכרע תחת כובד הרעב והמחלות? מה תועלת תצמח לנו מנצחונות הרוסים ליד חרקוב, סמולנסק או קורסק, אם בסטרי יושבים עוד אותם הנאצים ושלטונם האכזרי נותן עוד את אותותיו? נוסף לכך הגיעו אלינו באותו זמן שמועות על גילוי יהודים מוסתרים אצל נוצרים, אשר הרגיזו אותנו מאד. הגב׳ פשקביץ סיפרה לנו אפילו על גילוי יהודים בקרבת מקום. הנה, חשבנו, גם אלה היהודים ציפו בדריכות ובכליון עיניים לבוא הרוסים והנה במקומם הופיעו הנאצים, אשר גילום והוציאום להורג, או שלחום למחנות השמדה. מי יודע, אם לא צפוי לנו גורל דומה, כגורל אלה היהודים שנתגלו? מה טובים אנחנו מהם, הלא גם הם רצו לחיות ולצאת לחופשי. הלא גם הם סבלו זמן ממושך כל כך וציפו לגאולה כמונו ולא זכו לרגע המאושר. אלה הן תהפוכות הגורל המר, שנועד ליהודים תחת כיבוש הגרמנים.

למרות הסבל העל־אנושי, שנועד לנו וליהודים הדומים לנו באותו פרק זמן, החלו סיכויינו לגאולה לקבל צורה מוחשית יותר. החזית הרוסית החלה להתקרב מיום ליום, משעה לשעה, וגם הגיעו אלינו שמועות על הצלחת הנחיתה של חילות מעצמות המערב ועל הקרבות בצרפת ובמיוחד בנורמנדיה. החזית המערבית של גרמניה נחלשה, בגלל העברת כוחות רבים לחזית המזרחית, וזה גרר אחריו התקדמות בזק של חילות בעלות הברית. כל יום נכבשו ע״י הרוסים במזרח וע״י בעלות הברית במערב מקומות אסטרטגיים חשובים חדשים. חודש יולי 1944 היה החודש המכריע בהתפתחות

הקרבות בחזית המזרחית ובחלק גם בחזית המערבית. כל יום הביא לנו הפתעות נעימות. מצב רוחנו נשתנה לטובה בהרבה וגם יחסה של הגב׳ פשקביץ אלינו. ראינו בעליל, כי מהקרבות האלה תצמח גאולתנו והיינו בטוחים, כי הרוסים לא יאכזבו אותנו יותר, כפי שזה קרה בחודש מרץ. הם לא יסוגו יותר, הם יגיעו בקרוב אלינו — עודדנו את עצמנו. הגב׳ פשקביץ וולדק היו נכנסים אלינו תכופות ומביאים לנו בשורות טובות. הם עצמם ראו, כי תקוותנו אינה יותר תקוות שווא, וכי היא הולכת ומתגשמת מיום ליום. הלא הם היו מעוניינים כמונו בבוא הסובייטים, הלא כל עוד איתנים הגרמנים, לא נוכל לעזוב את ביתם. נשתנתה האווירה בחדרנו. עוד חודש, עוד שבוע, ונהיה חופשיים.

בינתיים צלחו הרוסים את הנהר דניסטר והקרבות הועתקו לשטח גליציה המזרחית. הרגשנו, כי לא רחוק היום, בו ניפטר מהגרמנים ונצא לחופשי. עוד התחוללו קרבות נואשים סביב העיר טרנופול, אולם לאחר שנשברה התנגדותם הזמנית של הגרמנים, החלה הנסיגה הכללית שלהם לאורך כל החזית. לא היה כבר כל ספק, כי עוד מעט יעזבו הגרמנים את העיר סטרי והרוסים יכבשוה. שמענו על כיבוש ערים שונות בגליציה המזרחית, על כיבוש זלוצוב, ברודי, והנה הגיעו הרוסים גם ללבוב. הלא רק מרחק קטן הפריד בין לבוב וסטרי. החזית המזרחית התחילה לאט לאט להתפורר.

אולם טרם שהתפוררה החזית המזרחית והרוסים כבשו את העיר סטרי, נכונו לנו עוד סכנות חמורות, שהיו בעוכרינו לא פחות מהסכנות בחודשים הקודמים. עם התקדמות הרוסים בחזית המזרחית החלו להופיע בשמי עירנו מפציצים רוסיים, אשר עקבו אחרי תנועות האויב והפציצו ריכוזי מחנות וצבא. באותו פרק זמן עברו עלינו כמה שבועות קשים ביותר. ההפצצות בוצעו בדרך כלל בשעות הערב והלילה. בדיוק בשעה עשר בערב היו מופיעים כל יום מפציצים רוסיים, מאירים את השטח ברקיטות ומפציצים את העיר. לפי טרטור המנועים הכרנו כבר, כי המטוסים באים. מצד אחד שמחנו, כי הידידים שלנו מפציצים את האויבים המושבעים שלנו ושהגענו כבר עד הלום. מאידך הוחמר מצבנו הבטחוני. בהופיע המפציצים הרוסיים בשמי סטרי היו יורדים דיירי הבית וגם בעלת הבית שלנו עם בניה

למקלט. הם היו יורדים וסוגרים את הדירה ומשאירים אותנו לנפשנו. לנו אסור היה לרדת למקלט, הלא יהודים אנחנו והגרמנים עדיין שלטו בעיר ואנו היינו עלולים להיתפס על ידם ברגע האחרון לפני הגאולה. הלילות, בהם היו מופיעים המפציצים, היו לילות בלהות ונאלצנו לעבור בהם מבחנים קשים. הנה הם באים, הנה הם באים... הנה כל השטח מואר ע״י הרקיטות, הנה ביתנו נראה כבאור היום. לא ידענו מה לעשות. היינו מיואשים. הנה עלולים אנו למות מידי ידידינו ולהיקבר תחת חרבות הבית. התגוררנו בקומה השלישית והסכנה בקומה זו היתה יותר גדולה מבקומות אחרות. הדה, בת אחותי, היתה בזמן ההפצצות נשכבת במיטה ומתכסה בשמיכה ומתפללת לאלוהים שיצילנו. האמנו, כי נינצל וכי פצצות ידידינו לא יפגעו בנו. הלא אין הם מתכוונים להפציץ אוכלוסיה אזרחית וכל שכן אותנו, אלא ריכוזים ומחנות צבא. למרות הכל הופצצו בתים רבים ונהרגו אנשים מבין האוכלוסיה האזרחית. פצצות נפלו גם בקרבת ביתנו ומהדף חזק פוצצו כל שמשות החלונות בדירתנו והרהיטים כוסו אבק עבה. לא הבנו את פשר הדבר. חשבנו, כי פצצה נפלה על ביתנו וכי עוד מעט ניקבר תחת חורבותיו. נבהלנו כולנו. חשבנו, כי בא קצנו. הדה המשיכה להתפלל לאלוהים שיצילנו. אולם בעוד דקות ספורות נוכחנו, כי כולנו שלמים ובריאים וגם הבית לא נהרס. אכן היה זה רק הדף אוויר חזק ולא פגיעת פצצה בביתנו. ובכן שוב ניצלנו ממוות. זמן רב עבר, עד שיכולנו להתאושש מהזעזוע הכבד, שפקד אותנו. אחרי ההדף שמענו התפוצצויות במרחק מה מהבית. קשה היה לנו להרגע אחרי ההדף ולא ידענו, אם הסכנה חלפה כבר. אחרי ההפצצה הזאת הסתלקו המפציצים, אולם אנחנו כבר לא עצמנו עין אותו לילה והיינו כל הזמן דרוכים לקראת הפצצה חדשה, שעלולה היתה לבוא כעבור זמן־מה.

הפצצות כאלה נמשכו במשך כמה שבועות בשעות היום והלילה, ויצרו בחיינו גיהנום ממש. כל הפצצה היתה כרוכה בזעזוע כבד ובסכנת מוות ולא פעם עלה על דעתנו, כי הנה הצלנו את נפשנו במשך למעלה משנה מסכנות שונות וממצבים קשים מידי האויב, אבל יעלה אולי בגורלנו למות מידי ידידים. הרגשה מרה היתה מפעמת בלבנו בעת כל הפצצה.

אולם עם התקרב החזית סמוך לעירנו נפסקו ההפצצות. בעיר קמה בהלה, והגרמנים החלו לעזוב את העיר. ממרחק לא גדול נשמעו כבר יריות רובים ותותחים ואפילו פגזים החלו ליפול בפרברי העיר. בחוצות העיר נראו קבוצות חיילים מבוהלים, הבורחים מפני האויב הרודף אותם. לקבוצות האלו לא היה זמן רב להתעכב בעיר. גם השלטונות האזרחיים התחילו בחפזון לפנות את המשרדים ועזבו את העיר. האוכלוסיה האזרחית החלה לשדוד את מחסני המזון של הצבא. ולדק הביא כל רגע בשורות טובות חדשות וגם שימורי בשר, שהצילו את נפשנו ממוות ברגע האחרון. הוא סיפר לנו, שכמעט אין יותר צבא בעיר וגם המשטרה הנאצית והאוקראינית הסתלקו. אנרכיה השתררה בעיר. היסודות אשר שיתפו פעולה עם הנאצים, מבין האוכלוסיה האוקראינית והפולנית, עזבו גם כן את העיר וברחו לגרמניה. ובכן, הגאולה באה ולא התאכזבנו יותר. לשמחתנו לא היה קץ.

ב־4 באוגוסט, בשעות לפני הצהריים, שנת 1944, הופיעו ברחובות העיר הפטרולים הרוסיים הראשונים. ראינו אותם בעד החלון, אבל לא העזנו עדיין לרדת. לאחר מכן כבר הופיעו קבוצות גדולות של חיילים רוסיים, נראו גם תותחנים וטנקיסטים עם טנקיהם ומשוריניהם הכבדים והעיר נתמלאה רעש והמולה.

ולדק סיפר לנו, כי נראו כבר ברחובות העיר גם יהודים, שיצאו ממחבואיהם. גם אנחנו כבר יכולנו לצאת ולהתהלך כאנשים חופשיים, ולא לפחד מפני המוות. לא האמנו למשמע אזנינו ולמראה עינינו. נסתיימה איפוא תקופת השעבוד שלנו, תקופה שבה נשללו מאתנו זכויות אדם ואזרח יסודיות, שמהן נהנו אנשים אחרים, בני עמים אחרים. תקופת השעבוד ארכה 14 חודשים רצופים, מ־3 ביוני, שנת 1943 עד 4 באוגוסט שנת 1944.

את בית גב׳ פשקביץ עזבנו רק למחרת, השכם בבוקר, ב־5 באוגוסט, כי היא לא רצתה שיראונו השכנים ויוודע להם במפורש, כי היא החביאה יהודים. לא רצינו להתנגד לרצונה, הלא היא הצילה את חיינו ורצונה היה קודש בשבילנו.

ה. אחרי השחרור

ניצלנו מהתליין הנאצי ומגזרותיו החמורות נגד היהודים. הודינו לגב׳ פשקביץ בעד הצלת חיינו והבטחנו לה לפצותה בעד הסבל שנגרם לה על ידינו. בקושי וברגליים כושלות ירדנו בשעה שלוש לפנות בוקר במדרגות ויצאנו בפעם הראשונה לאחר מאסר של 14 חודשים החוצה. הלכנו בסמטאות, לבל יראונו שכנים ואנשים, כי עדיין לא נגמלנו מרגש אי־הבטחון וקשה היה לנו להאמין, שמותר לנו להתהלך, כאנשים אחרים. בדרך פגשנו קבוצת תותחנים רוסיים, אשר נסעו על תותחיהם בכיוון לעיר. הם שאלונו, מי אנחנו ולאן מכוונים צעדינו. ענינו, כי יהודים אנחנו וכי היינו מוסתרים מפני הנאצים במשך 14 חודשים ואנחנו הולכים לחפש דירה. לא ראינו, שיתפעלו במיוחד מדברינו ואפילו איימו עלינו. לא הבנו את פשר איומיהם, הלא הם גואלינו וצריכים היו לקבלנו בזרועות פתוחות ובסבר פנים יפות. בעשותנו את הצעדים הראשונים כאנשים חפשיים נחלנו עוד אכזבה כבדה. האויבים שלנו, הנאצים, איימו עלינו תמיד. וכי גם גואלינו וידידינו צריכים לאיים עלינו? נוכחנו, כי הפגישה עם התותחנים היתה בלתי רצויה לנו ועוררה חשד בעיניהם. מפגישה זו עלולה עוד לצמוח איזו רעה. הזמן הוא זמן מלחמה והתותחנים יוכלו עוד לחשוד בנו, כי מרגלים אנחנו ויאסרונו. הסתלקנו מהר והמשכנו ללכת בכיוון לעיר. בעברנו ברחובות העיר לא פגשנו שום מכרים. השעה היתה מוקדמת. חיפשנו בית, שנוכל להשתכן בו. הרבה בתים היו ריקים. דייריהם עזבו אותם וברחו מפני הסובייטים. נכנסנו לבית העו״ד בכר ברחוב סוביסקי ותפסנו בו דירה. למחרת נפגשנו עם ידידים, אשר הושיטו לנו עזרה, כי היינו חסרי כל. הקופה שלנו נתרוקנה כליל ולא היתה בה אף פרוטה, כדי לקנות כיכר לחם. במיוחד הושיטו לנו עזרה כמה מידידי, המורים הפולנים, כי עד שנכנסתי בחזרה לעבודה בהוראה ועד שקיבלתי את המשכורת הראשונה עברו כחודשיים ובינתיים הצטרכנו להתקיים. בזמן הראשון היה מצבנו קשה מאד, כי בריאותנו נהרסה כליל במחבוא וגם מערכת העצבים נתערערה קשות. בקושי יכולנו לעבור כברת דרך מבלי

להישען על מקל. היינו חיוורים, רזים ודומים לשלדי אדם ותשושי כוח.

בימים הבאים פגשנו גם יהודים אחרים, שניצלו מהשואה, את יונה פרידלר ורעיתו, את שוסטר, את משפחת וולפינגר ועוד ידידים אחרים. במרוצת הזמן החלו להגיע לעיר גם אנשים, אשר הסתתרו ביערות, או מהסביבה, והגברים ביניהם מזוקנים וכולם תשושי כוח וחדלי אונים. בלב כולנו קינן רגש אחד חזק והוא רגש הנקמה, לנקום את עלבוננו ועלבון בני משפחתנו וכל אלה, שנספו תחת כיבוש הנאצים. אולם לא ניתנה לנו הזדמנות ע״י השלטונות הסובייטיים לנקום את עלבוננו ונקמתנו. ביום מן הימים התאספנו, הניצולים, בערך ששים־שבעים איש, לפני בנין העיריה וחיכינו לקבלת פנים של יושב־ראש העיריה (מהם כחמישים איש בערך היו מתושבי סטרי). קבלת הפנים לא היתה חמימה ביותר ואכזבה אותנו. היושב־ראש הטיף לנו מוסר וטען, כי הניצולים הם בוודאי בורגנים ועשירים, כי רק הודות לעושרם יכלו להתחבא אצל נוצרים וכי העניים נספו וכדומה. דיבורים אלה ירדו עלינו כמהלומה כבדה ונוכחנו, כי גואלי גופנו אינם גואלי נפשנו. לא היה כדאי להתווכח עם הגוי המטומטם הזה, אשר התעלם מסבלותינו ומיסורינו העל־אנושיים שהיו מנת חלקנו במשך למעלה משלוש שנים. היו בינינו אפילו כאלה, אשר טענו כי רוב הניצולים הם אנשים עמלים, אשר רק הודות למכרים ניצלו, או שחלק מהם הסתתרו ביערות ושהיו בקבוצות פרטיזנים, אבל טענותיהם לא שיכנעו את ראש העיר. נתאכזבנו קשות. חשבנו כי גואלינו ישאונו בזרועותיהם ויחלקו לנו כבוד רב וישתדלו לפצותנו בעד הסבל הרב, שנגרם לנו ע״י הכובש הנאצי, והנה אתה מוכרח עוד לשמוע דברי הטפה ומוסר. מילא, שיהא כך, אמרנו, והתפזרנו לכל רוח.

כדי להיווכח ולראות במו עינינו את הזוועות, שעוללו הנאצים לאחינו האומללים, ערכנו ״טיול״ לגיטו ולבית הקברות היהודי, בו נספה חלק גדול מיהודי סטרי. ביתנו נהרס, כמו כן רוב הבתים בגיטו או שנהרסו או שנשרפו. רגשות עגומים השתלטו עלינו בעברנו ברחובות הגיטו. הנה בבית זה גרה משפחת גרוס, הבית שרוף וריק, אין בתוכו אף אחד. בבית שני גרה משפחת הובל, גם בית זה ריק

ודייריו נעלמו. כך נתרוקנו כל הבתים מדייריהם היהודים. כולם ריקים ודוממים. שקט ודממה השתררו במקום שהיו חיים, במקום שעבדו ופעלו, במקום שצחקו והתלוצצו. אין יותר חיים, אין צחוק. מת הכל, כאילו לא היו כאן אף פעם חיים, כאילו לא היו כאן כלל וכלל יהודים. עברנו ליד בית הכנסת הגדול, שהיה הומה תמיד, במיוחד בשבתות ובחגים, מאדם, מיהודים חרדים ובלתי חרדים, מגברים ונשים וטף. פחד אחזני בהיכנסי אליו. חלונותיו ושעריו היו פרוצים ושבורים, קירותיו, שהיו מכוסים תמיד ציורים מחיי האומה, מלוכלכים, ארון הקודש ריק מספרים וחלל בית הכנסת הגדול כולו אומר בכי. הוא נתרוקן ממתפלליו, מרבניו, מספרי הקודש ומרהיטיו וכולו הפיל אימה. מגור, מגור מסביב. על אחד הקירות ראיתי במו עיני כתובת מטושטשת במקצת, אבל יכולתי עוד לפענחה: "נקמה, נעמט נקמה". החתימה היתה כנראה של טפר. ביקרנו גם בבתי מדרשות ובקלויזלים. הכל ריק והרוס, נעלמו מתפלליו ולומדיו. רציתי גם לראות את השילעבל של ר' מרדכי דרוקר, בו הייתי רגיל להתפלל. גם הוא נהרס ברובו. נכנסתי פנימה ונזכרתי בקהל המתפללים. הנה במקום זה התפלל אבי ז"ל, במקום זה התפלל אבי רוזנברג שמעון, במקום אחר התפללו יהודים אחרים. זרקתי עין על המקום, בו התפלל ר' מרדכי דרוקר. נזכרתי בניגון, בו היה מתפלל, במיוחד בימים הנוראים, את התפילה "ונתנה תוקף", שהיתה מזילה דמעות מעיני ומעיני המתפללים. הכל ריק ואומר שממון.

החלטנו, קבוצת אנשים, לערוך טיול גם לבית הקברות היהודי החדש, כדי לראות את הקברים ההמוניים, בהם נקברו קרבנות האקציות האכזריות. למרות שטיול מחוץ לעיר באותו פרק זמן היה בחזקת סכנת נפשות בגלל כנופיות הלאומנים האוקראיניים, שהיו עורכים שחיטות ביהודים שתפסו, לא נרתענו וביקרנו ביום מן הימים בבית הקברות. רוב המצבות בו נהרסו והוצאו ממנו. עוד בזמן שלטון הגרמנים היו עובדים בו שבויים צרפתיים וראיתי במו עיני (עבדתי באותו זמן כפועל בתיקון הכביש סטרי — דרוהוביץ'), כיצד הרסו את המצבות והטעינו אותן על משאיות, אשר הובילון בכיוון בלתי ידוע. יכולנו להבחין במספר קברים המוניים, לאורכם ולרוחבם, למרות שגבולותיהם ניטשטשו במקצת. אי פה אי שם היו מפוזרות עצמות

בודדות ולפעמים גם גולגלות. ניכר היה, כי אין כאן בעל בית, כי רועים אוקראיניים רעו בבית הקברות את עדריהם ובקרם. להערתנו, כי אין בית הקברות יכול לשמש מקום מרעה, לא שמו לב ואפילו התחצפו כלפינו.

נזכרתי באותו רגע בדברי ביאליק:

״וקפצת משם ויצאת — והנה הארץ כמנהגה, והשמש כתמול שלשום תשחת זהבה ארצה״.

עזבנו במצב של דכאון ויאוש את בית הקברות. חשבנו: האויב האכזרי התעלל לא רק בחיים, אלא גם במתים.

מעל דפי ספר זה אני שולח בשמי ובשם משפחתי מעומק הלב את תודתי לגב׳ פשקביץ ובנה ולדק בעד הצלתנו. אלוהים יפצה אתכם בעד כל הטובות שעשיתם לי ולבני משפחתי ובעד כל הסבל, שנגרם לכם.

ו. כיצד נספו האחיות רושקה וברונקה גוטפריד

את האחיות רושקה וברונקה גוטפריד הכרתי יפה והייתי נפגש אתן תכופות. רושקה היתה רופאת שיניים וברונקה פקידה בבנק מושצ׳נסקי. אפשר היה להכירן מרחוק בצחוקן הקולני והמצלצל. תמיד היו במצב רוח טוב. שתיהן הצטיינו בלשונן השנונה והחריפה. שתיהן הופיעו תמיד ביחד, כשתי אחיות תאומות. ראיתי אותן בפעם האחרונה בגיטו סטרי. אביהן — סיפרו לי — נתפס באחת האקציות ונורה ביער רילוב. לאחר מכן נעשו יותר רציניות ומדוכאות. באחד הימים נעלמו מהגיטו ולא נודע לי, מה קרה אתן. לאחר השחרור, בשנת 1944, נמסר לי כי הן התחבאו אצל מכרן, בעל הדפוס מול בנין הדואר, מר אולבריכט. הן החליטו להסתלק מסטרי וסידרו להן תעודות אריות. בצהרי היום, אחרי חיסול גיטו סטרי, יצאו את הבית והלכו לתחנת הרכבת. היה זה אומץ לב, אולם לא מן החכמה היה לצאת לאור היום בעיר, שכולם הכירו אותן, החוצה. בתחנה הכירו אותן כיהודיות. הן נתפסו ונכלאו ולאחר מכן נורו. יהיה זכרן ברוך!

שמות אנשי סטרי אשר ניצלו מהשואה (בגיטו וברובע הארי) (הרשימה איננה שלמה):

משפחת וולפינגר (הרמן עם אשתו קלרה, הנריך, יוסף, שולמית, רגינה), יצחק נוסנבלט עם אשתו הלה, בלקה שטולץ עם בתה הדה, גב' וולף עם בנה פריד, זלינגר עם אשתו ובנו ואחותו אוסטרן, שולים שטרן עם אשתו (אימצו בת קוזינה אשר הצילוה מידי איכרים), יונה פרידלר עם אשתו, עו"ד איזנשר (נפטר בארץ), רוט עם בתו בלקה, רוזה לנץ, שוסטר, גלנץ (מרפא שיניים), רוז'יה סק, גב' מלר עם שתי בנותיה, רובינזון עם בעלה ועם בת אח, פרייליך עם אשתו, עו"ד נתן טלר עם אשתו פרידה, יקל עם אשתו, ד"ר קינדלר עם אשתו, צ. ויזלטיר, ד"ר בגליטר עם אשתו ובנם, ינקה וונדל, דורה מנטל עם גיסתה גולדרייך, גב' פינקלר מרים עם בתה אריקה, גב' וייס עם בנה, גב' וולקר עם נכדתה הלינה, עו"ד ויידנפלד עם אשתו, הלה גוט (בת המורה), פינדלינג אלכס עם אשתו, פינדלינג טאו עם אשתו (מת בוורשה), אשת הרופא גבירץ, אדה אדלהייט, קרונשטיין עם אשתו, בלה צייזלר.

מחזה מתקופת השואה בפולין

נובמבר — דצמבר 1942

מערכה ראשונה

תמונה א':

הדמויות: רֶבֶקה, דוד, בלה, מוניקה, שאול, מיכאל.

(הדברים מתרחשים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה).

רֶבֶקה: צריך להכין לו קבלת־פנים יפה, הוא צריך לבוא עוד מעט.

מוניקה: הכל מוכן. קנינו הרבה דברים, מטעמים שמיכאל אוהב. סרדינים, מיני נקניקים, גבינות למיניהן, כל מיני בשר, עוגות ודברים אחרים.

שאול: במשקאות אני אטפל. יין צרפתי הוכן, קוניאק יש, ובעיקר וודקה, הוודקה הפולנית המפורסמת.

דוד: גם סיגריות הכנו. גם סיגרים. הוא אוהב במיוחד סיגרים. מעשן סיגרים בלי הרף, זה התחביב שלו. מיכאל הוא ידידנו ולא נחסוך בדבר כדי להנעים לו את הערב.

בלה: אני הבאתי שני בקבוקי וודקה ושני בקבוקי קוניאק מובחר, קוניאק צרפתי.

(מוניקה ובלה מכסות את השולחן במפה לבנה ומניחות עליו את כל הדברים שהכינו).

דוד: אבל למה הוא מאחר לבוא? השעה שמונה, הוא היה צריך להגיע בשבע וחצי. מיכאל בדרך כלל מדייק.

בוודאי יש לו ישיבה חשובה. הזמנים סוערים והוא פעיל באירגונים שונים ובאגודות שונות.

מוניקה: סבלנות ידידים, הוא הבטיח לי שישתתף במסיבה. מיכאל הוא ידיד ותיק והוא לא יאכזב אותנו.

בלה: בלעדיו המסיבה לא תוכל להתקיים. הלוא למענו הכנו אותה. בקושי השגתי את הקוניאק, ואת הוודקה המובחרת גם כן קשה להשיג. שיבוא כבר. יש כמה עניינים שאנו צריכים לדון אתו עליהם, ובשיחה הזאת אתו תלוי גורלנו.

שאול: לפי כל הסימנים המלחמה בין פולין וגרמניה עומדת לפרוץ כל רגע והיטלר מאיים בנאומיו השחצניים על קיום היהודים, ממש על קיומנו הפיסי. מיכאל יביא לנו בוודאי חדשות חשובות ובעזרתו נתכנן את תכניותינו לעתיד הקרוב.

רֶבֶקה: אל תתעצבנו ילדים, מה העצבנות הזאת שתקפה אתכם יותר מבכל יום? היום יום ראשון, והוא אינו שונה מכל יום אחר. מיכאל בוא יבוא.

בלה: אני מקנאה בך, אמא, שאת יכולה להיות כה שקטה בימים קשים כאלה. המלחמה בין פולין וגרמניה קרובה מאוד ומה יהיה אתנו, אם תפרוץ? הפולנים אינם אוהדים אותנו, והאוקראינים אינם טובים מהם, והם ישמחו אם היטלר ישמיד כמה אלפי יהודים. גורלנו תלוי על בלימה.

רֶבֶקה: הכל ידוע לי. אני יודעת לא פחות ממך, בלה שלי. אבל דווקא במצבים כאלה כמו שלנו צריך לדעת לשמור על קור־רוח ואני בטוחה שהרעה לא תגיע אלינו. לא כל הפולנים מושחתים וגם בין האוקראינים יש אנשים הגונים ובשעת צרה יִמָצא מישהו, פולני או אוקראיני, שיהיה מוכן לעזור לנו.

שאול: זוהי גם דעתי. לא כל בני־האדם הפכו לחיות־טרף שלא ירצו לעזור לנו.

מוניקה: הנה הוא בא. הסתכלו בעד החלון. הנה מיכאל בא. אל תראו לו שאנחנו לא שקטים, שמתעצבנים, כי זה ישפיע עליו לרעה. נשמע מפיו על מה דנו בישיבה שהשתתף בה. אולי יביא בשורות טובות.

רֶבֶקה: אני בטוחה בכך.

(נכנס מיכאל)

מיכאל: שלום ידידי, מה שלומכם? שלום, גברת רֶבֶקה. שלום לכולכם.

מוניקה: שלום מיכאל ידידנו. למה איחרת למסיבה? נדברנו שתבוא בשבע וחצי ועכשיו כבר שמונה ורבע.

מיכאל: קורה שאדם מאחר. לא באשמתי איחרתי. אבל לא כדאי בגלל שטות כזאת לקלקל את מצב־הרוח ואת האוירה הנעימה השוררת בביתכם. בואו נשתה ונשמח. אני מציע שאחר־כך נצא גם בריקודים. הזמנים לא כל־כך טובים. להיפך, הייתי אומר שעלולים לבוא זמנים קשים. על־כן צריך לשמוח וליהנות, בהתאם למימרה: "אכול ושתה כי מחר נמות".

שאול: לְמה אתה מתכוון, מר מיכאל? למה ירמזון דבריך?

מיכאל: נעזוב את הרמזים. באתי כידידכם, כדי לבלות כמה שעות ולא כדי להתווכח.

בלה: זוהי גם דעתי. נשאיר את הוויכוחים לאחר המסיבה.

דוד: מסכים. הוויכוחים לפני המסיבה עלולים לקלקל לנו את מצב־הרוח. אחרי המסיבה נקבל אותם ברוח טובה ולא נתייחס אליהם ברצינות יתר.

רֶבֶקה: יופי ילדים, מוניקה ושאול ימזגו את המשקאות.

מיכאל: אולי גם אני יכול לעזור לכם במשהו?

מוניקה: אתה אורח אצלנו. לא רבים כמוך מתארחים אצלנו.

רֶבֶקה: מר מיכאל, אני מציעה שנשתה לחיים. לחיים!

מיכאל: לחיי כולנו!

כולם: לחיים! לחיי אורחנו החביב!

(שותים).

מיכאל: איזה מטעמים נהדרים הכנתם. הדגים מצוינים.

רֶבֶקה: את הדגים הכינותי אני לכבודך.

מיכאל: כולם יודעים שאת עקרת־בית מצוינת, גברת רֶבֶקה. אפילו אמא שלי אינה יודעת להכין מאכלים טעימים כאלה, למרות שגם אמא שלי מנהלת יפה את משק־הבית ולא חסר בו כלום.

שאול: איני יכול לאכול. אין לי מצב־רוח היום ואין לי תאבון. אין דבר, יש דברים יותר חשובים.

בלה: שאול, אכול ושתה עמנו. לשם כך התכנסנו, כדי ליהנות קצת. עזוב את ההערות הרציניות שלך. תיהנה יחד אתנו.

מוניקה: בלי מצבי־רוח מיותרים. דוד, הוצא את הגיטרה שלך ונגן כמה מנגינות יפות.

(תוך כדי אכילה ושתייה משמיע דוד כמה מנגינות מודרניות של שירים בשפה הפולנית).

מיכאל: אני שמח מאוד שבאתי ושאני יכול להשתתף במסיבתכם. אתם באמת נחמדים. אתם יודעים להכין מסיבות נאות. אפשר ללמוד מכם הרבה.

רֶבֶקה: עושים כמיטב יכולתנו.

מוניקה: אני מציעה שאחרי ששתינו, אכלנו ושבענו, נצא בריקודים. כולם יודעים לרקוד, לא כן? דוד ימשיך לנגן בגיטרה וכולנו נרקוד.

בלה: מסכימים.

(מיכאל מזמין את מוניקה, שאול את בלה, וכולם יוצאים בריקודים ושרים. האוירה בבית עליזה. אחרי הריקודים מתיישבים כולם אל השולחן).

מיכאל: נעים אצלכם, גברת רֶבֶקה. תודה רבה על המסיבה הנעימה ועל קבלת־הפנים הנאה.

שאול: אולי נשמע משהו על האסיפה שהשתתפת בה היום, מר מיכאל? זה מעניין אותנו.

דוד: כולנו סקרנים, על מה דנים היום בישיבות של הפולנים. נשמח מאוד אם תספר לנו משהו על הדיונים שלכם.

מיכאל: הדיונים לא היו כל־כך מעודדים.

שאול: על מה בעצם דנו באסיפת האירגון שלכם? ואיזה מין אירגון זה? מה מטרותיו?

מיכאל: זה אירגון פוליטי, שמשתף פעולה עם המפלגה הנאצית והממשלה הנאצית. רוב החברים תומכים בקו של שיתוף פעולה עם הנאצים, וחלק מתנגד לקו הזה. אני ועוד מספר חברים מתנגדים לשיתוף פעולה עם הנאצים. רואים בזה אסון לאומה הפולנית ולפולין. מעמדנו קשה מאוד באירגון. תוקפים אותנו בכל אסיפה ודורשים מאיתנו להסתגל לקו הרשמי. אני לא רוצה להכנע לקו הזה וכמוני גם החברים התומכים בי. איני יודע כמה זמן נוכל להחזיק מעמד ולהתנגד לקו הרשמי.

דוד: ומה יחסו של האירגון לבעיה היהודית?

מיכאל: מן הדברים שאמרתי קודם משתמע שהיחס הוא שלילי. אם האירגון שואף לשיתוף פעולה עם הנאצים בגרמניה, מובן מאליו שיחסו ליהודים אינו יכול להיות חיובי. האירגון רוצה להיפטר מהיהודים. הם טוענים שמספר היהודים בפולין גדול מדי ומציעים לשלוח מיליון עד מיליון וחצי יהודים למדינות שתרצינה לקבל אותם, או שיהגרו לפלסטינה. היהודים — טוענים רוב חברי האירגון — מהווים אלמנט מסוכן למדינה, כי הם השתלטו על המסחר והתעשייה ועל התרבות בפולין וכך הם גרמו להתעוררות האנטישמיות במדינה בשנים האחרונות.

בלה: ככה הם טוענים? יפה מאוד! ומתעלמים מהעובדה, שהיהודים בפולין תרמו רבות לקידום התרבות הפולנית, לפיתוח המסחר והתעשייה וגם בענפים אחרים של הכלכלה הם תרמו רבות.

מיכאל: גברת בלה, נגעת בשורש הבעיה. האנטישמים אינם

מכירים בכך שאתם קידמתם את התרבות הפולנית, את הספרות הפולנית, את הכלכלה הפולנית. הם טוענים שהיהודים השתלטו על התרבות הפולנית ועל הכלכלה הפולנית וגוזלים מהעם הפולני את מקורות הפרנסה. זה ההבדל בין גישת היהודים וגישת האנטישמים. הם בדעה שטובים, סלונימסקי וסופרים יהודים אחרים, למרות שהם כותבים בשפה הפולנית וברוח התרבות הפולנית, אינם נחוצים לעם הפולני ולתרבות הפולנית.

מוניקה: הדברים הגיעו עד כדי כך, שאינם מוכנים אפילו להכיר בטובים ובסלונימסקי, המשוררים הבולטים ביותר בספרות הפולנית של זמננו, שהם נאמנים לעם הפולני. מה יכול להיות יחסם של החברים הנכבדים באירגון שעליו אתם מדברים, אל סתם יהודים, אל סוחרים ותעשיינים יהודיים, אל מורים, רופאים ועורכי־דין יהודיים? מצער מאוד לשמוע מפיך דברים בלתי נעימים כאלה.

מיכאל: אני מעריך ומחבב אתכם מאוד, אבל ראיתי חובה לעצמי למסור לכם מה חושבים חוגים מסוימים בחברה הפולנית על היהודים. מסרתי לכם את הדברים האלה כדי שתהיו ערים יותר למתרחש באותם החוגים.

רֶבֶקה: האם באמת כך דיברו באירגון שלכם? מר מיכאל, הייתכן שעד כדי כך שונאים אותנו הפולנים, או כפי שאתה מתבטא — חוגים מסוימים בחברה הפולנית?

מיכאל: אני מסרתי לכם רק חלק ממה שנאמר באסיפה. אוזני לא יכלו לקלוט ממש את כל הדברים שהשמיעו החברים. שנים רבות אני חי בין יהודים, מחבב אוֹתם, מעריך את כשרונותיהם, מחבב אתכם כידידים טובים ומשום כך אני דואג לעתידכם. כי דעות כמו אלה ששמעתי באסיפה, אינן מבטיחות ליהודים עתיד מזהיר בפולין. יתר על כן, בזמן האחרון מרבים לדבר על כך שעומדת לפרוץ מלחמה בין פולין לגרמניה. המלחמה הזאת,

דומני, לא תביא שום טובה — לא לעם הפולני ולא כל שכן ליהודים. אבל אתם אל תדאגו, אני לא ארשה לאף אחד לפגוע בכם לרעה. סבורני, שמתקרבת שואה גדולה, שמאיימת על העולם כולו, ובעיקר על היהודים. בשעת צרה אתם יכולים לפנות אלי. אני אגן עליכם מפני האויבים שירצו להרע לכם.

מוניקה: תודה לך, מר מיכאל, על הדאגה שאתה דואג לנו ועל העזרה שאתה מציע לנו. אולי בכל זאת הכל יעבור בשקט. אולי לא תפרוץ מלחמה ולא נצטרך לבקש ממך הגנה או מחסה.

מיכאל: מי יתן ויתגשמו דבריך. איני רוצה לגזול מכם, ידידי, את השקט שלכם, אבל מוטב להסתכל על המציאות ביתר עירנות וזהירות.

דוד: מה יועילו לנו הזהירות והעירנות במצב שאליו אנו עלולים להיקלע בקרוב?

מיכאל: האם לא שמעת על תכניות הנאצים, על תכניתו של היטלר, מנהיגם, על הספר "מלחמתי", בו הוא טוען, שהמפלגה הנאצית והממשלה הנאצית צריכות לשאוף להשמדת העם היהודי ברחבי תבל, כי אתם האויב מספר אחד של העם הגרמני ושל האנושות כולה?

שאול: קראתי חלק מהספר, אולם ספק אם היטלר יצליח להוציא לפועל את תכניתו. זאת תכנית מרושעת, שתכליתה רצח עם. אולם עמי אירופה, סבורני, יסתייגו מתכנית זו, במיוחד אמריקה ואנגליה, אך גם יתר עמי אירופה יסרבו לקבלה.

מיכאל: אתה תמים מאוד, מר שאול. אינך מכיר את המציאות של ימינו. העולם הוא אכזר, כל עם דואג רק לאינטרסים האנוכיים שלו. ההומניות של המאה הקודמת פגה מן העולם ואם איזשהו עם מושמד, אין הדבר נוגע לעם אחר.

דוד: אני מקבל את דעתו של מר מיכאל. שום עם אינו יכול

לסמוך על עם אחר. ייתכן שאנו עומדים לפני זמנים קשים, שעלולים להביא שואה על העם היהודי בגלל תכניתו המרושעת של היטלר. צריך להתכונן לעתיד הקרוב, שאינו מבשר לנו טובות. אשרי המאמינים, אבל מוטב להסתכל על המציאות בעיניים פקוחות ולקבל את הדברים שהשמיע כאן מר מיכאל ברצינות ולהיות נכונים למצבים קשים.

בלה: נכון, צריך לראות את המצב כפי שהציגו מר מיכאל. אסור לנו להיתפס לאשליות־שוא. צריך לעשות הערכה ריאלית של המצב.

מוניקה: הכנו את המסִיבה כדי לשמוח קצת ולבלות כמה שעות באוירה נוחה ועליזה, ולאיזה ויכוח הגענו ואיזה דברים עצובים שמענו. לא פיללתי שתיווצר אוירה מדכאה במסיבה. אולם ידידנו מיכאל — מאמינה אני — לא יעזוב ולא יאכזב אותנו.

מיכאל: תוכלו לסמוך עלי ולתת בי אמון מלא. העִיקר שהחיה ההיטלרית לא תרים את ראשה.

רִבְקָה: תודה רבה מר מיכאל. אני מאמינים לכל הדברים שאמרת.

שאול: אני מציע לסיים את הוויכוח ואת המסיבה באוירה שבה התחלנו. אני מוכן לקחת את הגיטרה ולנגן כמה מנגינות שישפרו את מצב רוחנו.

מוניקה: הצעה מצוינת. מקבלים אותה.

(שאול מנגן על הגיטרה וכולם מצטרפים בשירה לנגינתו).

תמונה ב׳

הדמויות: אדולף, מיכאל.

אדולף: למה אתה תמיד יוצא־דופן ומתנגד על־פי רוב לדעת

החברים באירגון שלנו? כל חבר באירגון צריך להיות ממושמע ולציית לדעת הרוב.

מיכאל: וכי אני בובה שעלי לרקוד לפי החליל של הרוב? וכי אסור לי לחוות דעה שונה מזו שמביעים חברי האירגון? דעת רוב החברים פסולה בעיני ולעולם לא אוכל לקבל אותה.

אדולף: אם השקפת החברים אינה מקובלת עליך, אז מוטב שתעזוב את האירגון. יש לך ברירה. אין מכריחים אותך להיות חבר באירגון. האירגון שלנו נוקט במדיניות אנטי־יהודית ושואף לשיתוף פעולה עם גרמניה הנאצית. גרמניה הנאצית לוחמת נגד מוסקוה הקומוניסטית ואנו תומכים בה מבחינה זו וגם מבחינת המאבק נגד היהודים.

מיכאל: האירגון צריך לשנות את המצע האידיאולוגי שלו. גרמניה הנאצית היא אויבְתם המושבעת של פולין ושל העם הפולני. היא רוצה להשתלט על העם הפולני באמצעות האידיאולוגיה המעוותת והגזענית שלה, כדי להשתלט אחר־כך גם על פולין עצמה. האם שמעת פעם על תנועה בתוך העם הגרמני הנקראת "דרַנג נאך אָסטן", כלומר התנועה השואפת להשתלט מבחינה רעיונית וגם טריטוריאלית על שטחים הנמצאים ממזרח לגרמניה? ומי היא המדינה הגובלת ישירות עם גרמניה במזרח? הלוא היא פולין. באידיאולוגיה שלהם הם רוצים להרעיל את נשמת העם הפולני. איך אפשר לדגול באידיאולוגיה לאומנית, גזענית, אנטי־דמוקרטית ואנטי־יהודית?

אדולף: אתה מגזים במקצת. היטלר צודק בתורתו בהרבה סעיפים. הגרמנים נוצחו במלחמת העולם הראשונה וחויבו לשלם פיצויי מלחמה למעצמות הגדולות, דבר שהביא לאבטלה גדולה בגרמניה. משברים כלכליים פקדו מזמן לזמן את גרמניה וערערו את יסודות המשטר.

היטלר רצה להציל את עצמו ואת הכלכלה הגרמנית מהתמוטטות ועל־כן הרוב המכריע בחר בו כמנהיגם. גם מצבנו הכלכלי איננו בכי טוב, גם לנו דרוש מנהיג שיציל את הכלכלה המעורערת ויבסס את המשטר על יסודות איתנים.

מיכאל: שטויות. יצילנו אלוהים ממנהיג מטורף כהיטלר. כל תורתו ריאקציונית ועמי אירופה מתנגדים לה. היטלר ותורתו מסוכנים לאירופה ולאנושות כולה, ובמיוחד לפולין החדשה. אלה הדוגלים בתורתו והשואפים לשיתוף פעולה עם גרמניה הנאצית יביאו שואה על המדינה ועל העם הפולני.

אדולף: ואת תורתו של היטלר ביחס ליהודים גם כן אינך מקבל? בנקודה זו הוא צודק במאה אחוז. ראשית, שלושה וחצי מיליון יהודים הם סכנה לקיומנו הלאומי ולכלכלתנו. שנית, הם גזע זר, דתם שונה, מינהגיהם שונים, תרבותם ולשונם שונות. כל הקשור לעם היהודי זר לעם הפולני. ואחרון־אחרון, הם שואפים להשתלט על המסחר והתעשייה ודוחקים את הפולנים, מנצלים את האיכרים והפועלים הפולנים, לוקחים מהאיכרים ריבית גבוהה, במילה אחת, הם גורמים נזק לכלכלת המדינה ולשכבות הרחבות של העם הפולני.

מיכאל: שוב אתה מדבר שטויות. בוודאי קראת את ספרו של היטלר, "מיין קאמפף", ומשם אתה מצטט משפטים וקטעים שלמים. זרוק את הספר לפח־אשפה או שרוף אותו. כך תציל את נפשך.

אדולף: תגיד לי, מיכאל, למה אתה אוהד את היהודים ונפגש אתם לעיתים קרובות? כחבר באירגון שלנו עליך להתרחק מהם. בתקנון של האירגון שלנו נמצא גם סעיף האומר במפורש, שאסור לקיים קשרים חברתיים עם יהודים. איזה עניין אתה מוצא במוניקה זו, בבלה, בשאול ובכל יתר האנשים שאתה נפגש אתם? עזוב

אותם והתקשר עם פולנים, עם פולניות, ותהיה מקובל יותר באירגון.

מיכאל: גם מסעיף זה אני מסתייג. אני סבור שמגמתו ריאקציונרית ואם לא יבטלו אותו אעזוב את האירגון. כל בני־האדם שווים וכולנו נבראנו בצלם אלוהים. אין הבדל בין יהודים, פולנים, אנגלים וצרפתים. אתה דוגל בתורת הגזע, שהיא פסולה בעיני ומסוכנת למין האנושי. התורה הזאת מחריפה את החיכוכים בין עמים ויוצרת קיר אטום בין בני־אדם, ובמקום לקרב עמים ולהביאם לשיתוף פעולה, היא מרחיקה אותם זה מזה וגורמת למלחמות ביניהם, ומלחמות מעולם לא הביאו טובה לאנושות, אלא רק הרס פיסי, כלכלי ותרבותי. אני נפגש עם היהודים כי נעים לי להיפגש אִתם, כי הם אינטליגנטים ומוסריים, מוכנים תמיד לעזור לזולת, מכניסי אורחים ובעלי מעלות רבות אחרות, שאתם האנטישמים מתעלמים מהן בכוונה. צריך לראות לא רק את הצללים בעמים אלא גם את האורות.

אדולף: ואני טוען שצריך לראות לא רק את האורות בחיי אנשים ועמים, אלא גם את הצללים. וליהודים (אינני קורא להם עם, אלא סתם יהודים הפזורים על פני העולם) חסרונות רבים. הליכלוך שלהם, הקנאות הדתית, רדיפת הבצע, השנאה לעמים נוצרים ועוד ועוד שלא כדאי לפרט.

מיכאל: ולעם הפולני אין חסרונות? ועמים אחרים הם כליל השלמות? אתה מסונוור, אדולף ידידי, ואינך רואה את המציאות. השתחרר פעם מהדיעות הקדומות שלך וֶהֱיֵה אדם מתקדם, הרואה את המציאות בעיניים פקוחות ובוחן את כל בני־האדם מזווית אוהדת ואנושית, ללא הבדל דת, לאום וגזע.

אדולף: אולי אקבל פעם את השקפת עולמך, אבל אני מסופק. לעת־עתה אני דוגל בתורת הלאומנות והגזענות, בשאיפה להחרים את היהודים מבחינה כלכלית,

לאומית וחברתית. ברוח זו חונכתי בבית, בבית־הספר ובחברה ובקו זה אני רוצה להמשיך.

מיכאל: הקו הריאקציוני הזה יכשיל אותך ואת ידידיך. העתיד הקרוב יוכיח לך שלא צדקת, שאני צדקתי. ובקשר ליהודים, אמשיך להיפגש אִתם ולקיים אִתם קשרים חברתיים, ואם יימצאו בצרה אשתדל לתמוך בהם ולעזור להם. המלחמה העומדת לפרוץ בין גרמניה לפולין (ואני מרגיש כבר אבק שריפה באויר) תביא צרות צרורות, ממש אסון, לא רק לעם היהודי אלא גם לעם הפולני. אשאר נאמן להשקפת העולם שלי ולא אתכחש לדעותי. אם יהיה צורך, אעזוב את האירגון הריאקציוני והפשיסטי שלכם. אני יושב בו, כי אני רוצה להשפיע עליכם לעלות על דרך אחרת. זאת מטרתי היחידה כחבר באירגון. אני רואה שלא הצלחתי להשפיע עליך שתשנה את דעותיך ואנו ממשיכים להיות חלוקים בדעותינו בכל השטחים. אני מצטער על כך, אדולף. אני לא אצטער על הדרך עליה עליתי ואתה בוודאי ובוודאי תצטער. שלום.

אדולף: שלום, ידיד היהודים והאנושות.

תמונה ג׳

הדמויות: רֶבֶקָה, מוניקה, דוד, בלה, שאול, מיכאל, אנשי גסטפו אוקראנִיים.

רֶבֶקָה: פרצה המלחמה, ילדים! קומו, קומו ילדים! פרצה המלחמה! אוירונים גרמניים מפציצים את העיר. שומעים התפוצצויות בקרבת הבית! מהר, התלבשו, צריך לרדת למקלט!

מוניקה: מה את אומרת, אמא? לא יתכן! אלה בוודאי מטוסים שלנו! אמא, הרגעי, לא פרצה שום מלחמה.

דוד: יתכן שפרצה מלחמה. היטלר איים כל הזמן שיֵצא למלחמה נגד פולין. לאחר כיבוש אוסטריה רצ׳כוסלובקיה ברצונו לכבוש גם את פולין. אחרי פולין

תבוא רוסיה (מסתכל בעד החלון). מרחוק רואים מטוסים חגים מעל העיר.

מוניקה: אלה רק אוירונים של חיל־האויר.

רֶבֶקה: לא, לא, אלה הפצצות ממש. הנה פרצה שם דליקה. שם עולה עשן מהבית.

דוד: אמא צודקת. שומעים התפוצצויות חזקות. אימונים של חיל־האויר שלנו מתקיימים הרחק מחוץ לעיר, אבל המטוסים חגים עכשיו מעל העיר.

מוניקה: אתה צודק. הסתכל, הנה הם מתקרבים אלינו. אוי ואבוי לנו, הם עלולים להפציץ גם את הבית שלנו. מה לעשות אמא? מה לעשות דוד?

רֶבֶקה: צריך לרדת למקלט. אבל מוכרחים לחכות לשאול ולבלה. כשישמעו שפרצה מלחמה, הם יבוא אלינו.

דוד: הם שמעו כבר בוודאי כמונו, שפרצה מלחמה. אני אלך להביא אותם אלינו.

(באים בלה ושאול)

בלה ושאול: פרצה מלחמה, ראינו מטוסים גרמניים. כמה בתים כבר הופצצו ונהרסו. יש גם קורבנות אדם. אנשים מתרוצצים בחוצות העיר כמטורפים ואינם יודעים מה לעשות. אומרים שהרבה ערים כבר הופצצו והרבה אנשים נהרגו. ורשה הופצצה, קרקוב, גדיניה, לבוב וגם ערים אחרות.

(כולם יורדים בבהלה למרתף, שמשמש כמקלט ארעי, לוקחים כמה חפצים וחבילות. באותו רגע בא מיכאל).

מיכאל: מה נשמע אצלכם? כולכם בריאים ושלמים? נרד כולנו מהר למקלט! אין זמן, המטוסים עלולים להגיע בכל רגע למרכז העיר. כל הפרברים כבר הופצצו. מהר, בואו!

רֶבֶקה: תודה רבה שבאת, מר מיכאל. אתה ידיד נאמן! ידיד נבחן בשעת צרה.

מיכאל: חבל על הזמן. הזמן דוחק!

(ברדתם למקלט נשמעת התפוצצות אדירה)

מוניקה: הבית שלנו נהרס! הבית שלנו נהרס!

רֶבֶקָה: לא איכפת לי. העיקר שאתם כאן. ניצלנו ברגע האחרון. אילו היינו נשארים עוד כמה דקות בבית, היינו נהרגים. ברוך השם. תודה לאל. ניצלנו הודות למר מיכאל.

מיכאל: לא הודות לי. אלוהים הגן עליכם. אני רק הייתי השליח הטוב שלו. גם אני מאושר שכולם ניצלו. אבל שומעים עוד התפוצצויות, אם כי הן חלשות יותר.

בלה: מי יודע כמה זמן תימשך ההפצצה. בוודאי נהרסו גם בתים אחרים. לעת־עתה אסור לנו לצאת.

שאול: עד שלא ייפסקו ההתפוצצויות, אסור לנו לצאת. אמנם לא שומעים יותר התפוצצויות, אבל המטוסים עלולים לחזור.

מיכאל: אני אצא החוצה ואראה מה המצב. כנראה ששקט בחוץ.

(יוצא)

מוניקה: אם הבית שלנו נהרס, לאן נלך? אין לנו בית.

דוד: נמצא כבר בית. אל דאגה. יש לנו הרבה ידידים בעיר, הם יתנו לנו מקלט לכמה ימים ואחר־כך נמצא לנו בית.

שאול: בואו אלינו. אני מקווה שהבית שלנו שלם, ויהיה מקום גם בשבילכם. העיקר שניצלנו ממוות.

רֶבֶקָה: נכון, העיקר שכולם יצאו מההפצצה בריאים ושלמים. נלך אל שאול, הלוא הוא בני. זה רק לכמה ימים. אני אדאג לדירה חדשה.

(מיכאל חוזר)

מיכאל: שקט בחוץ. המטוסים התרחקו. בחוץ מתרוצצים המון אנשים ומתייפחים בבכי. מדברים על המון הרוגים. גם הרבה בתים נהרסו. מדברים על כמאה הרוגים. רחובות שלמים נהרסו והמון אנשים נשארו ללא קורת גג. אפשר כבר לצאת.

(כולם יוצאים מהמקלט)

רֶבֶקָה: כל הרכוש ירד לטמיון. כבר אין לנו לא בית ולא רכוש.

הנה הפסנתר של מוניקה תלוי באויר. עמלנו קשות כל השנים, כדי להגיע לבית ולרכוש ותוך דקות ספורות נהרס הכל. מי יודע מה יהיה גורלנו. המלחמה רק החלה. מה יהיה אם הגרמנים יכבשו את העיר? לעת עתה רק הפציצו את העיר וכבר המון קורבנות והמון בתים הרוסים.

מוניקה: אמרת במקלט שלא איכפת לך על הבית, העיקר שניצלנו. אז למה את בוכה? הרגעי ואז גם אנחנו נהיה רגועים.

רֶבֶקה: נכון, העיקר שניצלתם. אבל איך אפשר לחיות בלי בית ובלי רכוש?

שאול: איספו את החפצים ובואו אלי.

רֶבֶקה: אילו אבא היה קם מקברו ורואה את ההרס, את הרכוש שירד לטמיון, אילו ראה שנשארנו עם חבילות קטנות — שתי חולצות לכל אחד ושמלה אחת, והבחורים רק עם הלבוש שלגופם — לא היה רוצה לחיות.

מיכאל: גברת רֶבֶקה, אל תתייאשי. האדם לא נברא עם רכוש, אלא רוכש אותו במרוצת חייו, ואם ירצה השם ותחיו, יהיה לכם רכוש חדש. העיקר שניצלתם ונותרתם בחיים. אלה שנהרגו היו מוותרים על רכושם ועל בגדיהם כדי להישאר בחיים.

שאול: אמא, מוכרחים ללכת. אין זה הזמן לבכות ולהתלונן על הגורל. בואו מהר.

מיכאל: שלום ידידַי, בשעת הצורך אבוא ולא אעזוב אתכם. הֱיו בטוחים ואל יפול רוחכם.

(מיכאל יוצא).

(כולם עברו לביתו של שאול)

בלה: טוב שאנחנו כבר בבית ולא צריכים להתרוצץ בחוצות העיר. אחרי ההפצצות יכולים הגרמנים לנקוט בפעולות צבאיות אחרות. העובדה שהגרמנים יכלו להפציץ את

העיר (ושמענו שגם ערים אחרות הופצצו) מבלי שהצבא הפולני ימנע זאת מהם, אינה מנבאה טובות.

מוניקה: את צודקת, בלה. הצרות רק החלו, וסופן — מי יודע. אסור לשכוח שאנחנו יהודים, ואם חס וחלילה העיר תכבש על־ידי הנאצים גורלנו יהיה מר. כולכם יודעים מהי תכניתו של היטלר — להשמיד, ממש להשמיד באופן פיסי את כל היהודים.

רֶבֶקה: גם לדעתי לא צפוי לנו עתיד טוב. אני כבר זקנה, אין לי מה להפסיד. אני דואגת לכם. מה יהיה איתכם, ילדים? טוב שאבא מת. המוות גאל אותו מסבל ויסורים שעדיין צפויים לנו.

דוד: אל תתייאשו. אני בטוח שיהיה טוב ושנחזיק מעמד. העיקר שנהיה חזקים ברוחנו. להתקיים נוכל איכשהו. אנחנו כולנו צעירים. נשתדל שלא להישבר, למרות שצפויים לנו זמנים קשים. אנחנו איננו יחידים, יש עוד יהודים בעיר.

מוניקה: הלוואי שיהיה כדבריך. מי יודע אם תוכלו לעבוד ואם נוכל להתקיים במקרה שהעיר תיכבש על־ידי הנאצים. כל רכושנו אבד. תוך כמה שעות הפכנו מעשירים לעניים, ונצטרך לעמול קשות כדי שנוכל לספק את צרכינו, כדי שנוכל פשוט לחיות.

שאול: מוניקה, את תמיד פסימית, את תמיד רואה את החיים בצבעים שחורים. העיקר האמונה בעתיד. עלינו להאמין שנוכל להחזיק מעמד אפילו בזמנים הקשים הצפויים לנו בעתיד הקרוב.

דוד: שאול צודק, אסור לאבד את האמונה בעתיד טוב יותר.

(שומעים יריות והפגזות)

רֶבֶקה: לא הספקנו לנוח אחרי ההפצצות והנה שוב שומעים יריות ואפילו הפגזות. אני חושבת שבקרוב יפלשו הגרמנים לעיר ואז, אינני יודעת מה יעלה בגורלנו.

(היריות וההפגזות חוזרות ונשנות).

קולות: הנאצים כבשו את העיר. הצבא הפולני נסוג אחורה ובורח מפני ההתקפה הגרמנית. גם ראש העיר ברח.

קולות אחרים: צריך לברוח מפני הנאצים. הם ישחטו את כולנו. צריך לברוח.

(רואים המוני אנשים בורחים בבהלה מפני הצבא הגרמני).

בלה: אתם שומעים את הקולות? מה נעשה עכשיו? לאן נלך? אולי גם אנחנו נצטרף אל ההמון הנמלט מפני הגרמנים?

מוניקה: צריך לברוח. הנאצים ישחטו אותנו. לברוח! לברוח!

שאול: אין לנו לאן לברוח. הם יגיעו לכל מקום. הצבא הפולני הובס והוא מתפורר. אין לנו לאן לברוח. לא נוכל לסחוב את אמא וגם לא נוכל להשאיר אותה לבדה בבית. נישָׁאר ונִראה כיצד יפול דבר.

בלה: אולי בכל זאת נברח? לָמָה אנחנו מחכים? הנאצים לא ירחמו עלינו. הם ישחטו אותנו.

דוד: נישָׁאר בבית. אין לנו לאן לברוח. אין טעם לברוח. הגרמנים עם הטנקים שלהם ישיגו אותנו וידרסו אותנו למוות. נישָׁאר בבית.

רֶבֶקָה: זוהי גם דעתי. צריך להישאר. אני אינני מסוגלת לברוח. אין לי גם לאן לברוח. אם הצבא הגרמני או הגסטפו לא יהרגו אותנו, יהרגו אותנו האיכרים האוקראיניים. הם שמחים שהגרמנים יכבשו את העיר ויוכלו לנקום ביהודים. האוקראינים חלמו שנים רבות על הרגע הזה ועתה הוא הגיע. אסור לנו לצאת מן הבית.

מוניקה: לברוח רע, להישָׁאר גם כן לא טוב. אין לנו ברירה, נבחר ברע במיעוטו. נישָׁאר, למרות שלפי דעתי צריך לעזוב את הבית ולברוח.

(מופיע מיכאל).

מיכאל: שלוֹם לכולם, מה נשמע אצלכם? ידוע לכם כבר בוודאי שהצבא הגרמני כבש את העיר. אין אף חייל פולני אחד

בעיר. גם ראש־העיר וכל גדולי העיר ברחו. גם המון אנשים ברחו מפחד מפני הצבא הגרמני והגסטפו שלהם. הצבא הגרמני איננו כל־כך מסוכן כמו הגסטפו.

מוניקה: מה עלינו לעשות, מיכאל? אנחנו רוצים לברוח. מה דעתך?

מיכאל: קשה לייעץ כשהמצב כל־כך חמור. לברוח מסוכן, כי המטוסים הגרמניים מפציצים גם את האוכלוסייה האזרחית, אינם מבדילים בין חיילים לבין אזרחים, והטנקים שלהם משיגים כל אדם. מה אתם מחליטים?

בלה: אנחנו החלטנו להישאר. מה דעתך, מר מיכאל?

מיכאל: קשה לי לייעץ לכם. הבשורות המגיעות מהעיר הן לא **כל־כך** טובות. כבר בשעות הראשונות הגסטפו השתלט על העיר, תפס וכלא כמה עשרות יהודים ולא ידוע מה יהיה גורלם. יש אומרים שהם יושבים בכלא המרכזי של העיר. אחרים אומרים שנרצחו. קשה לדעת מה בדיוק נעשה בעיר. הם תופסים אנשים, בעיקר יהודים, לעבודות קשות, ומתעללים בהם. וגם ההמון האוקראיני וחלק מהפולנים עושים שמות ברובע היהודי.

שאול: אולי עוד נספיק לברוח? הגסטפו והאוקראינים לא יחוסו עלינו. גם אנחנו יהודים.

מיכאל: איחרתם את המועד. אין לכם ברירה אלא להישאר. מסוכן לצאת לרחוב. גם אני פחדתי לעבור ברחוב, כי האוקראינים מתנקמים גם בפולנים. לעת־עתה אתם מוכרחים להישאר בבית, או לרדת למרתף. אני אחזור אליכם בערב, אני רוצה לעזור לכם. ביום אסור לכם לצאת. תרדו למרתף ואל תצאו החוצה. שלום ולהתראות.

(כולם יורדים למרתף. לבית מתפרצים אנשי גסטפו בלווית אוקראינים)

האוקראינים: דא וואהנען יודען. דא וואהנען יודען. אנחנו מכירים אותם. צריך להוציא אותם.

הגסטפו: יודען ראוס! שנעל! יודען ראוס! עס איסט נימאנד דא צו האוזע! ווא זײַנד זו דען פערשווינדען.

(יורדים למרתף)

הגסטפו

ממשיכים: אה, דא זיצען זי, די פערפלוכטע יודען. ראוס יודען! שנעלער!

האוקראינים: ראוס, פערפלוכטע יודען! פרשיווי ז׳ידי! ווידיט סקורו!

הגסטפו: כמה הם שם? איינס, צוויי, דריי, פיר, פינף, דריי פראוען און צווי מענער! נימט נור די מענער! די דרעקיגע פראוען בראוכען וויר ניכט! צור ארבייט נעמען וויר זי.

(הגסטפו מוציאים את דוד ושאול).

רֶבֶקה: ואהין שלעפען זי די מענער! לאסען זי זי! וואס וואלען זי פאן איהנען?

הגסטפו: שווייגען, דרעקיגע יודען! מענער ראוס פאם קעלער!

(דוד ושאול יוצאים מהמרתף ונדחפים בכוח החוצה על־ידי האוקראינים והגסטפו).

מוניקה: אוי ואבוי לנו, מי יודע מה יעשו לשאול ודוד? אמרתי שצריך לברוח. אם יקחו אותם לעבודה, אז יתכן שהם יחזרו הביתה. מי יודע, אולי יכלאו ויענו אותם, ואולי אפילו יעוללו להם משהו גרוע יותר. אינני רוצה אפילו לחשוב על זה.

בלה: הם אבודים. שטות גדולה עשינו שלא ברחנו. צריך ללכת אחרי רבים, ככתוב ״אחרי רבים להטות״. כמה אומללים אנחנו. מה נעשה אנחנו, שלוש נשים בלי גברים?

רֶבֶקה: הרגעו! הם עוד מעט יחזרו. אני בטוחה שהם יחזרו בריאים ושלמים. שאול ודוד הם בחורים פיקחים. הם יֵדעו מה לעשות. אני סומכת עליהם.

מוניקה: אבל איך? האוקראינים והגסטפו הם אכזריים. הם אינם יודעים רחמים כלפי היהודים.

רֶבֶקה: אני חוזרת ואומרת: הם יחזרו. בעוד כמה שעות נראה אותם בריאים ושלמים. לא אירע להם כל רע.

בלה: מי יתן ויתאמתו דברייך. שאול ודוד הם באמת בחורים פיקחים, אבל מה יכול לעשות אדם שאינו חמוש כשנשק מכוון כנגדו? זמנים קשים באו עלינו וזה עוד לא הסוף.

רֶבֶקה: אנחנו הנשים צריכות להיות עכשיו חזקות. אם הגברים אינם, עלינו להתנהג באומץ ובקור־רוח. אסור לנו להישבר ולהִתייאש. יתר על כן, אני מאמינה ששאול ודוד יחזרו בריאים ושלמים. לב אם אינו מאכזב לעולם. אני מקווה שגם מר מיכאל יעזור לנו. הוא בוודאי יבוא הערב. עוברות עלינו שעות קשות, אבל בערב נהיה כולנו ביחד ואפילו מיכאל יבוא.

(נשמעות יריות וצעקות)

מוניקה: שומעים יריות. אולי הגסטפו הורג את דוד ושאול? מה פשר היריות האלה? כל הזמן יורים! העיר הפכה ממש לגיהינום!

רֶבֶקה: הבריונים האוקראיניים והפושעים הנאצִיים סתם יורים מתוך שמחה. אין לזה כל משמעות.

בלה: זה לא בדיוק ככה. בחוץ נהרגים אנשים חפים מפשע. בוודאי נהרגים בעיקר יהודים, שאין להם שום הגנה ומחסה. מי יודע איפה נמצאים עכשיו שאול ודוד. אני רוצה לראות אותם בבית. לבי חרד להם.

(נשמעים קולות: "מוות ליהודים! מוות ליהודים! לתלות את כולם!"

מוניקה: אי־אפשר כבר לשמוע את דברי הבלע של ההמון. מי יתן ולא יגיעו אלינו.

(ההמון ממשיך להשתולל. נשמעים שירי הסתה נגד היהודים, הקומוניסטים וכו'. בעיקר בולט השיר: ווען דאס בלוט פאם מעסער רונט" ועוד, או צעקות "הייל היטלר! הייל! הייל!" הפגנות ההמון המשתולל נמשכות עד הערב. בערב מופיעים שאול ודוד, עייפים וסחוטים).

בלה: שלום שאול ודוד, ברוך השם שחזרתם כבר. מי יתן שהלילה יעבור בשקט. העיקר שאנחנו שוב ביחד.

(מוניקה מתנשקת עם דוד ושאול).

מוניקה: אני מאושרת שחזרתם. אני נרגשת מאוד, שניצלתם מהרוצחים האוקראינים ומהגסטפו.

רֶבֶקָה: אמרתי לכם, מוניקה ובלה, שהם יחזרו בריאים ושלמים.

בלה: תנו להם לנוח ולהרגע. אתם הלוא רואים שהם נרגשים מאוד וקשה להם לדבר.

רֶבֶקָה: קודם־כל אגיש להם משהו לשתות ולסעוד את לבם. אכלו ושתו, דוד ושאול.

דוד ושאול: איננו יכולים לשתות ולא לאכול. תנו לנו לנוח ולהרגע. אנחנו מזועזעים ממה שעבר עלינו וממה שראינו.

שאול: איך עבר עליכם היום?

בלה: דאגנו רק לכם. שמענו צעקות נוראות בחוץ. כל הזמן שמענו: "הייל היטלר! הייל היטלר" חשבנו שנשתגע, ספרו, מה היה אתכם? אתם רוצים להעלים מאתנו את שעבר עליכם? עלינו לדעת את כל האמת. ספרו הכל.

רֶבֶקָה: קודם כל תנו להם לשתות ולסעוד את לבם.

(דוד ושאול שותים, אבל אינם מסוגלים לאכול).

דוד: קשה לתאר את מה שראינו. ברוך השם שאתן ניצלתן, שהרוצחים לא הוציאו גם אתכן. קרה ממש נס. בתוך ההמון בבית־הקברות ראינו המון נשים ואפילו ילדים קטנים. גם לנו יש מזל שניצלנו. כשהוציאו אותנו מהבית הריצו אותנו ביחד עם כמה עשרות יהודים במהירות עצומה לבית־הקברות. חשבנו שיוציאו אותנו להורג. למזלנו, אם אפשר לקרוא לזה מזל, נתנו לנו כלים ודרשו שנחפור בורות. במרחק־מה משם עמדו המון יהודים, כמה מאות אנשים, זקנים, נשים וטף, כשעצב נורא נסוך על פניהם. גם מחוץ ההמון הוציאו האוקראינים כמה עשרות אנשים ואפילו כמה נשים וילדים וגם עליהם

הטילו לכרות קברים. הם היו צריכים לכרות לעצמם קברים. העבודה היתה קשה, כי היה יום שרב ומפלים של זיעה ניגרו מפנינו ומכל הגוף. נוסף לזה זירזו אותנו השוטרים האוקראיניים והגסטפו במכות איומות בקתות רוביהם והצליפו בנו בשוטיהם.

מוניקה: אוי ואבוי לנו, מה שומעות אוזנינו.

בלה: גורלנו נחרץ. גורלנו יהיה כגורל האנשים המסכנים האלה שנהרגו.

רִבְקָה: איך זה נגמר, דוד?

דוד: המשך אתה שאול, אני אינני מסוגל להמשיך.

שאול: בחום כבד המשכנו לחפור. עבדנו בקצב מזורז כעשר שעות. הגסטפו היה מעוניין שנגמור את העבודה לפני שקיעת החמה, על מנת לחסל את מאות האנשים לאור היום. לפנות־ערב, כשנחפרו כבר כמה קברים, הרחיקו אותנו למרחק של כמה מטרים ודרשו מאתנו לשכב עם הפנים על הקרקע. אסור היה להרים את הראש, או להסתובב ימינה או שמאלה. פתאום נשמע מטח יריות ממכונות ירייה ותת־מקלעים והרעש היה עצום. היריות נמשכו כשעה. שמענו מרחוק צעקות איומות של אנשים שנורו למוות. שמענו בכי קורע לבבות וצעקות של ילדים: "אמא, איפה את? אמא, למה את עוזבת אותנו? אמא, רוצים להרוג אותנו. אמא, הצילי!"

בלה: הייתכן שהרוצחים האלה רצחו באכזריות את כל האנשים ולא ריחמו אפילו על ילדים ותינוקות? אל רחום וחנון, אתה רואה כל זאת ושותק?

רִבְקָה: כנראה, שהאל הסתתר במרומי הרקיע ולא יכול היה להושיע. אז מדוע אנו מאמינים באלוהים? אם אלוהים יכול היה להסתכל על הטֶבח האיום של מאות אנשים חפים מפשע, על רצח תינוקות, אז האמונה באל השוכן במרומים ומגן על אנשים רעים ורוצחים, היא כנראה אמונת־שווא.

מוניקה: כנראה שאת צודקת, אמא. להוציא ככה סתם אנשים, רק משום שהם יהודים, ולרצוח אותם בצורה ברברית, זאת זוועה המחייבת נקמה. מדוע לא עזרתָ, אלוהים הגדול? אם אתה קיים שם למעלה ויושב על כסא הכבוד, מדוע לא עזרתָ לאנשים אומללים, לנשים חלשות וחסרות מגן? מדוע לא הגנת על ילדים שעדיין לא הספיקו לטעום את טעם החיים?

שאול: אמא, הרגעי, הרגעו מוניקה, בלה. צריך לשמור על קור־רוח. נקלענו למצב קשה ונצטרך לשקול מה לעשות, ואיך להציל את נפשנו. אבל עוד לא גמרתי את הסיפור שלי. לאחר שנדמו היריות והצעקות, אמרו לנו לקום ולקחת שוב את האתים והמעדרים. השמש החלה שוקעת. היא היתה אדומה מאוד, יותר אדומה מבכל יום בשעת השקיעה. התקרבנו לקברים והתחלנו לסדר את הגוויות של האנשים. שמעתי גם צעקות של אנשים שרק נפצעו וביקשו עזרה. גם תינוקות צעקו עד לב השמים, אבל לא יכולנו לעזור להם. לנגד עיני נהרגו על־ידי הגסטפו כמה אנשים וילדים. לא יכולתי להסתכל על מעשיהם האכזריים של הגסטפו והשוטרים האוקראיניים. היו שם המון אנשים פצועים, שכוסו באדמה ומתו תוך יסורים איומים.

בלה: אני חוששת שזה יהיה גורל כולנו בקרוב.

מוניקה: גם אני חוששת שזה עלול לקרות.

דוד: כשגמרנו את העבודה וכיסינו את הקברים באדמה, היא היתה מתרוממת, כאילו רצתה להוציא מתוכה את הגוויות. עם שקיעת החמה השתתק הכל. התייצבנו לפני הבורות הרעננים, שאול ואני, ואמרנו קדיש: "יתגדל ויתקדש שמיא רבא" וכו'. היינו נסערים ומזועזעים מאוד. מסביב השתרר שקט. מפקד הגסטפו הרשה לנו וליתר חופרי הבורות ללכת הביתה. הוא הוסיף ואמר: "איהר האבט גוט געארבייטעט. גייט נאך האוזע. מורגען קאמט

ווידער היר צוראַרבייט. איהר ווירט בראַט בעקנומען"
כך הסתיים המחזה העצוב. החושך כיסה את פני האדמה. החמה נעלמה וכמה עשרות אנשים חזרו בשקט מדכא הביתה. לא דיברנו איש עם רעהו. קשה היה לדבר. הפה לא נפתח אחרי מה שעבר עלינו ואחרי מה ששמענו וראינו.

שאול: צריך להחליט מה לעשות עכשיו. הגרמנים לא יסתפקו בהוצאה להורג של כמה מאות אנשים. הם רוצים להשמיד פיסית את כולנו, ללא יוצא מן הכלל. אני מציע שתתחבאו. דוד יִשָאר אִתכם. הוא ידאג לכם ויהיה לכם למגן. אני אעזוב את הבית ואצטרף לפרטיזנים. אולי כשאצטרף לפרטיזנים יזדמן לי לעזור לכם. גבר אחד מוכרח להישאר עם הנשים. אני אלך.

רֶבֶקה: שאול, לאן תלך? מה נעשה בלעדיך? אל תלך, מה שיהיה אתנו יהיה גם אִתכם.

בלה: אני מתנגדת שתעזוב אותנו. אם תלך ליער, הגרמנים עלולים להרוג אותך. אל תלך, שאול. אני מבקשת ממך מאוד. הישאר איתנו. אני לא אוכל לחיות בלעדיך. אתה מוכרח להישאר אתנו, שאול.

שאול: החלטתי נחושה ללכת ליער. אני רוצה להילחם נגד הגרמנים בנשק. אין טעם שגבר צעיר ובריא יסתתר ויחכה למוות. זה אבסורד. תנו לי לצאת ליער ואל תעשו מזה עניין. זה יהיה לכבודי ולכבודכם. אם עומדים להשמיד אותנו, מוכרחים להתגונן בנשק, אפילו שהדבר יעלה בקורבנות רבים. ביער אוכל להרוג גרמנים, כפי שהם הרגו ללא רחמים יהודים חפים מפשע. גם אני אהרוג הרבה גרמנים ללא רחמים. אני מלא רגשי נקם. אני מקווה לחזור אליכם. אולי לא בקרוב, אולי אחרי המלחמה, אחרי שהצבא האדיר של היטלר ינוצח. אבל אחזור, אם כמובן, אשאר בחיים.

דוד: הנימוקים של שאול משכנעים. אני מוכן להישאר

אִתכם, אמא, בלה ומוניקה. שאול מוכרח לצאת ליער, לפרטיזנים. גם אני רוצה לצאת אבל אני מוכרח להישאר אִתכן.

(שאול אורז כמה דברים, קצת אוכל, ויוצא).

שאול: שלום אמא, ואל תבכי. גברים אינם יכולים לשבת במחבוא ללא מעש ולחכות למוות מידי הגסטפו או מידי האוקראינים האכזריים. שלום בלה, שלום מוניקה. דוד, תדאג לאמא, למוניקה ולבלה. היו שקטים. אני מקווה שעוד נתראה.

רֶבֶקה: מי יתן ועוד נתראה בקרוב.

בלה: אני בטוחה ששאול, בעלי היקר, יחזור בריא ושלם. צר לי מאוד שנישאר בלעדיו. אבל זה גורלנו.

(מיכאל מופיע)

מוניקה: הופעת, מיכאל ידידנו, ברגע הנכון. שאול החליט להצטרף לפרטיזנים ולהילחם נגד הנאצים. רק לפני דקות ספורות עזב את הבית. הוא טען שאינו יכול לשבת בחוסר מעש ולחכות למוות מידי הנאצים או הרוצחים האוקראינים. מה יהיה אתנו, אינני יודעת.

בלה: מי יודע אם אראה עוד פעם את בעלי. הוא יצא אל הבלתי נודע. אתנו יישאר דוד והוא ידאג לנו. אבל מה כבר הוא יוכל לעשות נגד הרוצחים האלה? אבל טוב שישָאר גבר אחד אתנו. מה נוכל אנחנו, שלוש נשים, לעשות לבדנו?

מיכאל: היו שקטים, אני אדאג לכם, לא אעזוב אתכם. אני אכין לכם בונקר ואספק את כל צרכיכם.

רֶבֶקה: כמלאך גואל הופעת אצלנו, מר מיכאל. באו עלינו זמנים קשים. אני שמחה שבעלי מת ואיננו צריך להיות עד לכל הזוועות. ירדנו מנכסינו, ועכשיו ירדנו גם מכבודנו. היהודים היום ממש כמו זבל וכולם בזים להם. הידידים של אתמול הפכו לאויבים ושמחים לאידנו. עם זה, צריך להחזיק מעמד ולא להיכנע. אני צריכה לחיות בשביל

הילדים שלי. אני כבר זקנה, אבל הם צעירים, לא מזמן התחתנו וחייהם תלויים על בלימה.

מיכאל: גברת רֶבֶקה, אל תתייאשי. עוד יבואו זמנים טובים יותר. היטלר וחבר מרעיו לא ינצחו את כל העולם. הם אמנם ישתוללו במשך זמן־מה. יהיו קורבנות רבים וסבל רב. במיוחד יסבלו היהודים. אבל קִצו המר יגיע לבסוף ושמש החופש והדרור תזרח מעלינו.

דוד: זו היא גם דעתי. כשרוסיה ואמריקה יצטרפו למאבקם של עמי אירופה, יבוא קִצו של היטלר הרשע. לעת־עתה צריך להתאזר בסבלנות לתקופה ארוכה.

(שוב נשמעות צעקות בחוץ: "הייל היטלר! הייל היטלר! הייל! יהודים וקומוניסטים לתלייה! טויט דען פערפלוכטען יודען")

מוניקה: ההמון התחיל שוב להשתולל. כל הזמן שומעים רק הסתה נגד היהודים. כאילו הם אשמים בכל המאבק העולמי הזה. איך נוכל לצאת החוצה כשההמון מתפרע?

מיכאל: אני אשאר אִתכם עד הערב. בערב, עם רדת החשכה, תבואו כולכם אלי ואצלי תהיו בטוחים. הבית שלי נמצא מחוץ לעיר, ברובע שבו יהודים אינם גרים. ההמון משתולל גם במרכז העיר, במיוחד ברובע היהודי. נחכה עוד כמה שעות. בינתיים תארזו את חפציכם, ואחר־כך תצאו אלי.

רֶבֶקה: שוב לנדוד. לא מזמן עזבתי את הבית שלי, אחרי ההפצצה, אחרי שכל רכושי נהרס, ובאתי הנה. ועכשיו עלי לעזוב שוב את בית בָּנַי ולצאת לנכר.

מוניקה: אין לנו ברירה. בבית שלנו לא נוכל להישאר. כל רגע עלולים לבוא ולהוציא אותנו מכאן, ומי יודע מה יעוללו לנו. אחרי מה ששמענו מפי דוד ושאול אין לנו סיכויים רבים להישאר בחיים בבית שלנו.

רֶבֶקה: ילדתי, אני יודעת את זה, ברור שאנחנו מוכרחים לעזוב את הבית הזה. אני אסירת תודה למר מיכאל על

שהוא מוכן לתת לנו מקלט בביתו או בבונקר בשדהו. אלך אִתכם. זה ברור מאליו. אבל אני אינני כל־כך צעירה. האם אוכל להחזיק מעמד בבונקר?

מיכאל: אדאג שיהיה לכם נוח. ביום תהיו בבונקר, כדי שאנשים לא יבחינו בכם, ובלילה תוכלו לישון בעליית־הגג או אפילו בבית קטן שנמצא לא הרחק מבית הורי. נסתדר איכשהו.

דוד: אמא, אין לנו ברירה. אסור לנו לחשוב עכשיו על נוחיות. צריך לעשות הכל כדי להישאר בחיים, והדרך היחידה היא לעזוב את הבית הזה. כך לא נשמע עוד את השתוללות ההמון הפרוע ואת הצעקות "הייל היטלר! הייל היטלר!". חיינו כאן כבר אינם בטוחים וצפויה לנו כל רגע סכנת מוות.

בלה: נכון, כולנו עוברים לבית של מיכאל. תודה רבה לך, מיכאל, שדאגת להציל את חיינו, ואנו תקווה שהכל יגמר בכי טוב.

(בערב, בחסות האפלה, עם חבילות ומזוודות בידיהם, יוצאים כולם לבית מיכאל).

תמונה ד'

הדמויות: מיכאל, אדולף

אדולף: שמעת, מיכאל, שעירנו וכל הסביבה טוהרה מהיהודים והשלטונות הגרמניים פירסמו צו האוסר להחזיק יהודים, להחביאם, או לעזור להם בדרך כלשהי? כל אדם המחזיק יהודים בביתו או מסתירם, דינו מוות.

מיכאל: למה אתה מספר לי זאת?

אדולף: אין לי שום כוונות נסתרות. אני חושב שהגרמנים צודקים. אחת ולתמיד תיפתר הבעיה היהודית בפולין ואף בכל הארצות הכבושות על־ידי הצבא הגרמני

האדיר. הגרמנים, למעשה, ביצעו את מה שאנחנו, הממשלה והעם הפולני, התכוננו לעשות בצורה אחרת. גם אנחנו התכוונו להיפטר מהיהודים, אבל לא ידענו כיצד לעשות זאת.

מיכאל: מה זאת אומרת "אנחנו"? בשם מי אתה מדבר? האם יש לך זכות לדבר בשם העם הפולני? אתה מייצג את חבריך, קומץ קטן בתוך העם הפולני, ואין לך זכות לדבר בשם העם כולו. רוב הפולנים מתנגדים לתכניותיהם המרושעות של היטלר ועוזריו. ליהודים יש זכות קיום כמו לפולנים וכמו ליתר העמים.

אדולף: מיכאל, אתה עדיין מחזיק בדעותיך המתקדמות. דעותיך בכלל ועל היהודים בפרט אין להן על מה להתבסס, לאור המתרחש היום במדינות אירופה. אוסטריה משתפת פעולה עם הנאצים, חלק גדול מצרפת משתף פעולה אִתם ואותו דבר קורה גם בארצות כבושות אחרות. גם אנחנו, הפולנים, צריכים להסתגל למציאות החדשה ולשתף פעולה עם הנאצים בכל השטחים. הנאצים יביאו גאולה על כל האנושות ואין אנחנו יכולים להיות יוצאי־דופן ולהתנגד להם. האירגון שלנו קיבל עוד לפני פרוץ המלחמה את תכניתו של היטלר בדבר שינוי פני העולם במיוחד בדבר המלחמה בקומוניסטים וביהודים.

מיכאל: אני מטיל ספק בנכונות דעותיך. היטלר ועוזריו עלולים להביא הרס על כל העולם. המלחמה עדיין בעיצומה, ואין אנו יודעים מה ילד יום. אי־אפשר לסמוך על עם ועל משטר שרוצה לבנות את עולמו על הרס וחורבן. אמנם יש לצבא הגרמני השגים רציניים, אבל המעצמות הגדולות וכן רוסיה הסובייטית לא יסכימו שישתלט על העולם משטר ריאקציוני כמו הנאציזם, השואף לשעבד את עמי העולם, לשלול מהם את חירותם הלאומית ולעשותם מכשיר בידי המנגנון המלחמתי שלהם. אמנם לצבא הגרמני היו נצחונות ניכרים, אבל אין זה סוף

פסוק. המלחמה עדיין לא נסתיימה. כולם אומרים שגם אמריקה הגדולה, עם כל עוצמתה הצבאית ומשאביה הכלכליים, עומדת להצטרף למלחמה נגד הגרמנים בכל רגע.

אדולף: אין כוח בעולם, שמסוגל לנצח את הצבא הגרמני ואת הנאציזם. כל עמי אירופה, פרט לרוסיה, נכנעו להם, וגם רוסיה נגלתה בחולשתה מול הגרמנים. גם היא נחלה תבוסות גדולות ואינה מסוגלת לעצור את התקדמותם. כדאי לך להסתגל למציאות החדשה, להיות יותר מציאותי ולראות את המצב כפי שהוא.

מיכאל: אולי, אולי פעם אשנה את דעותי, ואהיה יותר מציאותי, כפי שהתבטאת. לעת־עתה איני רואה צורך לשנותן. היכול אדם להפוך את עורו תוך כמה ימים? חונכתי כל השנים ברוח הקידמה והדמוקרטיה, ולעת־עתה לא אוכל לעשות שום דבר הנוגד את החינוך שקיבלתי.

אדולף: אני משוכנע שבמרוצת הזמן תשנה את דעותיך ביחס למשטרו של היטלר, ביחס לקומוניזם וליהודים. הרבה אנשים משנים את דעותיהם הפוליטיות בהשפעת הנסיבות שנוצרו. לאומנים הופכים לקומוניסטים, קומוניסטים הופכים ללאומנים, וריאקציונרים מצטרפים למפלגות המתקדמות ומתקדמים מצטרפים לקומוניסטים. העולם הוא הפכפך וחסר יציבות פוליטית. האנשים הם גמישים מאוד מבחינה פוליטית; גם אתה תהפוך את עורך. אבל אני רוצה לגעת בעוד בעיה. חברי האירגון שלנו התחילו לרנן עליך בקשר ליהודים. הם מתחילים אפילו לומר בקול רם, שאתה מסתיר יהודים בביתך או בשדה הסמוך לביתך, דבר שנוגד את החוק הנאצי. אינני מאמין בדבר, אבל גם בלִבי מתחילים להתעורר ספקות. למרות שאנחנו מחזיקים בדעות פוליטיות שונות, אני נשאר ידידך וכידיד אני חושש לגורלך, אם יתאמתו השמועות.

מיכאל: אתה מתחיל, אדולף, להתערב יותר מדי בחיי הפרטיים. תגיד לחבריך באירגון שישמרו על עורם ושידאגו יותר לגורלם ולעתידם, במקום שידאגו לגורלי ולעתידי שלי. לאלה אני אדאג בעצמי. אולי ילכו וילשינו עלי בפני השלטונות הגרמניים שאני אוהד יהודים, שאני מסתיר יהודים בניגוד לחוק הנאצי?

אדולף: אינני יכול להיות אחראי לחברי האירגון. יתכן שיתחילו להתעניין בך יותר ויותר ולחטט במעשיך. על כל פנים, מחובתי כידידך להזהירך מפני דברים בלתי אחראיים שאתה עלול לעשות. אסור לך לסכן את חייך ואת עתידך. ייתכן שכל השמועות האלה בשקר יסודן, אבל די בכך שמהלכות שמועות כדי לסכן את חייך. כבר קרה בעירנו ובמקומות אחרים, שפולנים טובים הסתירו ידידים יהודים ושילמו על כך בחייהם. המסתיר יהודים — כבר אמרתי פעם, ואני מדגיש את הדבר שנית — דינו מוות. לנאצים אין שום סנטימנטים כלפי האוכלוסייה הפולנית, ולא כל שכן כלפי האוכלוסייה היהודית. הם קפדנים מאוד בקיום הוראות השלטונות, ולא יוותרו לעולם לשום אדם, יהא פולני או מכל לאום שהוא, המפר את החוק הגרמני. אתה מכיר את קרשינסקי, שלא מזמן הוצא להורג על־ידי הגרמנים, עם הוריו הזקנים, רק בגלל שהסתירו בביתם שני יהודים, ידידים טובים שלהם. כל תושבי העיר גינו את המעשה הבלתי אחראי של קרשינסקי. האם אתה רוצה ללכת בעקבותיהם, מיכאל? האם כדאי לך לסכן את חייך בגלל מספר יהודים (אם, כמובן, נכונה ההשערה שאתה מסתיר יהודים בביתך) ולהביא אסון על כל המשפחה? הם לא יכירו לך תודה, מיכאל. שקול זאת היטב לפני שאתה מחליט.

מיכאל: אתה מתחיל ממש להיכנס לחדרי לבי ולהתעלל בי. אני לא מסתיר יהודים, ואם אני עושה משהו, לאיש

אין זכות להעיר לי או לגנות אותי על כך, אפילו אם הוא ידיד. דבר אחד תדע, אינני יכול להתכחש ל'דעותי. ייתכן שאסבול פעם בגלל זה, ייתכן שאשנה את דעותי ואת התנהגותי. לעת־עתה אני רוצה להישאר נאמן להשקפת עולמי ואני מתנגד לכך שיהודים יהיו מופלים לרעה. טרגדיה פקדה את היהודים ואסור לנו, הפולנים המתקדמים, להתנכר להם. בזאת נגמר הויכוח בינינו.

אדולף: טוב, אקווה שלעולם לא תצטער על דעותיך המתקדמות. למדתי הרבה מהויכוח אתך, עליך ועל יחסך ליהודים. אני עומד על שלי, שאין לעזור ליהודים במצוקתם שבאה עליהם באשמתם וצריך לתמוך בתכנית של השלטונות הגרמניים בדבר חיסולם של היהודים. שלום מיכאל, להתראות.

(מיכאל נשאר לבד)

מיכאל: האם עלי להיכנע לאדולף או להישאר נאמן לדעותי? האם אוכל לשחות נגד הזרם? לא יכולתי להודות שאני מסתיר יהודים. אשתדל להישאר נאמן לדעותי, אבל כמה זמן אוכל להתמיד בכך? העולם הוא הפכפך והוא הוצף בגל של שנאה ליהודים. כולם מסתייגים מהם. מה מקומי בתקופת התהפוכות שבאה עלינו? באירגון כולם מדברים עלי וחושדים שאני מסתיר יהודים. מניין להם הרעיון הזה? כנראה שאדולף דיבר יותר מדי. אף אחד לא ראה אותי או אותם כשהסתרתי אותם בגורן. זה היה בלילה, ולא ראיתי איש בקרבת מקום. כיצד התעורר החשד? האם עקבו אחרי כל הזמן? יתכן שמישהו ראה אותנו ומסר על כך לחברי האירגון ומשום כך בא אדולף והזהירני. נחכה. ימים ידברו. אבל האם אוכל להתנכר לידידי הוותיקים? הלוא מוניקה ובלה, דוד ושאול הם ידידי זה שנים רבות. בשעה שהם במצוקה, האם אוכל להתכחש להם? הלוא פתגם ישן נושן אומר שידידים נבחנים בעת צרה. איזה מין ידיד אהיה, אם אבגוד בהם

ואכנע לאדולף? עצבַי מתוחים וראשי מבולבל עלי. מצד שני — האם כדאי לי להסתכן בשל כמה ידידים? הלוא גורלי וגורל הורי עלול להיות כגורל קרשינסקי והוריו הזקנים. הלוא חובותי כלפי הורי גדולים וחשובים יותר מחובותי כלפי הידידים שלי. למה לי כל הצרה הזאת? למה לי להיות בלתי פופולרי בעיני חברי האירגון? ומה בנוגע לדעותי וחינוכי? אני חייב להביא להם לגורן אוכל ושתייה מדי יום. הלוא אינני יכול להרעיב אותם! מה יהיה אם מישהו יבחין בהם וילשין עלי שאני מסתיר יהודים בניגוד לחוק הגרמני? המחבוא שלהם במרתף שמתחת לגורן הוא אמנם מקום מסתור טוב, אבל גם הוא אינו בטוח לחלוטין. אם יתחשק למישהו מהם לצאת ערב אחד ולשאוף קצת אויר צח, הוא עלול להיתקל באיזה אורח לא רצוי, וזה ילשין עלי שאני מסתיר יהודים.

הלבטים קשים וההכרעה מחייבת אחריות רבה. אחכה עוד זמן־מה, ונראה מה ילד יום. כבר קרוב לשנה שאני מסתיר אותם. אולי בכל זאת קרוב יום גאולתם, שבו יוכלו לצאת לחופש וייגמר הסבל שלי וגם שלהם. טוב, אחכה עוד כמה ימים, נראה איך ישתלשלו העניינים. אולם ההכרעה מוכרחה ליפול — לכאן או לכאן — להמשיך להחזיק אותם עד השחרור, או להיפטר מהם באיזשהו אופן. עזרני, אלוהים, להחליט החלטה נבונה. עזרני שלא אכשל במשימתי ההומנית!

תמונה ה׳

הדמויות: מיכאל, מוניקה, רֶבֶקה, דוד ובלה.

מיכאל: שקלתי את העניין כל הלילה. אמנם ההכרעה היתה כרוכה בלבטים קשים, אך טוב שנפלה. היא איננה לרוחי ואינה עולה בקנה אחד עם חינוכי, אבל לא

יכולתי לנהוג אחרת. אני מוכרח להציל את מעמדי בעיני חברי הארגון. אני מוכרח להציל את חיי ואת חיי הורי האהובים. ידידות היא דבר יפה מאוד, אבל בימים טרופים אלה קשה לקיימה. הבריות מתנכרות זו לזו. כל אחד דואג רק לעצמו. אנשים מתנכרים אפילו לקרוביהם. וכי עלי להיות שונה מאחרים? אני מוכרח לסלק את רֶבֶקה, מוניקה, בלה ודוד. קשה ההחלטה, אבל אני מוכרח לבצע אותה. הבעיה היא רק איך. האם אסגיר אותם לידי הגסטפו, או שאבחר בדרך אחרת? הדרך הראשונה מסוכנת. הם עלולים להעניש אותי על שהחזקתי יהודים במשך זמן־מה. הם עלולים לחקור איתי וקשה לצפות מראש את אחריתה של החקירה הזאת. לא, לא אנהג כך. אם כבר החלטתי לחסל אותם, צריך לבחור בדרך שלא תסכן את חיי וחיי הורַי. אבחר בדרך אחרת. לא אגלה את מזימתי לאף אחד, אפילו להורי לא אגלה את הסוד. כן, יש לי כבר רעיון. זאת היא הדרך הנכונה. אגיש להם ארוחת ערב ואשים רעל באוכל. כן, זה רעיון נפלא. עוד היום אגש אל הרוקח זמברובסקי ואקנה ציאנקאלי. אני מניח שהוא לא יחקור אותי לשם מה הרעל. מה איכפת לו לשם מה אני קונה את הרעל? ואם ישאל אותי, אגיד לו שיש לי מגיפה של עכברים וחולדות בשדה ובגורן ואני זקוק לרעל כדי להרעילם. אני מקווה שהכל יעבור בשלום. אחרי שאגיש את ארוחת הערב עם הציאנקאלי, אברח למקום אחר. התכנית מוכרחה להיות מחושבת ומתוכננת היטב, לבל יפול עלי חשד. עוד אשקול אם לברוח או להישאר כאן. אצטרך להוציא את הגופות מהמרתף בגורן ולקבור אותן, או להשליך אותן מאכל לחיית־השדה ולעוף השמים. כן, אולי עדיף שאשאר כאן, כדי שאוכל לטפל בגופות. אף אחד לא צריך לדעת מה שעשיתי. אם אברח ואחרים יצטרכו לטפל בגופות, תתפשט בסביבה השמועה על הרעלת היהודים, ואז עלולים השלטונות

הגרמניים להתערב, וכל העניין עשוי להסתבך. טוב, אשאר במקום. אמנם, אני מודע לכך שהתכנית מרושעת. אני הולך להרוג ידידים ותיקים. אבל אני מציל את חיי ואת חיי הורי. טוב, התכנית תבוצע. אתפלל לאלוהים ואבקש את עזרתו. אני מצטער קצת שידידי הוותיקים יצטרכו למות, אבל ממילא אין להם סיכוי לחיות. אני הולך לעשות מעשה שרק מקבֶּת מסוגל היה לעשותו. ארבעה אנשים אני הולך להרוג. אני סבור שאעמוד בזה. רק לא להסס! בלב חזק ובעצבים רגועים אני צריך לבצע את התכנית. מה זה ארבעה אנשים לעומת אלפי אנשים הנהרגים בחזיתות המזרח והמערב? מדוע אלפי חיילים צריכים למות יום־יום, בעוד שאלה רשאים לחיות? אלה וגם אלה בני־אדם. אין הבדל. ואם בחזית חיילים נהרגים, מאלמנים נשים ומייתמים ילדים, אז גם היהודים יכולים למות. מותם יהיה קל משל החיילים בחזיתות. אשתדל לשים להם הרבה רעל, כדי שלא יסבלו הרבה וימותו מיד לאחר הארוחה. הכל יסתדר על הצד הטוב ביותר. אני מלא תקווה שהתכנית תבוצע היטב ובדייקנות. יעזרני אלוהים.

★

מיכאל: ערב טוב מוניקה, ערב טוב גברת רֶבֶקה, ערב טוב לכולם. איחרתי קצת עם הארוחה. התרוצצתי כל היום, כי היו לי הרבה סידורים. אני מבקש את סליחתכם, אבל אני מקווה שהארוחה תטעם לכם. כן, היא תטעם לכם. השתדלתי היום יותר מבכל יום אחר להכין ארוחה טעימה. אתם בוודאי רעבים. איחרתי בשעתיים עם ארוחת הערב שלכם. סלחו לי. תאכלו, אתם רעבים!

מוניקה: מיכאל, אתה קצת מבולבל ועצבני. מה קרה לך? מדוע אתה מתעצבן כל־כך? קורה שאדם מאחר. לא צריך להתעצבן. הארוחה באמת תטעם לנו יותר, כי אנחנו רעבים מאוד. יש לי היום תאבון כביר. אני מסוגלת לבלוע בבת־אחת מנה כפולה. ואתם, אמא, בלה ודוד?

רֶבֶקה: היום גם אני יותר רעבה. אבל אין דבר, לא נמות מרעב.

מיכאל דואג לנו. העיקר שקיבלנו את ארוחת הערב, ולו גם באיחור של שעתיים. אין לנו טענות, מר מיכאל. יש לך הרבה עניינים לטפל בהם. יש לך הורים לדאוג להם ועוד ועוד. אל תתרגש מר מיכאל.

מיכאל: אני מקווה שהכל יהיה בסדר.

(הם אינם משערים שהארוחה תחסל אותם)

אִכלו מהר. אני ממהר היום. הורי חולים ואני מוכרח לחזור הביתה מיד.

דוד: אין לי תאבון היום. קילקלתי את הקיבה. איני יודע ממה. לא אוכל היום. אתם אִכלו, אל תשימו לב אלי. אִכלו בתאבון. אני לא אוכל.

מיכאל: (זה לא טוב, אם דוד לא אוכל, הדבר עלול להיגמר בכי רע). אכול גם אתה דוד. האוכל היום טעים מאוד. אסור לך לרעוב. בצהריים אכלת מנה דלה מאוד ואם לא תאכל גם את ארוחת הערב, לא תחזיק מעמד.

בלה: אכול, דוד. לא נעים לנו לאכול בלעדיך.

מוניקה: טוב, שלא יאכל. יש לו סיבה. אם דוד אמר שקילקל את קיבתו, מוטב שלא יאכל.

מיכאל: טוב, שלא יאכל. אִכלו אתם מהר, כדי שאוכל להוציא את הכלים. אני ממהר לחזור הביתה. אין לי סבלנות. הורי חולים.

(פרט לדוד כולם אוכלים את הארוחה במהירות. מיכאל מוריד את הכלים במהירות ומסתלק).

★

דוד: כן, כולם מתו. אמא, קומי! למה אינך עונה? מוניקה, התעוררי! בלה, התעוררי! מה אתכן? למה אינכן עונות? כן, הן מתו! הידיד המנוול הרעיל אותן. רק במקרה אני לא הורעלתי. כל הזמן העמיד פנים שהוא ידידנו והיה משמיע סיסמאות מפוצצות על קידמה ועל יחסו

האוהד ליהודים, והנה, ברגע של משבר, גילה את פרצופו המכוער והמתועב. הוא רצח בכוונה תחילה שלוש נפשות תמות. כולן רצו לחיות, כולן האמינו שיום הגאולה קרוב. הוא דאג רק לעצמו ולהוריו. איזו ידידות זאת היתה? איך יכול אדם לרצוח את ידידיו? כיצד משתלבת ידידות עם מזימות שפלות, עם רצח? מה אעשה עם הגופות? איפה אקבור את שלוש הגופות — את אשתי בלה, את חותנתי ואת גיסתי? אקבור אותן בקבר אחד. כולן מתו אותו מוות וכולן תקברנה בקבר אחים אחד. אוי להן ואבוי לי. לא אסלח לו על המעשה האכזרי והמתועב. אצטרף לשאול ויחד ננקום את נקמת שלוש הנפשות הטהורות והחפות מפשע. אני מקווה למצוא את שאול, והפושע לא יימלט מעונשו. ידיד ופושע באיש אחד. עלי לקבור, קודם כל, את שלוש הגופות. בלילה אצא לשדה, כדי למצוא מקום מתאים לקבר. אמצא כלים לכריית הקבר. עבודה קשה לפניַ — לסחוב שלוש גופות לשדה, אל היער, לכרות קבר גדול ולקבור אותן. אומר קדיש אחרי הנפשות הטהורות, כמקובל אצלנו היהודים. כן, אומר קדיש. הן תצטרפנה לאלפי רבבות הקדושים שמתו מות־קדושים. אלך לחפש כלים לכריית הקבר ואקבור אותן כדת וכדין.

(יוצא).

מערכה שנייה

תמונה א'

העלילה מתרחשת אחרי מלחמת העולם השנייה

הדמויות: שאול ודוד.

(שאול ודוד מתחבקים ומתנשקים)

דוד: שלום שאול. טוב שאנחנו נפגשים שוב. טוב שהמלחמה מאחורינו.

שאול: טוב מאוד. שלום, דוד. לא פיללתי למצוא אותך בחיים. שמעתי על הטֶבח ועל האקציות שערכו הנאצים ביהודים ושלא פסחו גם על יהודי לבוב. יש לי הרבה לספר לך ובוודאי גם לך יש מה לספר לי.

דוד: שמעת כבר בוודאי על מותן של אמנו היקרה, של אשתך בלה ושל אשתי מוניקה. קשה לדבר על זה.

שאול: שמעתי, אבל אינני יודע פרטים. אני רוצה לשמוע על כך מפיך, מעד ראייה. נצטרך לנקום את נקמת הנשמות הטהורות, אשר מתו מתוך יסורים על קידוש השם. לא נוכל לסלוח לפושע אשר עשה זאת.

דוד: אני תמים דעים אתך. נקמה היא הדרך הנכונה ביותר במקרים כאלה. לא הייתי מתפלא, אילו עשה זאת אויב, נאצי או סתם פולני או אוקראיני שונא ישראל. אבל לא פיללתי שיעשה זאת ידיד ותיק כמיכאל. הוא הגיש לכולנו באחד הערבים ארוחת ערב מורעלת בציאנקאלי.

היינו כולנו רעבים כי באותו יום כמעט ולא אכלנו. וכל הנשים טרפו את הארוחה ממש תוך כמה דקות. אני במקרה לא הרגשתי טוב ולא אכלתי. ניצלתי אם כן בנס.

שאול: המשך לספר, דוד, אני צריך לדעת הכל. הייתי מנותק מכם למעלה משנה ושום ידיעה עליכם לא הגיעה אלי. עברו עלי ימים קשים ולילות קשים. הצטרפתי אל הפרטיזנים הפולנים, אבל כשנודע להם שאני יהודי רצו להרוג אותי. ברחתי מהם ונדדתי כמה ימים ממקום למקום ומכפר לכפר ולבסוף הצטרפתי אל הפרטיזנים הרוסים. הם קיבלו אותי, ובמשך כמה חודשים לחמתי אִתם נגד הגרמנים והפלתי בהם חללים רבים. אבל גם הפרטיזנים הרוסים לא התייחסו אלי יפה; הרגשתי שאינם אוהדים אותי, ובסופו של דבר היה עלי לברוח גם מהם. יש לי עוד הרבה לספר על הקורות אותי אחרי שברחתי מהפרטיזנים, אבל אעשה זאת אחריך. ספר לי על הרגעים האחרונים של אשתי היקרה, של אשתך ושל אם המשפחה. זה מה שמענין אותי כרגע.

דוד: קשה לי לדבר על זה. אבל לפניך אני מוכרח לשפוך את הלב. אספר לך את כל הפרטים. אחרי שמיכאל הגיש לנו את ארוחת הערב, הוא הסתלק במהירות. הוא מיהר מאוד, וטען שעליו לטפל בהוריו החולים. אחרי כמה דקות החל הרעל לפעול. הנשים נתקפו כאבים איומים, החלו לצעוק: "הוא הרעיל אותנו", התעלפו ויותר לא שמעתי כל קול מפיהן. רופא לא יכולתי להזמין, כי הרופאים הפולנים או האוקראינים היו מסרבים להגיש עזרה ליהודים, כי העיר הוכרזה "יודען ריין". תוך חצי שעה כולן מתו. את מיכאל לא ראיתי יותר. הוא נעלם. בלילה נאלצתי לכרות קבר משותף לכולן, וקברתי אותן. מאז המקרה אין לי שקט וקשה לי לחיות. טוב שחזרת, שאול. ביחד נוכל להתגבר על הסבל. כולן רצו לחיות. אמנם אמא היתה מיואשת לאחר שאיבדה את כל

רכושה, ולא ראתה כבר טעם בחייה, אולם למען ילדיה רצתה להוסיף ולחיות. אלא שהגורל רצה אחרת.

שאול: זאת זוועה, מה שאתה מספר לי. קשה לי להאמין שזה אכן קרה. ככה נראית הידידות של אנשים היום. אני חושב, שמיכאל רצח את הנשים בהשפעת אדולף, צורר היהודים. אבל זה לא משנה. הוא ברח, אבל נמצא אותו ונביא אותו לדין. לעולם לא נסלח לו. זאת משימת חיי, לתפוס את מיכאל "הידיד", ולהסגיר אותו לשלטונות, כדי שיבוא על עונשו.

דוד: ביחד ננקום את דם הנשים היקרות, שמתו מוות אכזרי כל־כך. לאחר שקברתי אותן, ברחתי מהמקום, כי חששתי שמא מיכאל ירצה להרוג גם אותי. ברחתי היערה ונדדתי כמה חודשים ממקום למקום. פחדתי מפני הפולנים ומפני האוקראינים ומפני הגרמנים. לבסוף הגעתי למערה עמוקה והסתתרתי בה ארבעה חודשים. חייתי במערה ברעב ובצמא. לפעמים בלילה הייתי יוצא לכפר הקרוב וגונב ירקות, וכך התקיימתי ארבעה חודשים. לעיתים קרובות היו הגרמנים עורכים מצוד אחרי אנשים או פרטיזנים וגם אחרי יהודים, שהסתתרו ביער. שמעתי לא פעם יריות רובים או אקדחים. שמעתי גם נביחות של כלבים שחיפשו אנשים. בנס ניצלתי מהם. לעיתים הייתי קרוב למוות. יום אחד יצאתי מהמערה ונתקלתי בקבוצת חיילים רוסיים ומהם נודע לי שהגרמנים ברחו ושהרוסים כבשו את העיר. לא הייתי בטוח אם זה נכון, אולם כשנתקלתי אחר־כך בעוד קבוצות של חיילים רוסיים השתכנעתי שנכונים דברי החיילים שהגרמנים ברחו. עכשיו מטרתנו העיקרית היא למצוא את מיכאל, ולהביא לכך שהוא יועמד לדין על רצח שלוש הנשים שלנו.

שאול: כן, זאת מטרת חיי. לא אשקוט ולא אנוח עד שאמצא את הפושע.

דוד: בכוחות משותפים נמצא אותו. ננקום את נקמת שלוש הנשים שלנו. אמנם אין עדים, אבל אוכל בבית־המשפט להוכיח את אמיתות דברי.

תמונה ב׳

משפטו של מיכאל

בית המשפט מורכב משלושה שופטים, שאחד מהם משמש כיושב ראש (להלן — היו״ר) של בית־המשפט.
מופיעים מיכאל כנאשם, התובע הכללי, הסניגור.
עדים: אדולף, דוד, שאול.
קהל רב של סקרנים באולם

הסדרן: בית־המשפט!

(כולם קמים)

היו״ר: אבקש להזמין את הנאשם, מיכאל יבלונסקי.

(מיכאל נכנס תחת משמר כבד של שוטרים).

היו״ר: הנאשם הוא מיכאל יבלונסקי. מוצאו חצי אוקראיני, חצי פולני. כלומר אימו היתה אוקראינית ואביו פולני. הוא בן שלושים וחמש. ראשית כל, אקרא את כתב האישום. מיכאל יבלונסקי מואשם ברצח בכוונה תחילה של שלוש נשים יהודיות, בזמן כיבוש הנאצים: של רבקה וואהל, מוניקה שטיינר ובלה בומר, בהיותן בבונקר שמתחת לגורן שבבעלותו של הנאשם. יבלונסקי היה ידידן של הנרצחות. לפני המלחמה נהג לבקר בביתן לעיתים קרובות. כשפרצה המלחמה, לאחר שהנאצים החלו ברצח היהודים, הציע הנאשם לבני המשפחה מסתור

בחוותו, בבונקר שמתחת לגורן. בהתחלה הנאשם טיפל בנרצחות ובקרוב המשפחה דוד, שניצל בנס. אולם לאחר מספר חודשים נמאס לנאשם הטיפול בנרצחות והחל לגלות יחס עוין כלפיהן. הוא השתנה מן הקצה אל הקצה, ומידיד הפך הנאשם לאויב מושבע. קשה לבית־המשפט להסביר את התמורה שהתחוללה בנאשם, שאחרי ידידות של שנים רבות בינו לבין משפחת הנרצחות, הפך תוך זמן קצר לאדם אחר, שבשעת מצוקה נהג כאויב. ולאחר שהחליט להיפטר מהם, שׂם בארוחת הערב שהגיש להם רעל הנקרא ציאנקאלי. כך הרג את הנשים. במהלך המשפט ישתדל בית־המשפט לברר את הגורמים שהשפיעו על מיכאל יבלונסקי לנקוט באמצעי קיצוני כל־כך, ברצח. הנשים מתו תוך כמה דקות, לאחר שנתקפו כאבים איומים. העבירה היא חמורה, ובית המשפט יצטרך להחליט על העונש שיוטל על הנאשם, לאחר חקירה יסודית. היות שבתקופת השואה היו הרבה מקרים שבהם אוקראינים או פולנים רצחו יהודים שהסתתרו אצלם מפני הגרמנים, לאחר ששדדו את רכושם, חייב בית־המשפט להתייחס לפשע בחומרה רבה ולהטיל על הנאשם עונש מירבי. האם הנאשם מוכן להופיע כעד?

הנאשם: כן, אם הדבר נחוץ למהלך המשפט.

היו"ר: לפני שנחקור את הנאשם כעד, אני שואל: האם הנאשם מודה באשמה שמייחס לו כתב האישום?

הנאשם: אינני מודה. אני חף מפשע.

היו"ר: הנאשם יופיע לפני בית־המשפט כעד.

(משביע את העד: "נא לשים את היד על הברית החדשה". העד שם את ידו על הברית החדשה וחוזר על דברי היושב־ראש: "אני נשבע שאגיד את האמת ורק האמת, כה יעזור לי אלוהים").

היו"ר: האם התביעה או ההגנה מוכנות לחקור את העד?

התובע: כן, כבוד בית־המשפט. אני מוכן לחקור את העד. מר

יבלונסקי מתבקש לספר על עצמו. מי הוא? במה עסק לפני המלחמה? האם השתייך לאירגונים פוליטיים? מתי הכיר את הנרצחות? וכדומה.

הנאשם: שמי מיכאל יבלונסקי. אבי היה פולני ואימי אוקראינית. אני רואה את עצמי כשייך לעם הפולני. אני בן שלושים וחמש. לפני המלחמה עסקתי בחקלאות. לאבי היה משק חקלאי. סיימתי גימנסיה ואחרי הלימודים התמסרתי לחקלאות כדי שאוכל לנהל את משק אבי בצורה יעילה ומתקדמת. הייתי כמה שנים חבר אירגון פוליטי פשיסטי פולני, שקבע לו למטרה לנשל את היהודים מהחיים הכלכליים של פולין.

התובע: האם היית פעיל באירגון?

הנאשם: כן, הייתי פעיל בהתחלה, אולם אחר־כך התחלתי להסתייג מהסיסמאות של האירגון, כי חשבתי שהן גורמות נזק למדינה ומפלות את היהודים. עברתי לאופוזיציה באירגון, והשתדלתי להשפיע על חברי האירגון לשנות את הקו הפוליטי כלפי היהודים.

הסניגור: מה השפיע עליך לרצות שהאירגון ישנה את הקו הפוליטי כלפי היהודים?

הנאשם: בינתיים הכרתי את מוניקה שטיין, יהודיה שהיתה מנהלת של ספריות השאלה, ונהגתי לשאול אצלה ספרים. דרכה היכרתי את יתר בני משפחתה.

הסניגור: האם שוחחתם לפעמים על בעיות פוליטיות או כלכליות?

הנאשם: כן, לעיתים. כשהכרתי יותר את מוניקה ובני משפחתה נוכחתי לדעת, שאנו הפולנים עושים עוול ליהודים, בכך שאנו מפלים אותם לרעה ובכך שאנו רוצים לסלק אותם מהחיים הכלכליים. התחלתי להסתייג מדעות חברַי באירגון והפכתי לאוהד של היהודים. בכל האסיפות של האירגון השתדלתי להשפיע על החברים לשנות את הקו הפוליטי כלפי היהודים, אבל לא הצלחתי.

כשנוכחתי בכך, התרחקתי מהאירגון וחדלתי להשתתף באסיפותיו.

התובע: העד יבלונסקי מתבקש להסביר, מה הניע אותו להסתיר את הנרצחות, כשהגרמנים החלו ברצח היהודים? האם עשית זאת מתוך ידידות לנרצחות או אולי הבטיחו לך תשלום?

הנאשם: החלטתי להציל את חיי היהודים מתוך רגש של ידידות ולא דרשתי מהם שום תשלום. אמנם הנרצחות רמזו לי, שאחרי המלחמה הן יפצו אותי, אבל לא זה מה שהשפיע עלי להסתיר אותן בגורן שלי.

התובע: אמרת קודם, שהתרחקת מהאירגון, כי לא יכולת להשלים עם הקו הפוליטי שלו. אז מה גרם לך להחליט להרעיל ארבעה יהודים, שבמשך שנים רבות גילית כלפיהם יחס ידידותי?

הנאשם: הסתרתי את היהודים במשך למעלה משנה, דאגתי להם, סיפקתי להם את כל מחסורם, אבל נוכחתי לדעת, שלא אוכל להמשיך להסתיר אותם, כי השכנים החלו לחשוד בי והזהירו אותי מפני התוצאות. לא ידעתי מה לעשות. הורי הזקנים היו חולים וחששתי לחייהם ולבטחונם. התלבטתי במשך כמה חודשים כיצד לפתור את הבעיה. כוונותי היו טובות, ולא מתוך כוונה רעה עשיתי מה שעשיתי.

התובע: מה פירוש "לא מתוך כוונה רעה"? האם לא ידעת שציאנקאלי הוא רעל מסוכן, שעלול להמית?

הנאשם: לא ידעתי. חשבתי שהרעל רק יהמם אותם ולא העליתי על דעתי שהם ימותו.

התובע: העד צריך לזכור שהוא עומד לפני בית־משפט המורכב משלושה שופטים ועליו לענות ברצינות. כל ילד יודע שציאנקאלי הוא רעל קטלני. (פונה לנאשם): מהי כמות הרעל ששמת בארוחת הערב של הנרצחות?

הנאשם: כמות די גדולה. רציתי להיפטר מכל הרעל שקניתי בבית־המרקחת. לא רציתי להחזיק רעל בביתי.

התובע: אתה מסתבך עם התשובות שלך. טענת קודם, שלא ידעת שציאנקאלי עלול להמית אנשים, אבל מצד שני לא רצית בביתך רעל. איך שתי הגישות האלה מתיישבות יחד? חשוב לפני שאתה עונה על השאלה, אדוני הנכבד, כדי שנקבל תמונה ברורה של מה שקרה.

הנאשם: אני משתדל לתת תשובות ברורות. לא רציתי להחזיק בבית רעל, כי מישהו מהבית, בייחוד הורי, היו יכולים למצוא אותו ולחקור אותי על משמעות הדבר. הורי אנשים זקנים וחולים ולא הייתי יכול לשקר להם. לא רציתי לסבך את הורי בעניין הזה.

התובע: אתה דאגת לא לסבך את הוריך, כי לא רצית שדבר הרצח ייוודע להם ויגרום להם צער. יפה מאוד מצדך. אבל למה ברחת אחרי ששמת את הרעל בארוחת הערב של הנרצחות? ידעת, אם כן, שביצעת פשע ושתצטרך להציל את נפשך מעונש.

הסניגור: העד טוען שלא היתה לו כל כוונה להמית את הנשים. למה התובע טוען שהעד ביצע פשע ומשום כך רצה לברוח?

התובע: העד ביצע פשע בכוונה תחילה, ביודעו שהרעל הוא קטלני. הוא תכנן מראש לברוח מפני הצדק.

הסניגור: אינני מקבל את טענת התובע הכללי בדבר כוונות רעות — לא ביחס לרעל שהוכנס לארוחת הערב ולא בקשר להסתלקותו של העד ממקום מגוריו.

היו״ר: יאפשר נא כבוד הסניגור לתובע לחקור את העד ואל יפריע לו. אם הסניגור ירצה לחקור את העד יקבל רשות לעשות כן.

התובע: העד רוצה להתחמק מהצדק, אך הוא ביצע פשע חמור ויהא עליו לתת את הדין.

הסניגור: כבוד בית־המשפט, הרשו נא לי לחקור את העד. ראשית כל אני מתנגד לכך שהתובע הכללי קובע עובדות עוד טרם שנגמרה החקירה. התובע הכללי רשאי לחקור את העד, אבל אסור לו לקבוע מראש עמדות שטרם הוכחו. העד יבלונסקי מתבקש להשיב לשאלה שלי: האם הסתרת את היהודים מפני שהובטח לך תשלום או פיצוי?

הנאשם: לא הובטח לי שום תשלום או פיצוי. עשיתי את שעשיתי מתוך ידידות, ותו לא.

הסניגור: במהלך המשפט טענת שדאגת ליהודים, שסיפקת להם את כל צרכיהם. האם קנית את המוצרים בכספך או בכספם?

הנאשם: בחודשים הראשונים היו משלמים לי בעד המזון שסיפקתי להם. אחר־כך אזל כספם ורכשתי את כל המצרכים בכספי, בידיעה שיחזירו לי את ההוצאות אחרי המלחמה.

הסניגור: האם האנשים שהסתרת קיבלו עזרה כספית או אחרת מבחוץ?

הנאשם: לא! לא! אף אחד לא יכול היה לדעת שאני מסתיר יהודים. הדבר היה יכול לסכן את חייהם, חיַי וחיֵי הורי.

התובע: כלומר, דאגת בעיקר לחייך ולחיי הוריך.

היו״ר: כבוד התובע, נא לא להפריע לסניגור לחקור את העד. לפני שהסניגור ימשיך בחקירת העד אשאל אותו: מה היה המניע העיקרי לכך שהכנסת רעל לארוחת הערב? האם רצית להציל כך את חייך וחיי הוריך?

הנאשם: כן, רציתי להציל את חיַי ובעיקר את חיי הורי, כי אילו הייתי ממשיך להסתיר את היהודים והדבר היה מתגלה, היו עלולים להוציא להורג אותי ואת הורי האהובים.

היו״ר: הבנתי. ההודאה הזאת חשובה מאוד לבית־המשפט. החשש שהעד והוריו יוצאו להורג על־ידי הנאצים היה,

אם כן, המניע העיקרי להרעלת המזון, שכתוצאה ממנה מתו שלוש הנשים היהודיות.

הסניגור: כמה זמן הסתרת את היהודים?

הנאשם: קרוב לשנה.

הסניגור: האם היתה לך אי־נעימות במשך השנה מצד ידידיך שאותם הסתרת או מצד השכנים? טענת כל הזמן שהנרצחות היו ידידותיך שנים רבות, ומה קרה, שפתאום החלטת להרעיל אותן?

הנאשם: לא היו שום אי־נעימויות מצד הנשים או מצד השכנים. אף אחד לא ידע שאני מסתיר יהודים. הדבר נמשך הרבה זמן, אבל בחודשיים שקדמו למקרה, החלו השכנים להעיר שרווחות שמועות בסביבה, שאני מסתיר יהודים. הם טענו שהסתרת יהודים היא בבחינת סכנת נפשות, כי החוק הנאצי אוסר להסתיר יהודים ואם יגלו אותם התוצאות עלולות להיות חמורות מאוד — לי ולהורי. גם ידידי אדולף שצורק רמז לי כמה וכמה פעמים, ששמע שאני מסתיר יהודים. שמעתי גם שהוציאו להורג משפחה שלמה, בת שש נפשות, בגלל שהסתירו יהודים. לא ידעתי מה לעשות, התלבטתי זמן רב ובסופו של דבר נוכחתי שאין לי ברירה ושיהיה עלי להיפטר מהיהודים שאני מסתיר.

הסניגור: כלומר, שלא מרצונך החלטת להיפטר מהיהודים?

הנאשם: מובן שלא מרצוני עשיתי זאת. לחצו עלי ולא נתנו לי מנוח. לא עלה על דעתי מעולם לרצוח את הידידים שלי, אבל לאור המציאות הבנתי, שבאחד הימים יופיעו אנשי גסטפו ויערכו חיפוש בביתי ובמשק, ובקלות ימצאו את האנשים שאני מסתיר. ראיתי כבר את הורי מובלים למוות ואת לעגם של השכנים ושל הידידים. הייתי צעיר ורציתי לחיות וגם לא רציתי לראות במות הורַי החולים.

התובע: **הנאשם יבלונסקי רצה לחיות ורצה שגם הוריו יחיו. אך**

מדוע הרעיל את הנשים וגרם להן למות ביסורים? לכל אדם יש זכות לחיות. לך יש זכות לחיות וגם להוריך. מדוע שללת את הזכות הזאת מהאנשים האומללים האלה וגרמת בכוונה תחילה למותם?

הסניגור: אני דוחה בכל תוקף את טענת התובע, שהנאשם עשה את מה שעשה מתוך כוונה תחילה. לא היתה שום כוונה מצד הנאשם לרצוח את הנשים הללו. העד נתקף בדחף חזק שלא יכול היה להתגבר עליו, ובסופו של דבר נכנע ללחצים חיצוניים וגם נפשיים ועשה מה שעשה. תסביר לנו מר יבלונסקי, מדוע עזבת את הנשים לאחר ששמת רעל במזונן?

הנאשם: בהתחלה לא רציתי לעזוב אותן. רציתי לקבור אותן. אבל אחר־כך ויתרתי על הרעיון והחלטתי להציל את נפשי. הבנתי שביצעתי פשע, מעשׂה שלא יֵעשה, אבל לא יכולתי לתקן את המעוות וברחתי. ברחתי מתוך איזה דחף פנימי עצום, שהיום, שנים רבות לאחר המעשה, קשה לי להסביר אותו. רצון החיים דחף אותי לברוח. באותו רגע לא פעלתי מתוך הגיון. ברחתי פשוט מהמקום שבו ברצע הפשע. רציתי להיות הרחק מהמקום הזה, לא להיפגש עם אנשים. רציתי רק לברוח ולברוח.

היו"ר: נא להזמין את העד וואהל דוד.

(העד נכנס)

היו"ר: נא לשים יד ימין על ספר התנ"ך ולחזור אחרי: אני נשבע (וואהל חוזר על דברי היושב־ראש) כי אגיד את האמת ורק האמת, כן יעזור לי אלוהים. מה שמך ובן כמה אתה?

דוד: שמי דוד וואהל, אני בן 43.

היו"ר: העד יספר איך הגיע לביתו, או יותר נכון — למקום המחסה של מיכאל יבלונסקי?

דוד: לאחר שבית הורי הופצץ ולאחר שהעיר לבוב הוכרזה

כ״יודען ריין״, כלומר שלפי החוק הנאצי אסור ליהודים להתגורר בה, הופיע בביתנו הידיד מיכאל יבלונסקי ובראותו שאנחנו במצב שלאחר יאוש, הציע לנו — לשלוש הנשים ולי — לעבור לביתו, ולהסתתר שם במחסה שבגורן. הדבר מאוד מצא חן בעינינו ומבלי להסס, החלטנו לעבור למחבוא.

היו״ר: האם יבלונסקי הציג תנאים כלשהם או דרש תשלום כלשהו טרם שהעביר אתכם למחבוא?

דוד: לא. יבלונסקי לא הציג שום תנאים ולא דרש שום תשלום, רק הוסיף שנסתדר אִתו אחרי המלחמה.

היו״ר: מה היה יחסו של יבלונסקי אליכם בזמן היותכם במחבוא?

דוד: בדרך־כלל היחס היה הוגן. יבלונסקי סיפק את כל צרכינו, הביא לנו ידיעות מהחזית ולא היו לנו שום טענות אליו.

התובע: האם היחס הזה נמשך עד הסוף או אולי נשתנה במשך הזמן?

דוד: בחודשים האחרונים לפני השחרור יבלונסקי נעשה עצבני מאוד, לא הִרבה לדבר אִתנו והיה מספר לנו על מקרים שבהם יהודים שהסתתרו אצל פולנים או אוקראינים התגלו והוצאו להורג יחד עם האנשים שהחביאו אותם.

התובע: מה היתה כוונתו של יבלונסקי, כשסיפר לכם על הוצאות להורג של יהודים עם מחביאיהם?

דוד: אינני בטוח, אבל אני משער שהתכוון לרמוז לנו, מה עלול לקרות לנו במקרה שיגלו אותנו.

התובע: האם הוא דרש מכם לעזוב את המחבוא?

דוד: את זה הוא לא דרש, אבל הרגשנו שנוכחותנו אינה נוחה לו. הדבר הציק לנו מאוד ולא ידענו מה לעשות.

התובע: האם יבלונסקי דיבר על הוריו?

דוד: כן, לעיתים קרובות. הוא היה מספר שהוריו חולים והוא דואג לשלומם. הרגשנו, שמשהו עלול לקרות לנו אבל החשש מפני רצח היה רחוק מאתנו.

הסניגור: מדוע לא עלה בדעתכם לחשוש מפני רצח?

דוד: לא יכולנו להעלות על הדעת, שמיכאל זומם להרעיל או לרצוח אותנו. הוא היה ידיד המשפחה עוד שנים רבות לפני המלחמה, נתן לנו מקלט בשעת מצוקה, ולא פיללנו שהוא מסוגל למעשה נתעב כזה.

התובע: בכל־זאת, מה גרם לכך, שרעיון שטני כזה — לרצוח את הנשים ואותך — עלה בראשו? האם משהו או מישהו השפיע עליו בכיוון הזה?

דוד: אני סבור, אינני בטוח בזה, שהדאגה לשלומם של הוריו השפיעה עליו, וייתכן שפעל גם תחת השפעת ידידו אדולף, שהיה שונא ישראל ושלחץ עליו בוודאי להיפטר מאיתנו. שמענו לעיתים קרובות את הוויכוחים ביניהם והגענו למסקנה, שלא תצמח מכך ברכה.

היו״ר: יספר העד על הערב שבו הרעיל יבלונסקי את הנשים.

דוד: באותו יום טראגי, יבלונסקי לא הופיע במחבוא שלנו. לא הבנו מה קרה, גם לא קיבלנו באותו יום אוכל. כולנו היינו רעבים. אבל זה לא הדריך את מנוחתנו. חשבנו שאולי קרה משהו להוריו או משהו דומה. בערב הטראגי הופיע יבלונסקי מעוצבן מאוד, לא שקט, ומבלי לדבר אתנו הגיש לנו בחיפזון את האוכל. הוא רק הוסיף: ״איכלו מהר, אני ממהר, אין לי זמן״. אני לא אכלתי. לא הרגשתי טוב, כי קילקלתי את הקיבה. אבל שלוש הנשים אכלו בתאבון רב, כי כפי שכבר אמרתי — באותו יום לא קיבלנו אוכל. אחרי האוכל הנשים קיבלו כאבי בטן איומים, החלו להקיא, ותוך עשר דקות, או רבע שעה, הן מתו. לא האמנתי למראה עיני. שלוש נשים תמימות,

שכל רצונן היה לחיות, לצאת לחופשי מהמחבוא, מתו מוות טראגי. לא יכולתי להבין למה הוא עשה את זה. יכול היה לגרש אותנו אם נוכחותנו הכבידה עליו, אבל להרעיל ולרצוח כך, אפשרות כזאת לא עלתה על דעתי. הוא לא הופיע יותר במחבוא — לא באותו ערב טראגי ולא לאחר מכן. הייתי שבור ורצוץ. ידידות ורצח. לא ידעתי מה לעשות. ידעתי שעלי לקבור את הנשים האומללות. יצאתי ליער הקרוב בלילה, כדי שאיש לא יבחין בי. כריתי קבר אחים והטמנתי בו את הגופות. חלקתי לנשים — לאשתי, לחמותי, ולגיסתי — את הכבוד האחרון. אמרתי: ״יתגדל ויתקדש שמיא רבא...״

התובע: מה עשית אחרי שקברת את הנשים?

דוד: ברחתי. לא יכולתי להישאר שם. שבור ומזועזע ברחתי ממקום הרצח, נדדתי ממקום למקום ולא יכולתי למצוא מנוחה לעצמי. הוא גמל לנו ברצח על ידידותנו.

היו״ר: תודה, מר וואהל. עדותך נגמרה. נא להזמין את העד שאול פונק. נא להניח את יד ימין על התנ״ך ולהישבע.

שאול: אני נשבע להגיד את האמת, ורק את האמת. כן יעזור לי אלוהים!

היו״ר: ספר לבית־המשפט מי אתה, בן כמה אתה ומה ידוע לך על הרצח שבית־המשפט דן עליו עכשיו.

שאול: שמי שאול פונק. אני בן שלושים. אני בעלה של הנרצחת בלה. יהיה לי קשה מאוד למסור עדות, כי עברו עלי מאז פרוץ המלחמה חוויות קשות. לא נשארתי עם הנשים, כי לא רציתי להיות תלוי במישהו ולא רציתי להסתתר בבונקר. עזבתי את הבית. למעשה לא היה לנו כבר בית, כי גורשנו ממנו על־ידי הגסטפו. ברחתי היערה. החלטתי להצטרף לפרטיזנים על־מנת ללחום עם נשק ביד נגד הגרמנים, משמידי העם היהודי. ביער שמעתי על הרג ורצח של אלפי יהודים על־ידי

הנאצים ועוזריהם, שמעתי על מחנות השמדה, על תאי גזים ומשרפות, בהם נשרפו חיים יהודים ובני עמים אחרים, והחלטתי להתנקם במשמידי משפחתי ועמי. הצטרפתי אל הפרטיזנים הפולנים, אולם נוכחתי לדעת שאין זה מקומי. הם היו אנטישמים ונהנו כששמעו ששורפים יהודים בכבשנים בטרבלינקה ובאושוויץ. הם רצו להתנכל לי ואפילו לרצוח אותי, כשנודע להם שאני יהודי. בנס ניצלתי ממוות ובלילה ברחתי מהמחנה. במשך כמה שבועות נדדתי ממקום למקום, ועל כל צעד ושעל ארבה לי סכנת מוות. לבסוף הגעתי למחנה של פרטיזנים רוסים והם קיבלו אותי ברצון. השתתפתי בהרבה קרבות נגד הגרמנים, חיבלתי במוסדות גרמניים, במחסני נשק ותחמושת, בבתי־חרושת, ובעיקר — הרגתי הרבה גרמנים ועוזריהם וראיתי בכך את משימת חיי, כי רציתי לנקום את נקמת בני עמי, שניספו בזמן כיבוש פולין על־ידי הרוצחים. אחרי המלחמה חזרתי הביתה — למעשה לא היה לי יותר בית — וכאן נודע לי מפי גיסי על הרצח האכזרי של שלוש הנשים על־ידי מיכאל.

התובע: מה אתה יכול להגיד על מיכאל? האם העובדה שמיכאל הרעיל את בני משפחתך, את אשתך, את חותנתך ואת גיסתך, הפליאה אותך?

שאול: זה הדהים וזיעזע אותי. חשבתי שמיכאל הוא ידיד נאמן ושאיננו מסוגל לבצע פשע מתועב כזה. אבל בעצם לא התפלאתי. האנשים הפכו בימי המלחמה לחיות־טרף. ראיתי את זה ביער, במחנה הפרטיזנים. איש לא ריחם על רעהו. כל אחד היה מסוגל להרוג אנשים רבים על־מנת להציל את נפשו. אנשים, וגם הפרטיזנים, הרגו לא רק גרמנים, אלא גם סתם אנשים שחשדו בהם שהם מסוגלים להפריע להם או שלא רצו לספק להם מזון. הרגו בגלל כל שטות קטנה. במו עיני ראיתי שפרטיזנים

הרגו נשים, זקנים וטף ולא ריחמו עליהם. כפי שציינתי — בימי מלחמה בני־אדם הופכים לחיות־טרף וכשהם אוחזים בנשק הם חדלים להיות בני־אדם. על כן לא הפליאה אותי העובדה, שידיד ותיק הרעיל ורצח שלוש נשים תמימות, שכל רצונן היה לחיות. הוא רצה להציל את נפשו ונפש הוריו. גם מיכאל הפך לחיית־טרף. גם ידיד הופך לרוצח. צריך להשיב לו כגמולו. זאת משימת חיי, כבוד בית־המשפט, לנקום את נקמת בני משפחתי, את נקמת עמי. אין עוד שום ערך לחיי. אם אראה את מיכאל הרוצח מתבוסס בדמו וגונח מתוך יסורים — אשמח מאוד ואראה בזה נצחון. אני עכשיו אדם אומלל. איבדתי את כל המשפחה, כשם שאלפי ורבבות אנשים איבדו את משפחותיהם. בתי־המשפט בכל הארצות המשוחררות מהרוצחים הנאציים ועוזריהם חייבים להעמיד לדין את האשמים ולהענישם בהתאם לחוקי המדינה. אלפי נאצים, שרצחו מיליונים, ובהם ששה מיליון יהודים — זקנים, נשים וטף — מסתובבים חופשיים, ונהנים מהאוצרות שגזלו מקורבנותיהם. האם זה צודק? האם עמי אירופה לחמו נגד הנוגש הנאצי — היטלר, גבלס, הימלר ורוצחים אחרים — כדי שאלפי רוצחים נאציים יסתובבו חופשיים תחת שמש אלוהים וילעגו למשפט ולצדק?

הסניגור: כבוד בית־המשפט, האם העד הוזמן כדי לשאת נאומים מפוצצים, או כדי למסור עדות בעניין מיכאל יבלונסקי?

שאול: כבוד בית־המשפט, יורשה לי להמשיך בדברי. לאחר הסבל הרב והתלאות שפקדו אותי, זאת לי ההזדמנות הראשונה לשפוך את לבי לפני בית־דין צדק שממונה על עשיית דין צדק בנאצים, רוצחי עמי אירופה. אילו פקדו תלאות כאלה את כבוד הסניגור, אילו סבל כמוני רעב, צמא ומחלות, אילו כמוני וכרבבות אנשים אחרים, איבד את כל בני משפחתו (מה שאיני מאחל לו), אילו היה

אומלל כמוני, לא היה מפריע לי להמשיך בדברי. מה שקרה במלחמת העולם השנייה, תחת כיבוש הנאצים, לא קרה בשום פרק בתולדות האנושות. הברברים, המונגולים, הטטרים, ג׳ינגיס חאן ודומיהם, הם כאפס וכאין לעומת היטלר וגייסותיו, אשר רצחו ללא רחמים מיליוני אנשים חפים מפשע, רק משום שרצו לחיות חיי חופש. עכשיו הזמן לטהר את האנושות מהחלאה הנוראה ששמה היטלריזם ופאשיזם. צריך לעקור את הנגע המסוכן הזה. עוד רבה העבודה המוטלת על האנושות המשוחררת ועל בתי־המשפט. עדיין לא באו על עונשם בורמן, מנגלה ופושעים נאציים אחרים. ואם לא עכשיו אימתי? משום כך הצטרפתי לפרטיזנים. רציתי ללחום עם נשק ביד, לעזור בהשמדת המשטר הפאשיסטי, כדי שתקום אנושות טובה יותר, יפה יותר, באווירת חופש וקידמה, ביחסי אחווה הדדית ובסובלנות. לדעתי בית־המשפט צריך להטיל על מיכאל יבלונסקי את העונש המקסימלי והוא עונש־מוות. עין תחת עין, שן תחת שן...

התובע: העד צודק. אנו מבינים היטב לרוחו. ואני בטוח שבית־המשפט ימלא את המוטל עליו.

היו״ר: העד יכול לסמוך על בית־המשפט שיחרוץ דין צדק.

הסניגור: אין להקדים עובדות. בית־המשפט חייב, ראשית כל, לבדוק את כל העובדות ואת כל החומר הנוגע לנאשם מיכאל יבלונסקי ואחר־כך יוכל לחרוץ את דינו.

היו״ר: בית־המשפט יפסוק את הדין בהתאם לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. האם יש לסניגור או לתובע שאלות נוספות?

התובע: אין לי עוד שאלות. שמענו הכל מפי שני העדים ולעת־עתה אין לי עוד שאלות.

הסניגור: העד שאול פונק האריך בנאומו ללא צורך. הוא לא היה

צריך לנהל כאן תעמולה נגד המשטר הנאצי ולבקש עונש־מוות לנאשם. זה לא מתפקידו. זה תפקידו של בית־המשפט.

היו״ר: עדותך, מר שאול פונק, נגמרה. אתה יכול לצאת. נא להזמין את העד אדולף שצורק.

(נכנס אדולף שצורק)

היו״ר: נא להישבע ולחזור אחרי.

(אדולף שם את ידו על ספר הברית החדשה)

אדולף (נשבע): אני נשבע, שאגיד את האמת ורק את האמת, כן יעזור לי אלוהים.

היו״ר: מה שמך? בן כמה אתה? בן איזה לאום אתה?

אדולף: שמי אדולף שצורק, אני בן 35, פולני במוצאי.

היו״ר: העד יספר לנו על מיכאל יבלונסקי. ממתי אתה מכיר אותו? מה היו הקשרים ביניכם ועוד פרטים הקשורים באישיותו של הנאשם, שיכולים לשפוך אור על אופיו והתנהגותו.

אדולף: את מיכאל יבלונסקי הכרתי כמה שנים לפני מלחמת העולם השנייה. התיידדנו במיוחד כחברי אירגון פולני ימני, שדגל באנטישמיות וברעיון ההתקרבות אל המשטר הנאצי בגרמניה. למרות שמיכאל יבלונסקי היה חבר האירגון, הוא הסתייג מהמצע הפוליטי שלו ודגל ברעיונות ליברליים. הוא היה ידיד גדול של היהודים. תמיד היה מתנגד לקו האנטישמי של האירגון. הוא כיבד מאוד את הוריו והיה דואג להם. עם פרוץ המלחמה עזב מיכאל את האירגון, כי ראה כיצד האנטישמים הפולנים והנאצים מתייחסים ליהודים.

התובע: האם היו לכם שיחות או ויכוחים על בעיית היהודים? מה היו דעותיך אתה ומה היו דעותיו של מיכאל יבלונסקי?

אדולף: היו לנו שיחות רבות, ולפעמים ויכוחים סוערים על בעיית היהודים. אני הייתי בעד הקו של האירגון שלנו; הוא היה נגדו. הוכחתי אותו על כך וטענתי, שלא כדאי להיות ידיד היהודים, כי הם אשמים בכל האסונות שפקדו את העם הפולני. המשברים הכלכליים שפקדו את פולין לעיתים קרובות היו תוצאה של השתלטות היהודים על רוב ענפי המשק הפולני.

הסניגור: האם מיכאל הושפע בסופו של דבר מדעותיך?

אדולף: כל הזמן הוא הסתייג מדעותי, אבל לאחר שפולין נכבשה על-ידי הנאצים הוא החל לגלות נטייה לקבל את דעותי. הרגשתי שהאדם הזה מתחיל להשתנות ולהסתייג מדעותיו הקודמות. לא את כל דעותי הוא קיבל, אבל הרגשתי שחל אצלו שינוי.

הסניגור: כלומר אתה הצלחת להשפיע על מיכאל והוא נטה לקבל את דעותיך הפוליטיות?

אדולף: כן, במידה מסוימת.

התובע: מה ידוע לך על רצח שלוש הנשים היהודיות על-ידי מיכאל?

אדולף: אינני יכול להאמין, שהוא היה מסוגל לעשות את הדבר הזה. הנשים שהורעלו היו ידידותיו במשך שנים רבות וקשה לי להאמין שהוא אכן עשה את זה. לדעתי הוא עשה את הדבר ברגע של חולשה, כתוצאה מהתמוטטות עצבים.

הסניגור: האם אינך סבור שמיכאל הרעיל את שלוש הנשים מתוך דאגה לגורל הוריו?

אדולף: לא חקרתי את העניין וקשה לי למסור פרטים, אבל ייתכן שכך אכן היה. הוא אהב מאוד את הוריו, דאג להם מאוד וחשש לגורלם. כי בזמן הכיבוש הנאצי נאסר, על פי החוק, להסתיר יהודים או להגיש להם עזרה. הוא

חשש, שאם יגלו את היהודים במחבוא שלו, עלולים הגרמנים להוציא להורג אותו ואת הוריו.

התובע: ייתכן שהיהודים לא היו מתגלים, אז למה בכל זאת הוא עשה את המעשה המתועב והחליט להרעיל את שלוש הנשים היהודיות?

אדולף: ההסבר שלי הוא, שהוא נשבר ולא יכול היה להמשיך לחיות במתח שבו הוא חי במשך קרוב לשנה.

הסניגור: אתה מסביר את זה כחולשת אופי?

אדולף: כן, הוא היה חלש אופי. במיוחד לאחר שקיבל את היהודים למחבוא ולאחר ששכניו החלו להפיץ שמועות שהוא מסתיר יהודים. הדבר הגיע לאזניו, אנשים הזהירו אותו לבל יעשה את הדבר, והיו גם כאלה שיעצו לו לגרש אותם. הוא בחר בדרך אחרת. הוא החליט להרעיל את היהודים וכך להיפטר מהם.

הסניגור: האם מיכאל סיפר לך פעם שהוא מחביא יהודים?

אדולף: לא, אבל שיערתי שהוא עושה זאת. התנגדתי להסתרת יהודים, אבל מעולם לא דיברתי אתו על כך. עם זאת, אינני מתפלא, שהוא החליט להרעיל את הנשים. אני שמעתי, וגם הוא שמע בוודאי שכמה משפחות פולניות הוצאו להורג על-ידי הנאצים בגלל החבאת יהודים. הדבר השפיע עליו והוא החליט מה שהחליט.

היו"ר: האם יש עוד שאלות?

התובע והסניגור: לא.

היו"ר: עדותך נגמרה. אתה יכול לצאת.

לאחר ששמענו את עדותו של הנאשם ועדויותיהם של העדים, נדחית ישיבת בית-המשפט למחר.

בישיבה מחר ישמיעו הסניגור והתובע את דברי הסיכום שלהם.

אחרי שמיעת דברי הסיכום של הסניגור והתובע ינתן פסק־הדין ולאחר מכן ינתן גזר־הדין.

תמונה ג׳

(למחרת נפתחת ישיבת בית־המשפט והסניגור והתובע משמיעים את דברי הסיכום שלהם).

היו״ר: אני פותח את ישיבת בית־המשפט. רשות הדיבור לסניגור, להשמעת דברי הסיכום.

הסניגור: כבוד בית־המשפט, במשך כמה ימים שמענו את דברי הנאשם, מיכאל יבלונסקי, ואת עדויותיהם של העדים, ועכשיו הגיע הזמן להשמיע את דברי הסיכום. על סמך העדויות אני יכול לקבוע, שאי־אפשר לקבל את טענת כתב־האישום, שקיים כאן מקרה של רצח בכוונה תחילה. אני יכול לקבוע בוודאות מוחלטת, שהיתה כאן הריגה, או יותר נכון, הרעלה, לא מתוך זדון ולא מתוך כוונה להרעיל או להרוג ממש, אלא הריגה שלא בכוונה תחילה. זה משַׁנה לגמרי את התמונה. יבלונסקי היה ידידן של הנשים במשך שנים רבות, נתן להן מסתור בשעת מצוקה ודאג במשך קרוב לשנה לצרכיהן, מבלי לקבל כל תמורה. החבאת יהודים בזמן כיבוש הגרמנים — נקרא להם נאצים — היתה כרוכה בסכנת מוות, והנאשם ידע זאת ובכל זאת החביא אותם בכוונה להציל את חייהם. לא כל אחד היה מסוגל לנהוג כמוהו. יבלונסקי החביא את היהודים, כי הוא היה ידיד היהודים, כי הבין שיהודים הם בני־אדם כיתר בני־האדם וזכותם לחיות כיתר בני־האדם. בזאת הוא סיכן את נפשו ונפש הוריו שאותם כה אהב. לא הרבה פולנים

או בני לאומים אחרים נהגו כמוהו. להפך, לעיתים קרובות היו מלשינים על היהודים ומסגירים אותם לידי הגסטפו, שהיה מוציא אותם להורג ללא רחמים, או היה שולח אותם למחנה השמדה, שגם בו היה צפוי להם מוות בטוח. במשך קרוב לשנה עמד איתן נגד גל השנאה שהציף הרבה פולנים, אוקראינים או בני לאומים אחרים ונתן מיסתור ליהודים. על זה מגיעים לנאשם דברי שבח. נשאלת השאלה, מדוע החליט אחרי שנה להרעיל אותם. אי־אפשר להסתפק בהסבר השטחי שניסה התובע לתת באמצעות כתב האישום ובאמצעות עדי התביעה — שלפיו הנאשם רצה להיפטר מהיהודים, על־מנת שיוכל להציל את חייו ואת חיי הוריו.

כתב האישום וכן עדי התביעה לא ניסו להגיע לנבכי נשמתו של הנאשם, לא עשו מאמץ להבין את המאבק הפנימי הקשה, שנאבק הנאשם בטרם עשה את המעשה. הנאשם, יבלונסקי, עשה מה שעשה מתוך סבל רב ויסורים על־אנושיים, אחרי מאבק נפשי עצום וכן מתוך מחשבה, שייתכן שבמעשהו הוא יגרום לאותם אנשים ללקות בהרעלת קיבה ולא יביא למותם. מתוך שיחותי הרבות עם הנאשם הגעתי למסקנה, שהוא לא התכוון להרעיל את היהודיות, רק רצה לגרום להן נזק גופני, כדי להשתחרר מהמועקה הקשה, שהכבידה עליו בשבועות שקדמו למעשה. מי שישתדל להבין את עצמת המאבק הפנימי שנאבק הנאשם לפני ביצוע המעשה, יגיע למסקנה שלא היה כאן רצח בכוונה תחילה, ואפילו לא הריגה שלא בכוונה תחילה, אלא מעשה של מתן פורקן למהלכים נפשיים קשים, שהיו מנת חלקו של הנאשם לפני ביצוע המעשה. כל אדם עושה לפעמים מעשים בלתי אחראיים ואפילו בלתי אנושיים, מתוך דחפים נפשיים עצומים, שאין הוא שולט עליהם והוא כל־כולו כלי משחק בידי

הכוחות הנפשיים האלה. לפעמים אדם עושה מעשים כאלה מבלי להיות מודע להיבט הבלתי מוסרי והבלתי אנושי שבהם, למשמעות המעשים ולתוצאות העלולות לנבוע מהם. התת־מודע הוא גורם נפשי הרבה יותר חזק מהמודע. לו היו כאן פרויד, אדלר או יונג, היו נותנים הסבר טוב יותר, מדעי יותר ומעמיק יותר למעשהו של הנאשם. למרות זאת השתדלתי לעמוד על ההיבט הפסיכולוגי ולהסביר את הדחפים התת־מודעים, שהניעו את הנאשם לבצע את המעשה. אסור לנו לשפוט אדם רק על סמך עובדות יבשות, מבלי להסביר את המניעים הנפשיים, את הדחפים הנפשיים העצומים, השולטים בנפש האדם. אם נשקיף כך על הבעיה, אם נשתדל להסביר ולהבין את המניעים הנפשיים ואת הדחפים העצומים, נגיע למסקנה, שהנאשם איננו אשם כלל וכלל, ושיש לבטל את כתב האישום, לשחררו מכל אשמה ועונש ולהוציאו לחופשי.

כבוד בית־המשפט, לאור הנימוקים שהעליתי, אני מבקש לזכות את הנאשם מכל אשמה, לשחררו מעונש ולהוציאו לחופשי.

היו"ר: תודה! יישא את דבריו התובע הכללי.

התובע: כבוד בית־המשפט, אנו צריכים לשפוט את הנאשם על־פי העובדות. נכון שאין אנו יכולים להתעלם מההיבט הפסיכולוגי של הבעיה, מהדחפים הנפשיים המניעים אנשים למעשיהם, כולל מעשי פשע. אולם ההסבר הפסיכולוגי יכול רק לסייע לנו להבין את הגורם למעשים, ואילו העיקר הם המעשים והעובדות עצמם. והעובדות מדברות בעד עצמן. מיכאל יבלונסקי ביצע במו ידיו פשע נורא. הוא הרעיל בציאנקאלי שלוש נשים, שלא היתה להן אפשרות להתגונן או להזמין רופא שיעזור להן. כשקורה מקרה כזה בתנאים רגילים, יכול אדם להזמין רופא או לנסוע לבית־חולים לקבל

עזרה רפואית ולהינצל. אולם במקרה שלפנינו הנשים לא היו יכולות לעשות דבר, כי היהודים היו מחוץ לחוק ונאסר עליהם להופיע ברבים. הנשים האומללות לא יכלו להתגונן, פן יאונה להן רע, ולכן פִשעו של הנאשם הוא פשע כפול. הנאשם פעל מתוך מניעים אנוכיים. הוא רצה להציל את חייו ואת חיי הוריו שאהב, ולכן לא היה אכפת לו שבמעשהו הוא מביא כליה על שלוש נשים, שסבלו סבל רב בזמן הכיבוש הגרמני בפולין וכל רצונן היה לחיות אחרי המלחמה כיתר בני־האדם. רק במקרה ניצל ממוות אדם נוסף שהיה שם, ושהיה מת אף הוא אילמלא חש ברע ונמנע מאכילת ארוחת הערב. אילו בוצע הפשע הזה על־ידי אדם אחר, שלא היו לו שום קשרים עם הנרצחות, גם אז הייתי מציע עונש כבד. לא כל שכן כשמדובר באדם שהתחזה שנים רבות כידיד. ידידות מטילה חובות מסוימים על כל אדם. אולם יבלונסקי, שביצע פשע איום כזה מתוך תכנון קפדני ובכוונה תחילה, לא היה אלא ידיד שקר. אני דוחה את טענתו של הסניגור, שהפשע לא בוצע מתוך זדון, ובכוונה תחילה. הכל היה מתוכנן לפרטיו. יבלונסקי ניגש לבית־מרקחת וקנה רעל, ביודעו שציאנקאלי הוא רעל מסוכן, העלול להרוג אדם תוך דקות ספורות. הוא הגיש את האוכל המורעל בחיפזון וברח במהירות ממקום הפשע. הוא לא התעניין כלל מה קרה לנשים האומללות. הוא ברח מהר, כדי להציל את נפשו הנפשעת. הנשים מתו תוך כמה דקות ורק קרוב משפחה, בעלה של אחת הנשים, שניצל במקרה, טיפל בהן, חלק להן את הכבוד האחרון וקבר אותן בקבר משותף ביער הקרוב. אינני רואה שום גורם המקל מחומרת פשעו של הנאשם. לפי החוק הבינלאומי ולפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, חייב הנאשם לקבל עונש מקסימלי. אני מאשים את מיכאל יבלונסקי בכך, שהוא פעל מתוך

מניעים שפלים ולא גילה בזמן ביצוע הפשעים רגש של רחמים ובכך התעלם לגמרי מכל הפרשה אחרי שהפשע בוצע. אני מציע לבית־המשפט להרשיע את הנאשם ולהטיל עליו את העונש המקסימלי. אלפי פושעים נאציים מסתובבים או מסתתרים בארצות אירופה או בארצות אמריקה הלטינית ונהנים מכל טוב ולועגים לצדק ולבתי־המשפט. הפושעים האלה ועוזריהם שדדו, הרגו, אגרו הון־תועפות מעמי אירופה ובמיוחד מהיהודים, שנספו במחנות ההשמדה ובכבשני המשרפות, והיום הם חופשיים ואין להם כל נקיפת מצפון על המעשים והפשעים שביצעו במשך שנים רבות.

כבוד בית־המשפט, בתי־משפט צריכים להיות מצפון האנושות ובפסקי־הדין שהם פוסקים עליהם לתת ביטוי למחאתם על מעשי הפשע שביצעו הנאצים בשנות המלחמה האיומות. כל פושע נאצי או אחר צריך לתת את הדין בפני בתי־המשפט. אין להעלים עין מפשעיהם. יבלונסקי הוא בעיני פושע, רוצח, ואין לזכות אותו ממעשהו הנפשע. פסק־הדין של בית־המשפט צריך לשמש כאזהרה ליתר הפושעים הנאצים, שלא יסולח להם, שבבוא היום גם הם יבואו על עונשם. ידידות ורצח! כיצד אפשר לחבר את שני המושגים האלה? יבלונסקי עשה את מעשהו בכישרון רב. הוא חיבר ידידות שקר עם רצח. מפני ידידים מזויפים כאלה צריך בית־המשפט להתריע. ידידים מזויפים, ידידי־שקר, מסוכנים הרבה יותר מאויב גלוי. מפני אויב גלוי נזהרים ומתגוננים; מפני ידיד שקר קשה לפעמים להיזהר ולהתגונן. אין לקבל את טענת הנאשם שהוא סיפק לנרצחות מזון ולא קיבל מהן תשלום. במהלך המשפט למדנו, שהן התחייבו במפורש לשלם לו בעד החבאתן בבונקר שמתחת לגורן. הן לא דרשו ממנו שום דבר חינם.

הן התחייבו להחזיר את החוב אחרי גמר המלחמה. אני מציע, אם כן, בסיכום ואחרי שיקול רציני של כל העובדות וכל העדויות ושל כתב האישום, להרשיע את מיכאל יבלונסקי על רצח של שלוש הנשים היהודיות בכוונה תחילה, ולהטיל עליו את העונש המקסימלי. תודה.

(היו"ר פונה אל הנאשם מיכאל יבלונסקי).

היו"ר: האם הנאשם מעוניין להשמיע את דברו האחרון עם תום המשפט? לפי החוק מֻותר לך להשמיע כל דבר שעולה על רוחך.

הנאשם: כן, אני רוצה להגיד כמה מילים, כבוד בית־המשפט. אני דוחה את דברי התובע הכללי שביצעתי את המעשה בכוונה תחילה. לא היתה לי כל כוונה להרעיל את הנשים. אני מצטער מאוד על המעשה שעשיתי. לו יכולתי לתקן את המעוות, הייתי עושה זאת ברצון רב. הנשים שהורעלו היו באמת ידידותי. אכן, כל בני המשפחה התייחסו אלי בידידות ואני החזרתי להם ידידות, והראיה, הסכמתי להחביא את שלוש הנשים, ואת בעלה של אחת הנשים בבונקר שבגורן, מבלי לדרוש כל תשלום. דאגתי להם, סיפקתי להם קרוב לשנה מזון ושמרתי עליהם כעל בבת־עיני. איני יודע מדוע הרעלתי אותן. היה זה רגע של חולשה שבו לא שלטתי על עצמי. האוירה סביבי נעשתה מתוחה מאוד ועשיתי מה שעשיתי. אני מתחרט על המעשה הנפשע שביצעתי. השכנים רמזו פעמים רבות, שיהודים שהתגלו לאחר שהוסתרו על־ידי הפולנים הוצאו להורג יחד עם הפולנים שהסתירום. הסניגור הנכבד והמלומד הסביר את דברי היטב ואני מודה לו על דבריו. היה לי קשה להסביר מה דחף אותי לבצע את המעשה הנפשע. אני מבקש מכולם סליחה ומחילה על המעשה, בראש ובראשונה מהנרצחות התמוֹת, מקרובי־המשפחה

ומבית־המשפט. אני אומר את דברי בכנות. אני יודע שרצחתי, אבל לא בזדון עשיתי זאת. אני מבקש להטיל עלי את העונש המגיע לי, אבל אבקש מכבוד בית־המשפט להתחשב במצב הנפשי שבו הייתי נתון בזמן ביצוע הפשע, להביא בחשבון את חרטתי על המעשה המתועב שביצעתי, ולהאמין לי שאילו יכולתי להחיות את הנפשות הטהורות שהרגתי, הייתי שמח מאוד. אולם לצערי אין להשיב את הנעשה. אני מאמין, שבית־המשפט לא יראה בי רוצח רגיל, שרצח מתוך כוונה לשדוד או מתוך עוינות לנרצחים. רצחתי במקרה. דחפו אותי הנסיבות, האוירה המתוחה וכן החשש מפני ההוצאה להורג של הורי. לסיום דברי אני מבקש שנית סליחה ומחילה ואני משוכנע שפסק הדין של בית־המשפט יהיה צודק. תודה.

(בית־המשפט יוצא להתייעצות ולהכנת פסק־הדין; המשך המשפט בנוכחותו של הנאשם מיכאל יבלונסקי. היושב־ראש קורא את פסק הדין; כולם קמים).

היו״ר: לאחר שמיעת עדותו של הנאשם, של עדי התביעה ועדי ההגנה, ולאחר חקירה מדוקדקת של כל הפרטים הקשורים במשפטו של מיכאל יבלונסקי, החליט בית־המשפט, על־פי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ועל־פי החוק הבינלאומי, להרשיע את הנאשם על הרעלתן והריגתן של שלוש יהודיות שהתחבאו בזמן הכיבוש הנאצי בבונקר מתחת לגורן, שהיה בבעלותו של הנאשם, ולהטיל עליו עונש מאסר.

גזר הדין

בית־המשפט דוחה את טענתו של הסניגור המלומד, שקיים כאן מקרֶה של הריגה שלא בכוונה תחילה וקובע שזהו מקרה של רצח בכוונה תחילה. הנאשם מיכאל יבלונסקי תכנן לפרטיו את מעשהו הנפשע שכתוצאה ממנו מתו תוך סבל ויסורים בלתי־אנושיים שלוש נשים יהודיות חפות מפשע.

בית המשפט הרשיע את הנאשם על־סמך החוק הבינלאומי ועל־סמך החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם והטיל עליו את העונש המקסימלי, כלומר מאסר עולם. מיכאל יבלונסקי הרעיל את שלוש הנשים מתוך מניעים אנוכיים, ברצותו להציל את נפשו ונפש הוריו, שהיו אהובים עליו. כך רצה להיפטר מהעול הכבד שהיה מוטל עליו.

בית המשפט הרשיע את הנאשם גם על כך שלא ניסה למצוא פתרון אנושי יותר לבעיה, שיאפשר לנרצחות להמשיך ולחיות בבונקר. ייתכן שהן היו ניצלות ממוות ומחזיקות מעמד עד סוף המלחמה, למרות ההתלחשויות והרינונים של שכניו על החזקת יהודים בבונקר שבבעלותו. היה עליו לנהוג בהתאם לממרה: "המציל נפש אחת כאילו הציל עולם שלם". חיי האדם הם קודש ועל בתי־המשפט מוטלת החובה לשמור ולהגן עליהם.

בית־המשפט לא קיבל את טענת הסניגור המלומד, שהנאשם רצח את היהודיות מתוך דחפים נפשיים בלתי מודעים, שלא היתה לו שליטה עליהם. כל אדם אחראי למעשיו, לא כל שכן כשמדובר בהריגה או רצח, ועליו לתת את הדין עליהם. בית־המשפט אינו מתעלם מהדחפים הנפשיים, הדוחפים אנשים למעשים בלתי מוסריים הנוגדים את החוק או המוסר והוא הביא

אותם בחשבון בגזר־הדין. אבל קובעים כאן המעשים והעובדות, אשר כתוצאה מהם קיפחו את חייהן שלוש נשים יהודיות.

בית־השמפט הרשיע את הנאשם, כדי שגזר־הדין ישמש אזהרה לאנשים אחרים שעלולים לבצע מעשה פשע או רצח, וגם לפושעים הרבים מימי מלחמת העולם השנייה, המסתובבים או מסתתרים ברחבי העולם מבלי לבוא על עונשם.

בית־המשפט החליט להקל במידה מסויימת בגזר הדין, בהתחשב בעובדה שהנאשם התחרט על מעשהו וביקש סליחה ומחילה מכל הגורמים הנוגעים בדבר, כלומר מהנרצחות, מבני משפחתן ומבית־המשפט שבפניו הוא נשפט, וכן בהתחשב בעובדה, שבמשך קרוב לשנה החביא את הנשים בבונקר שבבעלותו וסיפק להן את כל צרכיהן.

לנאשם ניתנת האפשרות לערער על גזר־הדין תוך חודש ימים. בזה תם משפטו של מיכאל יבלונסקי ותודה לכל מי ששיתף פעולה עם בית־המשפט, לחוקרים מטעם המשטרה, לתובע הכללי המלומד, לסניגור המלומד ולעדים.

★

עם תום המשפט נשמע קול מאחורי הקלעים:

קול: נעשה דין צדק לפושע מיכאל יבלונסקי, שרצח שלוש נשים יהודיות בתקופת הכיבוש הנאצי באירופה. כן יבואו על עונשם כל הפושעים הנאציים ועוזריהם. אמן ואמן!

דברים בעצרת האזכרה לקדושי קהילת סטרי בבית-העלמין בנחלת יצחק ביום 24.6.84

קהל נכבד! ידידים יקרים!

לכבודם ולזכרם של קדושי קהילת סטרי אשא את הדברים האלו!

התכנסנו היום, כדי להתייחד עם זכרם של קדושי קהילת סטרי, אשר נספו בצורה אל־אנושית בתקופת השואה, בימי מלחמת העולם השנייה. על השואה של קהילת סטרי דיברתי כבר כתריסר פעמים, בתל־אביב, בחיפה, ובירושלים. אולם ככל שאני צריך לדון על נושא זה, הוא בשבילי כנושא חדש, טרי, כי החוויות והזכרונות מהתקופה ההיא הם כל־כך חזקים, הם כל־כך מזעזעים, עד שאיני יכול להשתחרר מהרושם, כי המאורעות הטראגיים התרחשו לא לפני עשרות שנים, אלא תמול־שלשום. סבורני, שכל אחד שחווה את המאורעות הטראגיים הללו יש לו אותה הרגשה כבדה, כמו שיש לי. כן, זה קרה רק תמול־שלשום ולא לפני עשרות בשנים... רוצה אני (ברשותכם) לספר לכם כמה דברים שהתרחשו באותה תקופה בקהילת סטרי. הדברים אמנם ידועים לכל אחד מאתנו, אבל רצוי להזכירם, כדי לרענן את זכרונכם לגבי הטרגדיה האיומה, שפקדה את יהדות קהילת סטרי ביחד עם יהדות אירופה, שנכבשה בידי הנאצים. מאז נכבשה קהילת סטרי בידי הנאצים בשנת 1941 החלו הרדיפות, ההשפלות, החרמות רכוש, עבודות כפייה וכדומה. היהודים הוצאו מחוץ לחוק וכל אחד יכול היה להתעלל בהם ללא כל חשש להיענש. אולם לשיא הגיעו הרדיפות כשנאצים החלו לערוך מבצעים ואקציות נגד יהודי הקהילה, בהן נספו כל היהודים.

אלו הובלו למוות אכזרי במחנות השמדה, ומתו תוך עינויים באשמת הקלגסים הנאצים והאוקראיניים.

אולם האקציה הגדולה ביותר, אקציית החיסול, התרחשה בליל חג השבועות בשנת 1943, כלומר לפני 41 שנה, ובה חוסל גיטו סטרי, ויקירינו, אבותינו, אמותינו, אחינו, אחיותינו וילדינו נורו ונהרגו ללא רחמים על־ידי הצורר הנאצי ועוזריו, או הובלו למחנות השמדה, ושם נחנקו ונשרפו בתאי הגזים ובמשרפות הכבשנים.

עד היום הזה, למרות שחלפו 41 שנה, רואה אני את המראות האיומים של הרג וחנק של קדושי קהילתנו. עד היום הזה רודפים אותי — ואני בטוח שגם את אלה, שחשו בבשרם ובנפשם את מוראות השואה האיומה — המראות האלה, בהקיץ ובלילות ובחלומות הזוועה, אינם מרפים ממני. במו עיני ראיתי את קדושי סטרי בהמוניהם, בצעדם בשיירות ארוכות לטרנספורטים של מוות, למחנות ההשמדה לבלזיץ, טרבלינקה, מיידנק ואושביץ. ראיתי את האמהות האומללות הנושאות ומחבקות בזרועותיהן החלושות את תינוקותיהן הצועקים, "אמא, אמא!"

במו עיני ראיתי ילדים קטנים, ללא אמהות ואבות, המתרוצצים בהמון האומלל שהובל כעדר. ועוד הרבה דברים ראיתי בטרנספורט הדוהר במהירות מסחררת למחנה המוות, לבלזיץ. ראיתי גוש אנשים, נשים וטף בקרונות האפלים, ללא תנאים סניטריים, שאיבדו צלם אנוש, שנשמו נשימה אחת כבדה, שזעקו זעקה אחת מרה, שנעו קדימה ואחורה כנוע גלגלי הטרנספורט והם לא ידעו מה מר יהא גורלם ועתידם.

את המראה הזה מתאר בצבעים קודרים המשורר הנודע אורי צבי גרינברג בשירו: "כתר קינה לכל ישראל". אצטט קטע ממנו.

שמע ישראל אלוהינו אחד!

והיהודים צועדים בעדרי אלוהים למותם!...
ורן של לבלוב עד גדותם...?
אין מי שיפדם ממכמורת עֵשו
כל חרון הנצרות האויבת נאסף
וכל הפזור בלאומים השבעים.

זקנים, נערים, אמהות וכלות,
גם יונקי שדיים שנועדו לעלות,
והמון הפחדים ולרדת לבור,
ולשכב עם כולם... וזה סוף המגור.

ועל מה ולמה? כי הם יהודים:
הקדושים בעולם ועל־כן אבודים
ורחל בקבר בדרך אין שם,
שתשמע למצעד חמודיהם ולקול
בכי לבבם, ודמם באים שכול:
אמנו רחל! זה באמצע יום חול,
מובילים הגויים את בניך לשאול
ויפה התבל ושדותיה מותקים
ועלינו הגזר... ושמים שותקים!

אלוהים אדירים!

הרואה אתה את עמך המעונה, הנרדף עד צוואר על־ידי אויביך, המתעללים בו באכזריות שאין כדוגמתה? הרואה אתה את עולליך הקטנים והחלשים, הממררים בבכי והזועקים לעזרתך להצילם מידי המרצחים הנאציים?

אלוהים אדירים!

השמעת את אנקת קדושי סטרי בבית־הכלא המרכזי ברחוב טריבונלסקה?

השמעת את תפילתם השוברת לב של קדושי קהילתנו בבית מקדשך, שנכלאו בו ועונו ללא רחמים, ללא מזון ומים?

השמעת את זעקת השבר של קדושי קהילתנו ביער רילוב, בו נהרגו באכזריות למעלה מאלף אנשים, נשים וטף מטובי קהילתנו, רופאים, מורים, רוקחים, עורכי־דין, סוחרים ופועלים ומעונים אחרים?

גם יתר קדושי קהילתנו נורו ונהרגו בבית הקברות החדש בזמן אקציית החיסול בשנת 1943.

מכל קדושי סטרי לא נותר זכר, אפרם פוזר בשדות העיר ובית הקברות הפך לשטח הפקר למרעה צאן ובקר.

גם המצבות לא נשארו במקומן. הן נעקרו ממקומן ביד טמאה של הצורר הנאצי ונשלחו לגרמניה, כדי לרצף ולפאר את חוצות ברלין הטמאה וערים גרמניות אחרות.

כך, אם כן, ידידי היקרים, עם אקציית החיסול, תם ונשלם המחזה הנורא והאיום של השמדת הקהילה המפוארת סטרי, על עסקניה, רבניה, מוריה, רופאיה, מהנדסיה, סוחריה ובעלי המלאכה שלה וכל בית ישראל של קהילתנו הקדושה בסטרי. והעיר ההומיה והסואנת מרוב עם ומטובי עירנו, הפכה למדבר שממה, שלא יִמָּצֵא בו זכר לנפש יהודיה.

זר שייקלע במקרה לקהילתנו סטרי לא ימצא בה זכר ליהודים שחיו בה, אלא רק קירות ריקים ושרופים ודם הקורבנות הרבים, שנקרש והתייבש במרוצת השנים, ומספר שמות, שנחרתו בקירות המקדש ובלב הקרובים וניצולי השואה המעטים; רק צער ויגון, ששום משורר ואמן איננו מסוגל לתת להם ביטוי אמנותי נכון וממצה.

ולךָ, בן אדם, לא נותר אלא לצעוק ולצרוח, לברוח המדברה ולהתמודד שם עם הכאב והצער האין־סופיים.

ולסיום עוד מילה על הלקח, שכל העם צריך ללמוד מהשואה האיומה והוא: לזכור ולא לשכוח וכן — לא להשכיח.

זכור את אשר עשה לך עמלק בצאתך ממצרים.

זכור את אשר עשה לך היטלר הרשע ומרעיו.

את הסיסמא הזאת אנו חייבים למסור לבנינו ולבני בנינו ולכל הדורות.

ואסיים בברכה: יהי זכרם של קדושי קהילת סטרי וכן זכרם של החיילים, שנפלו למען המולדת במלחמת לבנון ברוך. אמן! תודה.

יצחק נוסנבלט

אני רוצה להיות עם עצמי

אני רוצה להיות עם עצמי
רק עם עצמי —
כל גורם חיצוני יפריע לי, יכניס לתוך נשמתי דבר מיותר,

זר

שיפריע לי בהרהורי, בחוויותי
וזה ידכא אותי וידריך את מנוחתי —
אני רוצה להיות עם עצמי

איני רוצה שום התערבות מבחוץ בחיי הפנימיים —
לא של אשתי שאני אוהב אותה,
לא של קרובי ולא של ידידי האמיתיים והמדומים —
כי הם לא יבינו לנפשי —
הם יפגעו בטוהר חוויותי ורגשותי —
ואצא נפסד בגללם.

יש רגעי משבר בחיי האדם —
שאף אחד לא יתפסם לעולם —
שהם קניינו הפנימי, הבלעדי —
וכל מי שינסה להתערב בהם
יגרע מטוהרם וממקוריותם.

איני רוצה לדבר היום עם אף אחד —
איני רוצה לשמוע קול זרים —
רק את קול נשמתי אני רוצה לשמוע
כי קולות זרים יצרמו את אוזני
ויפגעו בנפשי הצמאה למנוחה ולרגיעה

אני רוצה להיות עם עצמי
לשמוע רק את צלילי נפשי —
כי הם טהורים וזכים —
שיהיו כמעיין נובע ממעמקי האדמה
כי אמצא בזה סיפוק ואשכח את סבלותי
אני רוצה להיות עם עצמי
ורק עם עצמי

אזכרה לבני העיר סטרי שנספו בשואה.
יצחק נוסנבלט מדליק נרות הזכרון.

דברי הספד על קברו של יצחק נוסנבלט ז״ל

אנו מלווים במעמד עצוב זה את יצחק נוסנבלט בדרכו האחרונה. איש סטרי מובהק, מבניה הטובים והנאמנים של עירנו. הוא אהב אותה, עשה למענה ובבוא העת הספיד אותה.

בלב רגיש וכואב, בתוכן נוקב ומשכנע, כל אימת שהתכנסנו מול מצבת הזכרון בנחלת יצחק בימי אבל, וכל אימת שקבוצת אנשינו הזדמנה ביחד והנושא הנורא של הכחדת העיר עלה בשיחה.

אזיו — בן למשפחה דתית, עבר בחייו כמו רבים מבני דורו, תהפוכה תרבותית. יצא מאוירת תלמוד תורה לשמה, נעשה ציוני נלהב דרך השומר הצעיר ואחר־כך בתנועה הרויזיוניסטית בהברוניה, בה היה פעיל. רב היה חלקו בהפצת השפה העברית בין בני הנוער.

היה אחד ממייסדי הספרייה העברית ״אמונה״ שהיתה גם בית ועד לפעילים. והשפה הרהוטה, סגנונו המצוין וכושר הביטוי עמדו לו מאז ומתמיד — הן ביחסי אנוש, הן במאמריו שראו דפוס. הוא למד ושקד על השלמת השכלתו החילונית באוניברסיטה ובפדגוגיון בלבוב, העמיק את ידיעותיו במקצועות היהדות והכשיר את עצמו להוראה, בה ראה את יעודו לעתיד.

ואכן, התחיל בה בתיכון תרבות בפינסק ושפר חלקו שבשנות בגרותו ניתן לו להורות בכותלי בתי־ספר במולדתו.

כמה משפטים יבשים אלה, ציוני־דרך קצרים, טומנים בחובם תמצית גורלה של יהדות פולין האומללה, אותה אהב והיה חלקו עמה — פשוטו כמשמעו.

את השואה עבר על בשרו בכל חריפותה הטראגית והאכזרית, הכוללת תהום של סבל ודמעות — רדיפות, מסתור ורכבת התופת

המובילה לסוף הדרך ודרכה לסוף המוחלט; בריחה ממנה על־ידי קפיצה נועזת, כמעט חסרת תקווה — ושוב, כחיה נרדפת מפני קלגסים ואויבים מבית ומבחוץ; הצלה מופלאה יחד עם רעיתו הנאמנה, עד אשר הצליח להגיע לישראל ולבנות ולהבנות בה מחדש. חייו הפרטיים, ההרמוניה ששררה בביתו, עזרו לו להתגבר ולהשתלב בינינו. עד אשר פקדה אותו מחלת הלב, חי, עבד, כתב והיה מעורה במתרחש. היה גם כתובת למשפחתו האוהבת. את נשמתו החזיר לבורא, כמו אנשי בחירה, במיתת נשיקה, כפי שבלשון סגי נהור נוהגים לכנותה.

מעשיו הטובים של האדם בונים את ההילה סביבו — קרי, שם טוב, וזה הרבה יותר מאשר ערכים חומריים, אשר בעידן האחרון עלו לראש התור. אבותינו נהגו לבטא בפשטות מדהימה את העיקר — וכך אמרו: רק מעשיו הטובים — מצוות שבין אדם לקונו וחברו — הם המטען שבני תמותה לוקחים אתם בדרכם האחרונה... ולזה אנו עדים כרגע.

אנו מקווים שאלה יעמדו לך כסניגורים בפני כס משפט.

זכרון טוב הנך משאיר.

ויהי זכרך ברוך.

הדברים נאמרו ליד הקבר הפתוח

פלה אבינרי

אפילוג

שנת 1945 הביאה לסיום מלחמת העולם השניה. אירופה צוהלת וחוגגת נצחון על העולם הנאצי, נצחון על האויב האכזר שרצה להשתלט ולהכניע ולחסל עמים רבים. השמחה הזו היא לא מנת חלקם של כל העמים. יהדות אירופה יוצאת ממחבואיה ומלקקת את פצעיה. שארית הפליטה הנותרת מבכה את מר גורלה ומבכה את הרבים שלא זכו להגיע ליום השחרור.

גם אנו הנותרים שנשארנו מתי מספר עמדנו מול מציאות אכזרית שטפחה על פנינו. ממשפחה ענפה וגדולה לתפארת נשארנו בחיים רק ארבע נפשות. דודי יצחק נוסנבלט, אמי בלקה (נוסנבלט) שטולץ, בן־דודי פנחס (נוסנבלט) ניצן ואנוכי הדה (שטולץ) גורן. ניצלנו מתוך התופת הנוראה, בזכות גב׳ פשקביץ אפרוזינה ובנה ולדק. הוסתרנו במשך כשנתיים בדירת משפחת פשקביץ הקטנה והדלה, שהאם ובנה סיכנו חייהם במעשה זה, ובזכות אומץ ליבם, נתנו לנו את החיים.

לאחר המלחמה נדדנו כפליטים ממקום למקום בפולין ובארצות אחרות, עד אשר לבסוף עלינו ארצה, ופה התאחדנו יחד כמשפחה מצומצמת.

במשך כל השנים הללו נשמר קשר מכתבים בין גב׳ פשקביץ לבין דודי יצחק ואמי בלקה.

לאחר פטירתה של גב׳ פשקביץ החלטתי להמשיך את ההתכתבות עם בנה ולדק. נוצר קשר שהפך להיות ברבות הימים חם ולבבי, וזכרונות העבר המשותפים יצרו בינינו ברית שלא ניתנת לניתוק.

בהסכמתם של כל בני המשפחה, החלטנו להזמין את ולדק להתארח אצלנו בארץ ולהראות לו את מדינת ישראל. רצינו להראות לוולדק, שמאמציו בהצלתנו לא היו לשוא. שלא ביזבזנו את חיינו, אלא פעלנו, כל אחד לפי יכולתו, והשתתפנו במאמץ הכללי של עמנו בהקמת מדינה יהודית. רציתי שיתגאה בנו — כמו אב המתגאה בבניו, כאשר אלה מצליחים.

ואכן, בחודש מאי 1987 הגיע ולדק ארצה. קשה לתאר את גודל המפגש. השמחה, העצב וההתרגשות, הצחוק והבכי שימשו בערבוביה. במשך כל שהותו כאן נשאנו אותו על כפיים. לא רק אנו המשפחה הקרובה ביותר, אלא גם חברינו ומכרינו שיתפו איתנו פעולה.

במשך כל שהותו של ולדק בארץ, אני אישית עזבתי את כל עיסוקַי, זנחתי את משפחתי והקדשתי את כל זמני אליו

טיילנו יחד והראינו לו את כל פינות החמדה בארצנו, את מפעל ההתיישבות והתעשיה והפיתוח. בדרום את אילת, ים־המלח, באר־שבע והסביבה. בצפון את חיפה, הכנרת והסביבה. הכרה עמוקה התוודע וולדק למפעל הקיבוצים, בזכותו של פנחס ניצן ומשפחתו, אשר התמסרו לו ללא לאות.

קבלת פנים מלכותית נערכה לוולדק בקיבוץ מורדי הגיטאות. לאחר הביקור במוזיאון לתולדות מורדי הגיטאות הוענק לו ספר בהקדשת המארחים. ולדק ביקר במקומות קדושים לנצרות כמו נצרת, בית לחם ועוד. בתל־אביב אהב ולדק לטייל ברחובות, לחוש את האווירה ולהתמזג עם הקהל הרחב, ובמיוחד אהב את הים והשמש.

שיא הביקור היה בעיר הבירה ירושלים. ירושלים המקודשת לדתות רבות, ירושלים הישנה והחדשה, ירושלים אשר כה השתוקק ולדק לבקר בה, ראה זכות גדולה לשהות בה. וולדק חי בתקופה זו כמו באופוריה הוא היה נרגש ונפעם מכל אשר ראה וחווה.

נערכו לוולדק קבלות פנים רבות אצל בני המשפחה וכן במוסדות של "יד ושם". ולדק נפגש עם הנוער הישראלי וסיפר להם על קורות חייו ועל פעולתו בזמן המלחמה, ובהופעתו שימש הוכחה חיה שהיו בתוך תופת השואה גם פולנים אחרים.

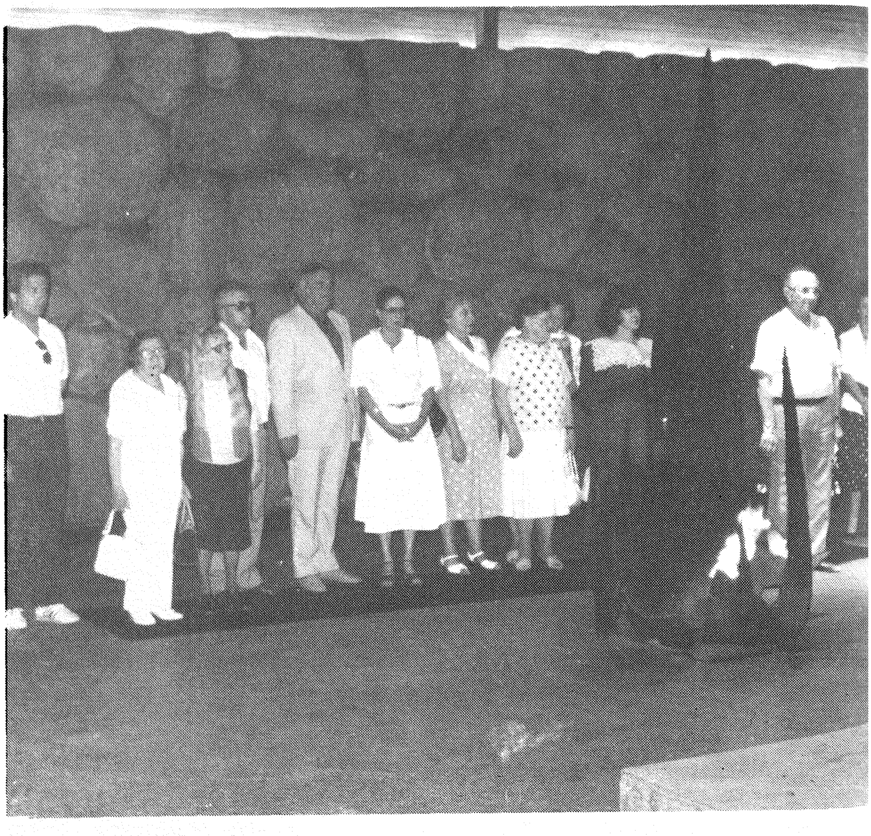
גולת־הכותרת של הביקור בארץ היה הטקס ב"יד ושם" בירושלים. עשיתי מאמץ רב, כך שבתקופת ביקורו בארץ יוענק לוולדק התואר של חסיד אומות העולם על פעולתו בהצלתנו. הטקס ביד ושם כלל תפילה והדלקת נר־תמיד בהיכל הזכרון, נטיעת עץ ביער חסידי אומות העולם. לשיא הגיע הטקס בהענקת אות ותעודה של חסיד אומות העולם, ודברים שנשא ולדק בפני הקהל הרב של בני המשפחה והאורחים הרבים, והודה לכולם על הכבוד הרב שהעניקו לו, ובסיום דבריו איחל למדינת ישראל את הדבר היחידי החסר לנו, "שלום".

מעמד זה היה מרגש ביותר עבור ולדק ועבורנו, אנו שזכינו להגיע לרגע זה, ויכולנו לגמול ולו במקצת על פועלו למעננו בזמן המלחמה, ולולדק שהיתה זו חוית השיא בביקורו.

ולדק נפרד מאתנו, כשהוא מלא חוויות וסיפוק. אנו ממשיכים להתכתב, ובמכתביו מפולין הוא מעלה את שהותו אצלנו בגעגועים רבים ובהתרגשות רבה.

הזכרונות מביקוריו של ולדק בארץ והחוויות שעברנו במשותף יישארו בלבותינו לנצח.

הדה גורן

ולדק עם שרידי משפחת נוסנבלט במרתף השואה ב״יד ושם״

ולדק נוטע עץ ביער חסידי־אומות העולם ב״יד ושם״

כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא ◆◆ KTO RATUJE JEDNO ŻYCIE, JAKBY ŚWIAT CAŁY RATOWAŁ

תעודת כבוד

Dyplom Honorowy

וזאת לתעודה שבישיבתה
מיום יא אייר תשמ"ז
החליטה הועדה לציון
חסידי אומות העולם
שליד רשות הזיכרון יד ושם
על יסוד עדויות
שהובאו לפניה, לתת כבוד
ויקר ל

אפרוזינה פאשקייביץ
ובנה ולדיסלב

על אשר בשנות השואה
באירופה שמו נפשם בכפם
להצלת יהודים נרדפים
מידי רודפיהם ולהעניק להם
את המדליה לחסידי אומות
העולם ולהרשות להם
לנטוע עץ בשמם בשדרות
חסידי אומות העולם על
הר הזיכרון בירושלים.

NINIEJSZYM ZAŚWIADCZA SIĘ, ŻE RADA
D/S SPRAWIEDLIWYCH WŚRÓD NARODÓW
ŚWIATA PRZY INSTYTUCIE PAMIĘCI
NARODOWEJ "YAD VASHEM" PO ZAPOZNANIU
SIĘ ZE ZŁOŻONĄ DOKUMENTACJĄ
POSTANOWIŁA NA POSIEDZENIU W
DNIU 10·V·1987 r.
ODZNACZYĆ

Efrozinę Paszkiewicz
i jej syna Władysława

MEDALEM SPRAWIEDLIWYCH WŚRÓD
NARODÓW ŚWIATA, W DOWÓD UZNANIA
ŻE Z NARAŻENIEM WŁASNEGO ŻYCIA
RATOWALI ŻYDÓW PRZEŚLADOWANYCH
W LATACH OKUPACJI HITLEROWSKIEJ.
WYMIENIONYM PRZYZNAJE SIĘ PRAWO
ZASADZENIA POD ICH IMIENIEM
DRZEWKA W ALEI SPRAWIEDLIWYCH NA
WZGÓRZU PAMIĘCI W JEROZOLIMIE.

ניתן היום בירושלים, ישראל
כז אייר תשמ"ז

Jerozolima, Izrael, dnia
26·V·1987 r.

Dr Y. Arad
בשם רשות הזיכרון יד-ושם
W IMIENIU "YAD VASHEM"

בשם הועדה לציון חסידי אומות העולם
W IMIENIU RADY D/S SPRAWIEDLIWYCH

כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא ◆◆ KTO RATUJE JEDNO ŻYCIE, JAKBY ŚWIAT CAŁY RATOWAŁ

תעודת חסיד אומות העולם שניתנה לולדק פשקביץ עם הכרתו
כחסיד אומות העולם

התוכן